

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ СЕЛЯНСТВА
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

*Присвячується світлій пам'яті
Віктора Миколайовича Шевченка*

С.В. Корновенко, О.В. Герасименко

**СЕЛЯНИН-БУНТАР.
СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ
1902 – 1917 рр.**

Монографія

Черкаси – 2017

УДК 94(477) «1902/1917»-058.232.6

ББК 63.3 (4Укр) 5-422

ISBN 978-966-353-441-1

К 67

Рецензенти:

О.П. Рєєнт – д.іст. н., професор, член-кор. НАН України, завідувач відділу історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, Голова Національної спілки краєзнавців України

Н.Р. Темірова – д.іст. н., професор, завідувач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця).

Корновенко С.В., Герасименко О.В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр.: [монографія]. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. – 204 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького (протокол № 7 від 12 травня 2017 р.).

У монографії досліджено передумови, початок селянської революції та її розвиток у 1902 – 1904 рр. На основі аналізу широкого кола історичних джерел вивчено форми та зміст революційної активності селян у 1905 – 1907 рр. Предметно розкрито таке явище, зумовлене селянською революцією, як селянські республіки. З'ясовано розвиток селянської революції за умов реалізації Столипінської аграрної реформи. Висвітлено революційну активність селянства під час Першої світової війни.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться аграрною історією.

Монографію виконано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база, методологія дослідження	9
1.1 Стан наукового вивчення теми (короткий огляд).....	9
1.2 Характеристика джерел і методологія дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. Витоки і розгортання селянської революції (1900 – 1907 рр.)	22
2.1 Передумови селянської революції.....	22
2.2 Початок селянської революції та її розвиток (1902 – 1904 рр.).....	38
2.3 Форми та зміст революційної активності селян (1905 – 1907 рр.). Селянські республіки.....	54
РОЗДІЛ 3. Революційна активність селянства у 1907 – 1917 рр.	86
3.1 Розвиток селянської революції за умов реалізації Столипінської аграрної реформи.....	86
3.2 Перша світова війна як каталізатор селянської суспільно-політичної активності в Україні (1914 – 1917 рр.).....	116
ВИСНОВКИ	140
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	145
ДОДАТКИ	175

ВСТУП

Початок XX і XXI ст. в історії України має чимало спільного: відбулося по дві революції; не втратило актуальності аграрне питання тощо. Це зумовлює звернення дослідників до вивчення важливих історичних явищ початку XX ст. Одним із таких, безсумнівно, є селянська революція, започаткована селянами Харківської і Полтавської губерній у 1902 р. За сучасних радикальних змін орієнтирів суспільно-політичного, соціально-економічного життя в Україні актуальним є переосмислення та вивчення її історичного минулого. З огляду на це подальшого наукового дослідження потребує історія українського селянства, яке у всі часи відіграло провідну роль в житті України.

Березнево-квітневі події 1902 р. у Харківській і Полтавській губерніях започаткували нову сторінку в історії не лише імперії Романових, а і країн Центрально-Східної Європи. Вони стали початком селянської революції. Селянська революція початку XX ст. – глибинна основа всіх революційних трансформацій, що зазнала Російська імперія у перші десятиріччя XX ст. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції – соціальні, політичні тощо. Селянська революція 1902 р., відповідно до концепції В. Данилова, з якою ми погоджуємося, – захисна реакція селянства на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета революції – «земля та право вільно господарювати на ній»¹.

Джерелом селянської революції став бунт. Про це неодноразово йшлося у науковій літературі, про це говорили сучасники тих подій. Наприклад, О. Лопухін – директор Департаменту поліції у грудні 1904 р. стосовно подій 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях писав Миколі II: «Ці заворушення справді можна назвати бунтом ...»². Ставлення до нього філософів й істориків різне. Наприклад, А. Камю писав про те, що бунт – це протест людини проти її перетворення у річ, це утвердження властивої всім людям природи, ... це відмова від однієї частини буття в ім'я іншої, яку бунт звеличує³. П. Кабитов, пояснюючи відмінність повстання від бунту, пише: ««Повстали», «встали», «стоять» – етимологія підказує, що є заради чого повставати, вставати, стояти. Значить, є на що сподіватися. Бунт – пояснити і складніше, і простіше: люди не хочуть терпіти, вони не хочуть чекати,

ім немає на що надіятися... Втомилися»⁴. На переконання В. Булдакова, бунт – природна мова селянства і єдиний спосіб його взаємин з владою без посередництва бюрократії⁵.

Бунт завжди був властивий селянству. Згадати хоча б селянсько-козацькі війни в Україні кінця XVI – першої третини XVII ст. Найдраматичнішими для влади стали Коліївщина, Пугачовщина, що майже збіглися у часі. На початку XIX ст. щорічно відбувалося 26 селянських повстань. Після поразки Росії у Кримській війні, напередодні скасування кріпацтва, селяни бунтували дедалі частіше. За даними, що наводить С. Простаков, у 1856 р. відбулося 66 виступів, у 1857 р. – 100, 1858 р. – 378, 1859 р. – 797⁶. Селянські виступи не припинялися й після Великої реформи 1861 р. За підрахунками В. Безгіна, у 1870-х рр. відбулося 36, у 1880-х рр. – 73, у 1890-х рр. – 57 виступів щорічно⁷. У 1897 – 1900 рр. мало місце 232 селянських виступи⁸.

Однак події 1902 р. на Полтавщині й на Харківщині мали якісно інший характер. Вони дали поштовх розгортанню селянської революції, що тривала, на наше переконання, до початку 1930-х рр.⁹ На думку В. Данилова, яку ми поділяємо, повстання селян Харківщини та Полтавщини 1902 р. були принципово відмінними від тих, що відбулися перед цим. Насамперед масштабами, селянськими настроями, вимогами¹⁰. Нове, як слушно зауважує дослідник, у селянських повстаннях виявилось у тому, що виступ селян одного села зі звичайної причини ставав детонатором для виступу селян сусідніх сіл, останні детонували виступи селян в інших селах. У такий спосіб утворювалася ланцюгова реакція. Її результатом стала масштабність селянських виступів, територіальна поширеність. Так, упродовж 1901 – 1904 рр. відбулося 577 селянських бунтів, 1905 – 1907 рр. – 7165¹¹. Остання цифра, наведена С. Простаковим, збігається з даними М. Лещенка. Радянський історик підрахував, що у 1905 – 1907 рр. в Україні відбулося 7 тис. селянських бунтів¹². Восени 1905 р. більше половини губерній Європейської Росії, практично всі регіони, в яких домінувало поміщицьке землеволодіння, було охоплені полум'ям селянських бунтів. За даними, що наводить В. Данилов, у 1905 р. відбулося 3228 селянських антиурядових виступів, у 1906 р. – 2660, у 1907 р. – 1337¹³. С. Дубровський конкретизує їх, зауважуючи, що лише у вересні 1905 р. нараховувалося 71 селянських виступів, у жовтні 1905 р. – 219¹⁴. За підрахунками С. Сидельникова, у листопаді 1905 р. чисельність селянських виступів, порівняно з жовтнем 1905 р., зростає у 3,6 рази¹⁵. Про масовість селянських виступів говорить чисельність

їхніх учасників. За підрахунками М. Лещенка, з 13,1 млн. жителів сіл, охоплених селянським бунтом у 1905 – 1907 рр., лише селяни Наддніпрянщини становили 1/3, що дорівнювало 4 – 4,5млн. осіб, або понад 1/5 українського селянства¹⁶.

Водночас, окрім нових характеристик, про які писав В. Данилов, були й інші. Зокрема, бунт став метафізичним. Якщо раніше «я бунтую, а тому ми існуємо», то метафізичний бунт змінив цю формулу. Відтепер, беручи до уваги судження А. Камю, «я бунтую, оскільки ми самотні»¹⁷. Справді, предметно проаналізувавши тогочасний соціокультурний імперський організм, переконаєшся у тому, що селянство, попри багатомільйонну чисельність, було самотнім, позбавленим суб'єктності, суб'єктних інституцій, самотужки не могло вирішити нагальні питання буття. Це переконливо підтверджує низький правовий статус селянства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. отримавши особисту свободу, селяни упродовж двох років, до 1863 р., залишалися у правовому статусі тимчасовозобов'язаних. У такому статусі вони перебували до підписання уставної грамоти. Станом на 1 січня 1863 р. уставні грамоти були підписані для 75,4% селян Наддніпрянської України. Зважаючи на це, бунт став інструментом самоствердження багатомільйонного селянства у тогочасному соціокультурному імперському бутті. Бунтувало нове покоління селян – покоління, що не знало кріпацтва: особистої залежності від пана як буття, що неможливо змінити. Воно могло його змінити, оскільки уже знало особисту свободу. Бунт був не скільки «проти», скільки «за». Він носив не лише економічний, а і політичний характер.

Відсутність у селян безпосередніх закликів до повалення царату не є свідченням відсутності політичного складника у протестних настроях і виступах селянства. Політичний складник був присутнім, він виявився у такому. По-перше, інтеграція селян після Маніфесту 1861 р. у соціально-економічний і суспільно-політичний організм імперії – внутрішня політика. По-друге, запровадження на селі органів селянського самоврядування, наділення їх правами, повноваженнями, компетенціями – делегування політичної влади на місця. По-третє, селянські сходи – потужні самоврядні інституції селянства. Держава протегує їм. Вони були виборні. Це була своєрідна «політична школа» селянства, формування його політичної свідомості й культури, «обкатка» селянської виборності. По-четверте. На початку ХХ ст. аграрне питання на теренах Російської імперії з суто соціально-економічного трансформувалося у соціально-економічну і суспільно-

політичну проблему, яка визначала курс внутрішньої політики у державі. По-п'яте. Суб'єктом селянського бунту як джерела селянської революції був селянин-ідеоман. Його суспільно-політична активність була первинною і носила природний характер. Каталізатором такої активності стало селянське самоврядування. Фактично українські селянські республіки у селі Великі Сорочинці на Полтавщині та у селі Люботино Сумського повіту на Харківщині тощо – результат природної політизації селянства, розвитку селянського самоврядування. Організаторами і керівниками селянських республік були офіційні особи селянського самоврядування¹⁸.

Бунт харківських і полтавських селян 1902 р. на 30 років зумовив заданість історичного розвитку України, Росії, Грузії, Прибалтики тощо. Селянська революція стала пріоритетним напрямом історичного буття багатомільйонного селянства Центрально-Східної Європи. Вона розвивалася у просторі й часі паралельно до інших складників історичного буття селянства. Будучи пріоритетом, вона не була монопольним явищем.

Наукове осмислення зазначеної теми дозволить, по-перше, суттєво доповнити історичні знання із європейської історії початку ХХ ст. взагалі, селянської революції як цілісного та багатовимірного історичного явища зокрема. По-друге, дослідження порушеної нами теми сприятиме тому, щоб виявити не лише масову та індивідуальну поведінку людей за умов суспільно-політичних, духовно-культурних потрясінь початку ХХ ст., а і простежити трансформацію індивідуальної та колективної свідомості, морально-етичних норм і цінностей. По-третє, селянська революція 1902 р. – цінний історичний досвід. Його вивчення важливе не тільки з наукової, а і практичної точок зору. Так, окремі моменти тогочасної практики можуть стати у нагоді й за новітніх непростих умов соціально-економічного і суспільно-політичного життя України.

Отже, зважаючи на викладене вище, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Об'єктом вивчення є суспільно-політичні потрясіння і соціально-економічні трансформації початку ХХ ст. у Російській імперії.

Предмет дослідження – сутність і форми вияву селянської революції.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1902 – 1917 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (березень-квітень 1902 р.)

зумовлено початком селянської революції; верхньої (1917 р.) – падінням імперії Романових, подальшим розгортанням селянської революції за якісно нових умов. Водночас, для повноти висвітлення окремих питань, автори виходили за окреслені хронологічні межі дослідження.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані авторами матеріали стосуються губерній колишньої Російської імперії – ареалу розгортання селянської революції. Відповідно до сучасних геополітичних реальностей, це території України, Грузії, Росії, Прибалтики.

Мета монографії полягає в тому, щоб на основі опрацювання залучених до роботи історичних джерел та здобутків історіографії, ґрунтуючись на методології сучасного науково-історичного пізнання, дослідити селянську революцію в окреслених територіальних і хронологічних межах.

Автори висловлюють щире вдячність своїм попередникам із вивчення проблеми, матеріали і висновки яких тією чи іншою мірою стали у нагоді. Особлива подяка доктору історичних наук, професору, член-кореспонденту НАН України, завідувачу відділом історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України НАН України, заступнику директора Інституту історії України НАН України, Голові Національної спілки краєзнавців України О.П. Реєнту, доктору історичних наук, професору, головному науковому співробітнику відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України Р.Я. Пирого, доктору історичних наук, професору, член-кореспонденту НАН України, головному науковому співробітнику Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України В.Ф. Солдатенку, доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри археології і спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького А.Г. Морозову, доктору історичних наук, професору кафедри археології і спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького І.А. Фаренію, доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України О.В. Михайлюку за дружню підтримку і допомогу, слухні поради і конструктивні зауваження під час написання монографії.

Розділ 1 Історіографія, джерельна база, методологія дослідження

1.1 Стан наукового вивчення теми (короткий огляд)

В історіографії з порушеної нами проблеми, зважаючи на традиційний для неспеціальних історіографічних досліджень підхід, виокремимо чотири основні групи. Перша – наукові напрацювання початку ХХ ст. (до 1917 р.); друга – здобутки істориків 1920-х – початку 1990-х рр.; третій – сучасна історіографія (початок 1990-х – початок ХХІ ст.); четвертий – доробок закордонних істориків. Охарактеризуємо основні вектори наукових досліджень питань, співзвучних із нашою темою.

Початок ХХ ст. у дослідженні обраної нами для вивчення теми позначений незначною кількістю робіт, присвячених селянській революційній активності¹⁹. Більшою мірою їх зміст стосується аналізу причин і характеру селянських виступів. Зокрема, на думку В. Бирюковича²⁰, скрутне економічне становище селянства було викликане не урядовою аграрною політикою, не прогалинами у правовому статусі селянства, а безгосподарністю останніх. С. Прокопович²¹ характеризував селянську революцію як «бунт людей, які вирішили вдатися до насильства, щоб здобути хліба і дров». Б. Веселовський²² здебільшого описував діяльність Всеросійського селянського союзу і лише декілька сторінок присвятив харківсько-полтавським подіям 1902 р. Селянські виступи кваліфікувалися ним як суто економічні, спрямовані на поліпшення матеріального становища селян. Майже всі роботи цього періоду мають переважно описовий, епізодичний характер, без порівняльного та кількісного аналізу проблеми. Такий підхід до її висвітлення був пов'язаний з відсутністю належної джерельної бази та доступу до архівних документів.

Інтерес до селянської революції на початку ХХ ст. помітно зростає у 1920-ті – 1940-і рр. Це було пов'язано, по-перше, з нагальною потребою висвітлення сторінок історії революцій та ілюстрації боротьби різних класів, чому так активно сприяла новоутверджена марксистсько-ленінська методологія історичних досліджень. По-друге, відкрився доступ до царських, жандармських архівів, відбулося їх упорядкування тощо. 20-ті роки ХХ ст. представлені монографіями

В. Пічети²³, П. Маслова²⁴, Ю. Мартова²⁵ та інших авторів. У роботі останнього сумнівним видається твердження, що у повстаннях селян Полтавщини і Харківщини було лише «глухе бродіння в селянстві, яке спалахнуло навесні 1902 р. кривавими безпорядками». Поверхнево згадані причини і характер цих селянських повстань й у роботі В. Руднева²⁶. Цілий ряд монографій і статей з'являються в 1925 р. і у виконанні українських авторів. Так, робота одного з учнів М. Грушевського С. Глушка²⁷ хоча й мала назву «З селянських рухів на Чернігівщині у 1905 р.», значною мірою стосувалася аналізу соціально-економічного становища чернігівського селянства та поземельних відносин у цьому регіоні. Селянському рухові на Чернігівщині присвячено й монографію Й. Дроздова²⁸. У першому розділі праці охарактеризовано аграрні, а побічно й ринкові відносини на селі. У наступних розділах книги уміщено цікавий фактологічний матеріал із історії селянського руху в Чернігівській губернії, починаючи з 1903 р. Висвітленню селянського руху в роки Першої світової війни стосується спеціальний розділ нарисів А. Шестакова²⁹. Праця Я. Крастиня³⁰ мала загалом науково-популярний характер, хоча на основі жандармських і губернських донесень та ряду інших документів у ній висвітлено і проаналізовано революційну боротьбу селян у роки Першої світової війни аж до Лютневої революції. Автор виявив по Російській імперії 80 селянських виступів у 1914 р., 36 – в 1915 р. і 62 – в 1916 р., але не скрізь назвав дати виступів, відсутні також посилання на джерела. З початком Другої світової війни історичні дослідження з обраної нами для вивчення теми тимчасово були припинені. Виняток становили роботи українського вченого Ф. Лося³¹, присвячені питанням економічного становища селянства, аграрним відносинам, класовій диференціації на селі та селянському рухові під час століпінської аграрної реформи.

Упродовж 1950-х – початку 1990-х рр. інтерес науковців до революційної активності селянства на початку ХХ ст. посилювався. З'явилося значно більше наукових розвідок із вивчення історії селянського руху, порівняно з попередніми етапами розвитку історіографії з обраної нами для вивчення теми, розширилося дослідницьке поле. У 1951 р. на сторінках «Исторических записок» було опубліковано статтю російської дослідниці Л. Ємелях³². Її присвячено селянському повстанню 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях. У 1956 р. у Львівському університеті було захищено дисертацію М. Гиричем³³. У ній охарактеризовано причини і форми робітничого, селянського та студентського рухів напередодні

Першої російської революції. Один із розділів дисертації стосувався найбільшого з селянських виступів в Україні, який стався у 1904 р. у с. Володькова Дівиця Чернігівської губернії. Селянський рух у межах Російської імперії в цей період побіжно висвітлено також у роботах П. Лаврова³⁴, М. Демченка³⁵, Й. Щербини³⁶, О. Кошика³⁷ та ряду інших дослідників. Вагомим у вивченні масового селянського руху на початку ХХ ст. є внесок відомого українського історика-аграрника М. Лещенка³⁸. Головною проблематикою його наукових студій був селянський рух в Україні у 1861 – 1907 рр. Ним ґрунтовно висвітлено розгортання селянського руху. Авторські висновки підкріплено аналізом чисельних неопублікованих історичних джерел. Водночас М. Лещенко багато уваги приділив таким складним аспектам проблеми, як методика кількісної характеристики руху селянства, класифікація видів прояву невдоволення селян (заворушення, виступ, страйк), визначення форм боротьби селян тощо. У 1960-х рр. інтерес до вивчення селянського руху у 1907 – 1914 рр. посилюється. Побачило світ колективне дослідження Ф. Лося та О. Михайлюка³⁹. Воно стосувалося класової боротьби в українському селі упродовж передвоєнного семиліття. Автори узагальнили накопичений ними матеріал про боротьбу селян під час Столипінської аграрної реформи. На основі опрацьованих ними документів і матеріалів, що зберігаються у центральних та обласних архівах, ними проведено власні підрахунки селянських виступів, розподілено їх за формами і роками. Незважаючи на окремі кон'юнктурні моменти, яких не могло не бути у тогочасній історіографії, основні положення цього дослідження не втратили актуальності й дотепер.

Ряд цікавих думок щодо методики підрахунків селянських виступів висловлено у статті Н. Мальцевої⁴⁰. Нею зроблено підрахунки селянської революційної активності під час реалізації Столипінської аграрної реформи. Історик подала таблиці, окремо обчисливши масові селянські виступи і окремо підпали. Найбільш повно картину селянського руху на Україні в роки Першої світової війни представлено в статті Ю. Кир'янова⁴¹. На основі аналізу широкого кола історичних джерел ним складено узагальнювальну таблицю селянських виступів по роках і губерніях, проаналізовано селянський рух за формами боротьби, які мали місце під час Першої світової війни.

Питання соціально-економічного становища селянства, його революційної боротьби тією чи іншою мірою висвітлено в монографіях і статтях таких відомих дослідників аграрного питання, як А. Анфімов⁴², П. Першин⁴³, С. Дубровський⁴⁴. У 1978 р. з'явилася

стаття Л. Дорохової⁴⁵. Її присвячено вивченню селянського руху в Україні під час Першої світової війни. Неоднозначними видаються авторські статистичні підрахунки. Вони не підкріплені посиланнями на джерела, а тому викликають сумнів щодо їхньої достовірності. Одним із істориків, хто у 1980-х рр. ґрунтовно вивчав селянський рух під час Столипінської реформи, був О. Герасименко⁴⁶. Автором запропоновано власну методику підрахунків селянського руху, наведено широкий фактичний матеріал, а також приклади селянської непокори під час Столипінської аграрної реформи по всіх губерніях Російської імперії. Надзвичайно важливе значення для вивчення селянського руху має фундаментальна монографія відомого вченого-аграрника Б. Литвака⁴⁷. В ній ґрунтовно проаналізовано опубліковані джерела з історії селянського руху 1775 – 1904 рр. на території колишньої Російської імперії. Ним висвітлено також еволюцію підходів у дослідженні селянського руху, визначено шляхи пошуку нових джерел та вдосконалення методики подальшого його вивчення.

Узагальнивши науковий доробок учених 1950-х – початку 1990-х рр., констатуємо, що він був науково продуктивнішим, порівняно з попередніми часами. Зумовлено це тим, що було сформовано школу істориків-аграрників, яка ефективно працювала над вивченням селянського руху на початку ХХ ст. Незважаючи на те, що всі роботи на цьому етапі писалися на основі марксистсько-ленінської методології, окремі їх положення не втратили свого наукового значення і за сучасних умов. Завдяки наполегливій праці тогочасних учених було зібрано і проаналізовано чисельний різноплановий джерельний, розроблено методику досліджень селянського руху, зроблено важливі узагальнювальні висновки.

Початок 1990-х – початок ХХІ ст. позначені не тільки докорінними змінами у всіх сферах життя народів та республік, країв і областей колишнього СРСР, але й зміною методологічних підходів до оцінки науковцями історичних подій і явищ, спробою переосмислити вже напрацьований історіографічний та археографічний матеріал, по-новому підійти до оцінки історичних подій і фактів. Сприятливі умови для плідних наукових досліджень аграрної історії України створено у Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького. Тут уже протягом багатьох років успішно функціонують належним чином організовані Науково-дослідний інститут селянства та Наукове товариство істориків-аграрників, розвивається Черкаська наукова школа істориків-аграрників доктора історичних наук, професора А.Г. Морозова. Спільно з Інститутом історії України НАН України

співробітниками обох вищеназваних структур налагоджено регулярне проведення Всеукраїнських аграрних симпозіумів, наукових конференцій, семінарів та інших заходів, які є основою для наукової консолідації вченої громадськості як України, так і зарубіжжя. З 2001 р. регулярним став випуск фахового збірника наукових праць «Український селянин», що з 2015 р. індексується у наукометричній базі Index Copernicus.

На початку 1990-х рр. відбулися якісні зміни в осмисленні суспільно-політичних потрясінь і соціально-економічних трансформацій початку ХХ ст. у Російській імперії. Зокрема, В. Даниловим було розроблено концепцію стосовно селянської революції 1902 – 1922 рр. Її основні положення були оприлюднені Віктором Петровичем у листопаді 1991 р. у Колумбійському університеті, а 15 січня 1992 р. – на вченій раді Інституту російської історії РАН. Зміст ідей, запропонованих В. Даниловим, зводиться до того, що «Велика російська революція» (термін В. Данилова) за своєю сутністю була селянською, її упродовж 1902 – 1922 рр. здійснило селянство. Селянський рух початку ХХ ст. – глибинна основа всіх революційних трансформацій, що зазнала Росія у перші десятиріччя ХХ ст. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції – соціальні, політичні, враховуючи більшовицьку в жовтні 1917 р. Селянська революція, за логікою автора проекту, – захисна реакція «селянської Росії» на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета революції – «земля та право вільно господарювати на ній»⁴⁸.

За двадцять п'ять років, що віддаляють сучасників від першого оприлюднення цієї концепції, в історіографії сформувався самодостатній науковий напрям – селянознавство. В його межах роботами українських (О. Ресент, Р. Пиріг, О. Михайлюк, Н. Ковальова та інші)⁴⁹ та зарубіжних (В. Кондрашин, Д. Сафонов, А. Граціозі, В. Ринков та інші)⁵⁰ дослідників чітко виокремилася селянська революціологія. Чільне місце у ній належить і згаданій вище науковій концепції В. Данилова.

Актуальним серед вітчизняних істориків стало вивчення діяльності українських національних партій на початку ХХ ст., зокрема на селі. У ряді змістовних праць С. Наумова⁵¹, В. Шевченка⁵², В. Борисенка⁵³, Ю. Левенця⁵⁴, О. Мустафіна⁵⁵, В. Солдатенкова та В. Кривошиї⁵⁶ та інших учених переосмислено роль політичних партій

у житті тогочасного українського селянства, передумови та причини селянського руху.

Помітну роль у вивченні історії визвольного руху в Україні, участі у ньому селянства останнім часом відіграє вчена громадськість української діаспори. У напрацюваннях Т. Гунчака⁵⁷, Н. Полонської-Василенко⁵⁸, В. Дорошенка⁵⁹, О. Мороза⁶⁰, Р. Млиновецького⁶¹, Ю. Колларда⁶², В. Вериги⁶³ та інших авторів лейтмотивом є боротьба українців за незалежність власної держави протягом усіх періодів існування нації. Опосередковано у них йдеться і про соціально-економічне становище селянства в Україні на початку ХХ ст., його революційну активність.

Таким чином, сучасний науково-історичний дискурс обраної нами для вивчення теми якісно відмінний від попередніх періодів розвитку історіографії. Передусім докорінно змінилася методологія досліджень, тематичне поле набуло справді наукового забарвлення, з'явилися нові тематичні ніші, до наукового обігу введено раніше маловідомі документи і матеріали. Водночас, попри позитивні тенденції в історіографії, зважаючи на багатомірність такого соціокультурного явища, як селянська революція, перспективним залишається її подальше дослідження. Не всі аспекти і фрагменти селянської революції прописано рівномірно, мають місце дискусійні моменти, є питання, що потребують переосмислення або уточнення. Цим і зумовлено вибір авторами теми для вивчення.

1.2 Характеристика джерел і методологія дослідження

Джерельну базу монографії становлять різнопланові за змістом і характером джерела як колективного, так і особового походження. Переважають архівні матеріали. Під час наукового пошуку авторами опрацьовано фонди Державного архіву Російської Федерації (далі ДАРФ) (ф.102 «Департамент поліції міністерства внутрішніх справ», ф.124 «Карне відділення І-го Департаменту міністерства юстиції»); Центрального державного історичного архіву у м. Києві (далі – ЦДІАК України) (ф.274 «Київське губернське жандармське управління», ф.275 «Київське охоронне відділення», ф.317 «Прокурор Київської судової палати», ф.318 «Київська судова палата», ф.320 «Полтавське губернське жандармське управління», ф.336 «Харківське губернське жандармське управління», ф.1439 «Чернігівське губернське

жандармське управління»); Державного архіву Харківської області (далі – ДАХО) (ф.3 «Канцелярія харківського губернатора», ф.18 «Харківське губернське присутствіє», ф.373 «Канцелярія прокурора Харківського окружного суду»); Державного архіву Полтавської області (далі – ДАПО) (ф.83 «Канцелярія Полтавського цивільного губернатора», ф.138 «Прокурор Полтавського окружного суду», ф.319 «Полтавська губернська тюремна інспекція», ф.755 «Лубенський окружний суд»); Державного архіву Сумської області (далі – ДАСО) (ф.316 «Лебединська повітова землевпорядна комісія», ф.399 «Охтирська повітова землевпорядна комісія», ф.397 «Сумська повітова землевпорядна комісія», ф.441 «Путивльська повітова землевпорядна комісія», ф.1077 «Роменська повітова землевпорядна комісія», ф.1063 «Поліцейський пристав 1-го стану Роменського повіту», ф.1089 «Роменське повітове поліцейське управління»); Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО) (ф.127 «Чернігівське губернське правління», ф.147 «Чернігівське губернське присутствіє»); Відділу державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ДАЧО в м. Ніжин) (ф.342 «Повітова земська управа м. Ніжина Чернігівської губернії», ф.1204 «Земський начальник I-ої ділянки Ніжинського повіту Чернігівської губернії», ф.1206 «Земський начальник IV-ої ділянки Ніжинського повіту с. Монастирища Чернігівської губернії», ф.1207 «Земський начальник V-ої ділянки Ніжинського повіту с. Макіївки Чернігівської губернії», ф.1336 «Повітова землевпорядна комісія м. Ніжина Чернігівської губернії»).

За типолого-видовим критерієм опрацьовані й залучені до монографії архівні джерела умовно можна поділити на такі групи: 1) документи центральних та місцевих органів влади; 2) матеріали управлінь та відомств; 3) звітно-розпорядча документація губернських, повітових установ; 4) джерела особового походження тощо.

Опрацьовані авторами опубліковані джерела вміщено у збірниках документів та матеріалів Вони умовно класифікуються на декілька груп.

Перша – опубліковані статистичні матеріали⁶⁴.

Другу групу опублікованих джерел представляють різноманітні археографічні збірники, в яких містяться дані про перебіг селянського руху в окремі роки⁶⁵.

Третя група – документи українських та російських політичних партій і організацій⁶⁶.

Четверта група – мемуаристика, представлена спогадами безпосередніх учасників селянського руху, громадських та політичних діячів початку ХХ ст.⁶⁷

П'ята група – матеріали тогочасної періодики. Зокрема, були опрацьовані підшивки таких газет, як «Искра», «Рада» (Київ) за 1908 р., «Киевские вести» за 1908 р., «Черниговский вестник» за 1916 р., «Полтавский голос» за 1910 р.

Отже, джерельна база, залучена до монографії, є достатньо репрезентативною і дозволяє реалізувати поставлену мету.

За новітніх умов розвитку історичної науки, плюралізму думок, підходів, ідей якоїсь однієї універсальної «методологічної панацеї», як за радянських часів марксистсько-ленінської, не існує. Сучасні історики послуговуються різноманітним методологічним інструментарієм. Вони широко залучають методологічні прийоми суміжних із історією наук: соціології, політології, психології, математики (математичне моделювання). Це значно збагачує роботи історичного характеру, дозволяє висловлювати об'єктивніші та аргументованіші судження. Новітні наукові студії з історії селянської революції початку ХХ ст. ґрунтуються на таких принципах історичного пізнання, як науковість, історизм, об'єктивність, системний аналіз тощо. Не ігнорують учені такі загальнонаукові та спеціальноісторичні методи історичного пізнання, як історичний, логічний, проблемний, класифікаційний, періодизації, хронологічний тощо. Формаційна теорія розглядається як один із варіантів трактування розвитку суспільства поряд із цивілізаційною, етногенетичною та іншими теоріями. У цьому контексті виправданою, на наш погляд, є позиція Л. Семенникової з приводу того, що історик може застосовувати будь-який методологічний інструментарій для аналізу історичного матеріалу, якщо він дає об'єктивно-наукові знання⁶⁸.

Таким чином, наведений вище стислий огляд методологічних засад у вивченні історії селянської революції на початку ХХ ст. засвідчує, що широкий вибір дослідницьких принципів і методів науково-історичного пошуку зумовлює і множинність методологічних підходів до розуміння як історії загалом, так і конкретно-історичних проблем. У сучасній історіографії методологічний монізм радянських часів поступився місцем методологічним новаторствам кінця 1990-х – початку ХХІ століття⁶⁹. Дозволимо собі висловити декілька міркувань про це. По-перше, модерністські та постмодерністські методології небездоганні, застосування їх не може бути «сліпим», хоча кожна з них (і всі вони разом), безперечно, мають право на існування.

По-друге, невиправданим, на наш погляд, є ігнорування вже напрацьованих та апробованих методологічних парадигм на користь сучасних лише з огляду на «застарілість» перших та «новизну» других. По-третє, враховуючи пізнавальні можливості людини, багатомірність об'єктів історичних досліджень, будь-яка методологія не є універсальною, передбачає взаємозв'язок із іншими, потребує постійного удосконалення.

Попри все розмаїття методологічних підходів, представлених у сучасній історіографії, за стрижневий методологічний орієнтир нашої роботи ми визначили **соціокультурний підхід**. Цей вибір вмотивовано рядом факторів. По-перше, погоджуючись з ідеями Е. Кассіра⁷⁰, інших мислителів, вважаємо, що явища історії належать особливій сфері – сфері діянь людини. Поза людським світом ми не можемо говорити про історію у специфічному смислі цього слова. Історія (як процес розвитку суспільства) – не що інше, як діяльність людини (соціуму), яка має свої цілі. По-друге, людина, як зазначав П. Сорокін, – соціокультурний феномен, власне кажучи, індивід трансформується в особистість під впливом соціокультурного середовища, поза соціумом і поза культурою така трансформація не можлива⁷¹. Іншими словами, особистість стає особистістю під час опанування культури, тобто у процесі перетворення зовнішньої для особистості культури у зміст свідомості особистості, у внутрішню для особистості культуру. Через це людина – творець історії – постає як нероздільне ціле особистісного, соціального та культурного (у найширшому тлумаченні цих термінів). Картина світу, закладена у свідомості людей їхньою культурою, становить собою потужну, об'єктивно дієву силу, яка багато в чому визначає хід історії⁷²; по-третє, яким би не був предмет пошуків історика (економіка, політика, соціальний лад, духовне життя тощо), шлях до їхнього пізнання лежить через аналіз історичних джерел, створених людьми конкретних соціумів і культур. Тому історик, як зазначає А. Гуревич, «неминуче повинен бути істориком культури...»⁷³. Від себе додамо – і соціуму; по-четверте, соціокультурний підхід дозволяє, висвітлюючи всю багатомірність як історії, так і конкретно-історичної проблеми, «не забувати» про людину, тобто узгоджувати вивчення загального і конкретного у їхньому взаємозв'язку.

Як цілісна, науково обґрунтована методологія, соціокультурний підхід представлено у працях О. Ахієзера, М. Лапіна, А. Гуревича, С. Кірдіної та інших авторів, тому приділимо більше уваги практичному її застосуванню стосовно до нашої теми.

Однією з ознак соціокультурної парадигми є певний універсалізм, завдяки якому з'являється можливість вивчення культурних, політичних, господарських та інших елементів суспільного цілого, а також суспільства як єдності культури та соціальності. Під культурою в такому випадку розуміється сукупність способів і результатів діяльності людини, включаючи ідеї, цінності, норми, взірці тощо. Під соціальністю – сукупність взаємовідносин соціальних об'єктів. На такому фоні селянство на початку ХХ ст. постає як соціокультурне явище – спосіб організації життя, за якого земля, праця на ній, селянин сам по собі тісно між собою взаємопов'язані; селянство – консервативна основа цивілізації як форми культури, державності як способу соціокультурної організованості. Селянська економіка як соціокультурне явище, об'єкт і суб'єкт урядової аграрної політики, по-перше, посідає певне місце в суспільному поділі праці; по-друге, своєрідний мікросоціум; по-третє, структурний компонент тогочасного загальноімперського соціуму.

Соціокультурний підхід носить багатовимірний характер, об'єднуючи, наприклад, історичне, історіософське та соціологічне вивчення суспільства. Це дозволяє брати до уваги під час дослідження всю багатогранність реальності соціального життя, досліджувати суспільство, селянство, владу, великих землевласників як суперечливу єдність відносин особистості, груп, суспільства в усіх можливих комбінаціях.

За соціокультурного підходу предметом наукової уваги постає активна особистість – багатовимірною біосоціокультурною істотою, суб'єктом дії, його мораль, що становить основу будь-якої культури. У такий спосіб наукововиправданою та реальною стає спроба виявлення ціннісних та етичних характеристик соціальних суб'єктів (у нашому випадку – селян, тогочасних державних діячів), що визначаються довготривалим культурним контекстом, оскільки культура пронизує всі без винятку стани суспільного життя.

Дотримуючись соціокультурного підходу, ми зіставили та проаналізували цінності соціальних груп, з одного боку, а з іншого – соціокультурні характеристики суспільства загалом. Завдяки цьому ми виявили, як селяни, можновладці розуміли сутність аграрного питання, які пропонували варіанти його вирішення, чим зумовлювалося ставлення всіх суб'єктів урядової аграрної політики один до одного, до реформ загалом.

Соціокультурний підхід оперує певною моделлю суспільства. Останнє тлумачиться як соціокультурна система, що виникає у

результаті дій та взаємодій людей. Характер суспільства визначається типом антропосоцієнтальної відповідності, типом сумісності особистісних характеристик суспільства з типом самого суспільства. Отже, якщо враховувати такі критерії, то урядова аграрна політика на початку ХХ ст. – результат взаємодії соціокультурних підсистем: влади та селянства в межах революційного соціуму, характер якої визначається її антропосоцієнтальною орієнтованістю. Крім того, наведене вище дозволило нам говорити про співіснування багатьох різноспрямованих процесів, яким відповідали певні соціокультурні ідеали (скажімо, для селян – ідеали традиційного суспільства, С. Вітте, П. Столипіна – ліберального). У такому разі урядова аграрна політика на початку ХХ ст. – пошук компромісу, діалог між ціннісним світом таких тогочасних суб'єктів, як влада і селянство.

Культура в соціокультурному підході трактується і як текст, в якому зафіксовано мотивацію людей. У буденному житті люди діють відповідно до історично сформованого змісту культури. Будь-який соціальний суб'єкт (від суспільства до особистості, враховуючи всі проміжні варіанти) – носій субкультури. Ця субкультура містить програму діяльності суб'єкта. Таким чином, селянство початку ХХ ст., влада – суб'єкти соціокультурного простору означеного хронологічного періоду. За таких обставин урядова аграрна політика початку ХХ ст. – соціокультурний результат взаємодії цих двох субкультур.

У нашій роботі соціокультурний підхід не протиставляється іншим як єдиноможливий чи єдиноправильний. Так само він не отожднюється з цивілізаційним, формаційним. Ми цілком солідарні з тезою О. Михайлюка стосовно того, що соціокультурний підхід включає в себе основи обох зазначених вище зрізів історичного процесу, а також тяжіє до «тотальної історії», в якій «все пов'язано з усім»⁷⁴.

Людина відтворює культуру. Вона передається з покоління в покоління, зберігається, втілюється у результатах її праці: предметах, текстах тощо. У них фіксується та передається програма. У культурі людина відтворює себе як суб'єкта. Культура та соціальні відносини – два аспекти відтворювальної діяльності людей. У суспільстві постійно виникають суперечності між соціальними відносинами та культурою, тобто соціокультурні суперечності. Вони виявляють себе як культурні програми, які соціальні відносини перетворюють у нефункціональні, у такий спосіб порушується відтворювальна діяльність людини та суспільства в цілому. Така суперечність – конфлікт між програмами,

що історично склалися, та інноваціями, що їх змінюють, між соціальними відносинами, що є, і новими. Одним із таких соціокультурних, історичних явищ є революція.

У сучасному науково-інтелектуальному просторі побутує різне ставлення до **революції**. Діапазон думок коливається від цілковитого схвалення «локомотива історії» до такого ж категоричного заперечення «жорстокої вакханалії». З-поміж розмаїття концепцій, в яких тією чи іншою мірою осмислено сутність цього явища, нам імпонує позиція В. Солдатенка стосовно того, що «самою природою людського суспільства, підвладного законам еволюції, несумісним з «тупцюванням» на одній стадії, породжувалися революції як неминучі історичні феномени. При всій своїй спонтанності й стихійності революція – цілком закономірне явище, аж ніяк не суперечне природі життя, а, навпаки, іманентне їй, зумовлене не суб'єктивними нахилами, намірами, настроями, а об'єктивним ходом самого життя. **Революція** – це рух, це його внутрішня потреба, коли інший (еволюційний) шлях не дає ефекту, а лише загострює суперечності, не дає виходу з кризових станів. **Революції** – це перерив поступальності. Безперервність розвитку – природна даність. А безперервність окремих етапів, їх органічна досконалість – утопія. У ході **революції** знищуються бар'єри, які заважають прогресивному поступу, долаються закостенілі традиції, змінюються уяви. Є й інша детермінованість **революцій** – їх гуманізаційна спрямованість, прагнення задовольнити найнагальніші потреби людини (скажімо, їжі) – проблема, яка не може розв'язатися сама собою у «збалансованому» соціально-неоднорідному суспільстві»⁷⁵.

Викладене вище є достатньо підстав екстраполювати для розуміння сутності подій, започаткованих в Україні у 1902 р. **Селянська революція**, розпочата у 1902 р. селянами Харківщини і Полтавщини, носила історичний, природний характер. Вона була зумовлена природою тогочасного російського імперського соціокультурного організму. Її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона була реакцією і на «тупцювання» на місці тогочасного російського імперського соціокультурного організму. Насамперед «тупцювання» щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини тогочасного російського імперського соціокультурного організму. **Суб'єктом** селянської революції є **селянин**, об'єктом – **аграрне питання**.

У нашому дослідженні під поняттям «аграрна політика» розуміємо складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект стосується форм і методів співпраці органів влади і селянства, правового статусу селян.

Інколи ототожнюють **аграрну** політику із **земельною**. На наш погляд, **земельна політика** – важливий складник аграрної, однак більше стосується умов сільськогосподарського виробництва, а не самого виробництва. Так само тотожними вважають **аграрне** і **земельне** питання. На нашу думку, вони співвідносяться між собою як **аграрна** і **земельна** політика, тобто **земельне питання** – складник **аграрного**, більше стосується форм власності на землю, аніж виробничих відносин. **Аграрне питання** – питання про форми власності на землю, типи сільськогосподарських підприємств, закони розвитку сільського господарства.

Селянське питання – питання про соціально-економічний, суспільно-політичний, правовий статус селянства, його суб'єктивізацію як частини тогочасного російського імперського соціокультурного організму.

Отже, залучені до монографії історичні джерела, запропоновані принципи, методи, поняттєвий апарат зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів. Завдяки соціокультурному підходу селянська революція, розпочата у 1902 р. селянами Полтавської й Харківської губерній, представлена в усій її багатовимірності як соціокультурного явища, з урахуванням макрота мікрорівнів.

РОЗДІЛ 2

ВИТОКИ І РОЗГОРТАННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1902 – 1907 рр.)

2.1 Передумови селянської революції

Початком відліку нової історичної епохи для Російської імперії стало скасування 1861 р. кріпосного права. Велика селянська реформа проводилась не в інтересах селянства. І, як свідчать останні дослідження (передусім В.М. Шевченка), навіть не в інтересах поміщиків, як це стверджували лідер російських марксистів В. Ульянов та його однодумці, а за ними історики-марксисты, зокрема й радянські. Скасування кріпацтва насамперед було зумовлене інтересами держави та самодержавного уряду, який безславно програв Кримську війну групі європейських держав, що вже перейшли від рутинної феодально-кріпосницької до прогресивної ринкової економіки і таких же виробничих відносин.

Саме поразка в Кримській війні наочно продемонструвала не тільки економічну відсталість кріпосницької Росії від передових країн Європи, але й підтвердила втрату нею політичного впливу на міжнародній арені, який значною мірою підтримувався колишніми воєнними успіхами. Олександр II і його уряд зрозуміли, що для відновлення політичного реноме в Європі необхідно відновити колишню могутність російської армії, забезпечивши її як сучасною зброєю, так і стратегічно та економічно вигідними, зокрема, залізничними шляхами сполучення. Було очевидним і те, що для цього має бути створена сучасна промисловість, а її галузі повинні бути достатньо забезпеченими економічно вигідною працею чисельних вільнонайманих робітників. Однак перешкодою на шляху до створення належного ринку вільнонайманої праці стояв кріпосний стан багатомільйонних мас особисто залежного від держави і поміщиків селянства. Відтак для вирішення поставалих перед імператором та його урядом завдань необхідно було скасувати кріпацтво, що і було зроблено після тривалої підготовки в 1861 р. «Звільнення селян, – підкреслював один з відомих економістів кінця XIX ст. І. Гурвич, – було засобом для залучення вітчизняних та іноземних капіталів у російську промисловість»⁷⁶. Відтак, юридично звільнені колишні кріпосні селяни стали тією реальною соціальною основою, на якій швидко

сформувався ринок вільнонайманої праці, так необхідний для успішного створення важкої сучасної промисловості й, зрештою, для успішного вирішення тих державних внутрішньо- і зовнішньополітичних завдань, які постали перед самодержавним урядом після поразки в Кримській війні.

Головною віхою індустріального розвитку в післяреформений період стало залізничне будівництво, яке, за визнанням С. Вітте, розвивалося набагато швидше, ніж загальне економічне піднесення країни⁷⁷. Потреби залізничного будівництва спонукали швидкий розвиток металургійної, гірничодобувної, машинобудівної та інших галузей важкої промисловості⁷⁸. Надзвичайно важлива роль у цих перетвореннях відводилась Україні, де швидко зростав новий потужний промисловий район, який охопив Катеринославську, частину Таврійської та Харківської губернії, а також Донбас. Вже на початку ХХ ст. він давав понад 50% загальноімперського кам'яного вугілля, стільки ж залізної руди та чавуну, майже весь прокат тощо⁷⁹. Протягом 1865 – 1900 рр. в Україні протяжність залізниць зросла в 37 разів і на початок ХХ ст. становила 8417 верст⁸⁰. Багато в чому завдяки Україні самодержавству вдалося досить швидко реанімувати армію. І вже перша після невдалої Кримської війни російсько-турецька війна 1877–1878 рр. надала Європі можливість із подивом побачити модернізовану російську армію, оснащену сучасною зброєю, забезпечену вигідними і сучасними шляхами швидкого стратегічного пересування. Все це дозволило повернути Росії провідні позиції в Європі, засвідчило про загалом успішне досягнення головної мети, поставленої царизмом перед реформою 1861 р. і наступними демократичними перетвореннями 60 – 70-х рр. ХІХ ст. Дещо іншими наслідки реформи 1861 р. виявились для тих, кого вона стосувалася найбільше – дворянства та селянства.

Не можна сказати, що уряд, скасовуючи кріпосне право, передусім у державних інтересах, не намагався хоч якось компенсувати кріпосникам втрату ними значної частини як дешевої робочої сили – колишніх кріпосних селян, так і землі, що перейшла до селян під час реалізації законодавчих актів реформи у вигляді повних і четвертних (дарчих) земельних наділів на ревізку душу. Про те, що такі намагання були свідчить зміст місцевих положень, які конкретизували визначений «Маніфестом» порядок і характер здійснення поземельного облаштування колишніх поміщицьких селян. Зокрема, на райони переважання общинної форми селянського землекористування, а до таких належали 29 великоросійських, 2 білоруські та 3 українські –

Катеринославська, Таврійська, Херсонська, й частково Харківська губернії, поширювалася чинність «Местного Положения о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях великороссийских, новороссийских и белорусских». Для губерній України, які потрапили під чинність цього місцевого положення, насамперед для Харківської губернії, встановлювалися вищий і нижчий відповідно в межах 3 – 4,5 дес. і 1,5 дес., указний наділ для трьох південних губерній – 3 – 6,5 дес. на ревізьку душу⁸¹.

Для Правобережної України було підготовлено спеціальне «Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях, в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской». Як і у попередньому місцевому положенні, ним теж ураховувалася специфіка району. Остання полягала в такому. По-перше, у наявності великого (фільваркового) землеволодіння поміщиків. По-друге, у переважанні подвірної форми селянського надільного землекористування. По-третє, що було особливо важливим, у наявності в більшості кріпосного селянства інвентарних наділів⁸². Також, враховуючи помітний вплив, який мали серед місцевих селян діячі польського та західноукраїнського національно-визвольних рухів, укладачами й редактором відповідного місцевого положення передбачливо було вирішено залишити звільненому селянству його інвентарні наділи. Враховуючи це, для трьох правобережних губерній встановлювався розмір польового наділу від 4,5 до 9,5 дес. на ревізьку душу⁸³.

У межах Лівобережної України, де переважало подвірне селянське землеволодіння і спостерігався вкрай нерівномірний розподіл дореформених земельних наділів між тяглими (заможними) і пішими (біднішими) та іншими категоріями залежного селянства, поземельне облаштування звільнених селян мало здійснюватися дещо по-іншому. Для цього було розроблене окреме «Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской». Особливістю для лівобережних губерній було те, що встановлювалися не вищий – нижчий указний наділ, а вищий садибний та вищий польовий земельні душові наділи. Відповідно для трьох лівобережних губерній вищий польовий наділ складався із 4 – 7 дес., а садибний від 2,75 до 4,5 дес. на ревізьку душу⁸⁴.

Уважно проаналізувавши наведені вище дані, обґрунтованим вважаємо висновок, що найгірша ситуація, порівняно з іншими

українськими губерніями, із земельними наділами була в Харківській губернії. Норма встановленого вищого наділу була в межах 3 – 4,5 дес. і відповідно нижчого – 1,5 дес. на рев'язьку душу.

За місцевим положенням, поміщикам фактично надавалося право звільняти селян, керуючись лише власними інтересами. При перенесенні селянських наділів із одного місця на інше, поміщик не обов'язково мав відповідати за якість нових земель⁸⁵. Регламентувались обтяжливі для селян умови продовження виконання ними різноманітних повинностей на користь поміщиків, а останнім – право власності на виділені селянам земельні наділи аж до підписання уставної грамоти – головного документу, який звільнив нарешті селян від належності поміщикаві. З приводу цього в «Маніфесті» від 19 лютого зазначалось: «Пользуюсь сим поземельным наделом, крестьяне за сие обязаны исполнить в пользу помещиков определённые в положениях повинности. В сём состоянии, которое есть переходное, крестьяне именуются временнообязанными»⁸⁶. Фактично це означало для селян знову повну залежність і продовження виконання ними ненависної їм панщини.

Водночас уряд, маючи за головну мету відновити державне реноме в Європі, не міг обійти інтересів і поміщиків. На це свого часу звертав увагу ще родоначальник марксизму, німецький економіст К. Маркс, який пильнував за підготовкою селянської реформи. «Не можна, – писав він у жовтні 1858 р., – звільнити пригноблений клас не завдавши шкоди класові, який існує за рахунок його гноблення ...»⁸⁷. Це добре усвідомлював і Олександр II, із розумінням ставлячись до занепокоєння дворянства з приводу збереження власних інтересів у підготовці реформи, «ибо они касаются до самых близких и материальных интересов каждого»⁸⁸. Однак з огляду на державні інтереси, імператор та його уряд, зрештою, наважилися завдати дошкульного удару й по дворянству. Заради створення максимально сприятливих умов для модернізації промисловості царизм ще у 1859 р. пішов на закриття всіх державних кредитних установ, позбавивши в такий спосіб поміщиків можливості отримувати дешеві кредити⁸⁹. Виплата майже мільярдної контрибуції за селянські наділи розтяглася на багато років. До того ж із цієї суми з поміщиків було утримано близько 316 млн. крб. попереднього боргу, а, враховуючи зміни курсу карбованця, до 1886 р. їм виплатили всього 430 млн. крб.⁹⁰

Урядовою комісією з перевірки стану сільського господарства вже через 10 років після реформи відзначалось, що «господарство приватних власників безсумнівно внаслідок реформи 1861 р. зазнало

сильного потрясіння»⁹¹. Значна частина дворян, а особливо середніх та дрібномаєтних, які чисельно переважали на Лівобережжі, виявилась позбавленою фінансової можливості перебудувати власні господарства на капіталістичних засадах і продовжувала господарювати напівкріпосницькими методами, залишаючись носієм кріпосницьких пережитків у сільському господарстві та аграрних відносинах. Отже, на зламі 1860-х – 1870-х рр. поміщицьке господарство опинилося в стані глибокої кризи.

Неоднозначними виявилися наслідки реформи і для колишнього кріпосного селянства. Так, отримавши особисту свободу, селяни водночас потрапили в лещата так званого тимчасовозобов'язаного стану. Юридично такий стан мав тривати до підписання уставної грамоти. Протягом усього цього періоду, а розрахований він був офіційно на два роки, за селянами зберігався обов'язок виконувати на поміщика панщину та інші повинності. Як засвідчує повідомлення міністра внутрішніх справ П. Валуєва, станом на 1 січня 1863 р., тобто на час закінчення встановленого терміну, у дев'яти українських губерніях нараховувалося 11804 уставні грамоти, які стосувалися 1751744 ревізьких душ, або 75,4% усіх ревізьких душ кріпосного населення України⁹². Чверть уставних грамот у межах дев'яти українських губерній продовжувала залишатися непідписаною і після завершення відведеного для цього дворічного терміну, залишаючи десятки тисяч селян у тимчасовозобов'язаному стані стосовно до своїх колишніх господарів.

Це підтверджують і документи Головної викупної установи, в яких зазначено, що такий стан для окремих селян тривав багато років. Так, у містечку Веприк Гадяцького повіту Полтавської губернії уставна грамота була підписана в 1878 р.⁹³, у с. Вельбівка того ж повіту – у 1877 р.⁹⁴, у с. Митьки і Старий Коврай Золотоніського повіту тієї ж губернії – у 1884 р.⁹⁵, на хуторі Пирятинщині Гадяцького повіту – у 1886 рр.⁹⁶. Всього ж, як наголошують автори «Історії українського селянства», станом на 1881 р., коли всіх селян в обов'язковому порядку було переведено на викуп, у лівобережних і степових губерніях України офіційно лишалося ще 110,2 тис. ревізьких душ тимчасовозобов'язаних селян⁹⁷.

Надзвичайно обтяжливим для селян виявилось й те, що частина з них, отримавши особисту свободу, виявилась економічно залежною від поміщицьких господарств. Відбувалося це шляхом позбавлення селян корисних угідь (ліс, луки, водоймища), переселення їх на гірші за якістю землі (за це поміщики відповідальності не несли) тощо. Так,

зокрема, у Чернігівській губернії «управляющие и экононы, принадлежащие к грубому и необразованному классу людей, раздражают крестьян, говоря им: «Вот вы выпросили себе вольность, что вам из этого? Пригон будете отправлять по-прежнему, слушать нас должны по-прежнему, а уже дров и леса мы вам теперь даром не дадим»⁹⁸. В уставній грамоті с. Миколаївки Гадяцького повіту Полтавської губернії йшлося про те, що «палива селянам ніколи не видавалось і видаватись не буде»⁹⁹. У скарзі селян с. Дуніного Старобільського повіту Харківської губернії на ім'я міністра внутрішніх справ щодо свавілля місцевого поміщика також вказувалося, що вони позбавлені «вільних пасовищ, можливості розводити худобу, умов, щоб якось доповнити мізерність від земельного прибутку»¹⁰⁰.

На практиці селяни мусили йти до поміщика й просити дозволу скористатися його лісом, пасовищем, ставком, а потім відробляти йому за це. Аналогічним чином діяли й селяни, яким поміщики переносили їхні наділи на якісно гірші землі. Такі випадки мали місце в усіх українських губерніях. Зокрема, численні перенесення селянських наділів на піски, болота та інші непридатні для обробітку землі мали були в ряді сіл Старобільського повіту Харківської губернії, Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, Мглинському повіті Чернігівської губернії та інших місцевостях на Лівобережжі¹⁰¹.

Надто обтяжливим для звільненого селянства виявився викуп за отримані ним земельні наділи. Упродовж пореформених 49-ти років (до 1910 р.) селяни України мусили сплатити поміщикам і державі загалом понад 503 млн. крб., що майже в п'ять разів перевищувало ринкову вартість надільної землі¹⁰². Власне цими згаданими вище негараздами й обмежувалося в основному невдоволення селянства наслідками реформи 1861 р. Ми свідомо не висвітлювали поземельне облаштування селянства, оскільки сьогодні воно вимагає уточнень.

Тривалий час у радянській історіографії панувала думка про суттєве обезземелення селянства під час реформи 1861 р. шляхом «відрізків» селянської землі, які в різних губерніях України становили від 20% до 40% дореформеного селянського землекористування. Боротьба за повернення «відрізків» була покладена в основу аграрної програми більшовиків під час революції 1905 – 1907 рр. та була головною причиною широкої участі в ній селянства. Сьогодні такий підхід видається дещо спрощеним, хоча й продовжує зустрічатися серед сучасних дослідників. Спробуємо пояснити своє бачення. Повернемося до висновків згаданої вище урядової комісії з обстеження

стану сільськогосподарського виробництва. У ньому зазначено, що, на відміну від господарства поміщицького, «крестьянское хозяйство было обставлено в переходное время гораздо счастливее: оно не только не подвергалось существенному потрясению, но вследствие реформы стало свободно располагать двойными рабочими силами»¹⁰³. Певною мірою правомірність такого висновку підтвердили І. Ковальченко і Л. Бородкін: «Объективно экономически положение было таково, – зазначають вони, – что наиболее широкой и благоприятной основой для буржуазной аграрной эволюции было крестьянское хозяйство, занимавшее доминирующее положение в сельскохозяйственном производстве. Помещичье же хозяйство не только не обладало надлежащим весом, но и не имело производственно-технического и экономического превосходства над крестьянским хозяйством»¹⁰⁴. Висновки, зроблені з інтервалом майже у століття, не змальовують селянство обідраним до нитки.

Складно погодитися із тезою про кричуще обезземелення селянства під час реформи 1861 р. Як відомо, за даними радянської історіографії, площа і відсоток відрізаної в селян землі під час реформи становили наприклад, для Полтавської губернії – понад 300,9 тис. дес. (37,3%), для Харківської – 181,1 тис. дес. (28,3%) і для Чернігівської – 207,8 тис. дес. (21,9%)¹⁰⁵. Однак обраховані вони були шляхом механічного порівняння даних редакційних комісій і першого земельного перепису 1877 р. На початку 90-х рр. ХХ ст. це обгрунтував Б. Литвак¹⁰⁶. Водночас тривалий період залишалася «непоміченою» стаття І. Ледовської. У ній автор вираховувала «відрізки» в Чернігівській губернії, ґрунтуючись на дані уставних грамот. Вони виявилися набагато точнішими за офіційні. Згідно з її підрахунками, розміри «відрізків» становили 125130 дес. або 14,2% дореформеного селянського землекористування¹⁰⁷. Подібні обрахунки були зроблені по Харківській та Полтавській губерніях. Вони виявилися набагато меншими за офіційні й склали відповідно 3% і 5,1%¹⁰⁸. На Полтавщині було обстежено дев'ять повітів із 15-ти і в них враховано 83,1% ревських душ, на Харківщині – приблизно 95% і лише Чернігівська представлена практично повністю. Проте й за таких умов наведені вище дані свідчать про значно менший відсоток відрізків, ніж вважалося до цього.

Окрім того, значна частина селян Лівобережної України – 35927 ревських душ¹⁰⁹ – свідомо пішла на отримання дарчих наділів, покладаючись на досить вигідні для них умови земельної оренди. Розрахунки В. Шевченка, зроблені на основі даних, наведених

статистиком К. Корвін-Піотровським, свідчать, що селяни Чернігівської губернії орендували додатково до наділеної та купленої ними в 1861 – 1881 рр. землі ще 204 тис. дес. Разом із ними їхнє післяреформене землекористування становило понад 963,2 тис. дес., або майже на 80 тис. дес. більше, ніж до реформи¹¹⁰. Тобто, відразу після реформи селянське землекористування тривалий час було оптимальним. Побічно про це свідчать і дані М. Лещенка. Ним, зокрема, обраховано частку боротьби селян за землю серед інших її форм у 60 – 70 рр. XIX ст. По трьох лівобережних губерніях таких виступів нараховувалося всього 44 із 726-ти, які мали місце протягом вказаного періоду, тобто 6,1%¹¹¹.

Ситуація докорінно змінюється з утвердженням нових, ринкових відносин у сільському господарстві та пореформеному селі, що припадає на початок 80-х рр. XIX ст.¹¹² Так, підпорядкування поміщицьких маєтків ринку різко зменшило площу землі, яка раніше здавалася поміщиками в оренду. До того ж останні почали здавати селянам, як правило, ділянки гіршої якості й за вищу ціну. На це, зокрема, вказують слідчі Київської судової палати, які розслідували причини селянського бунту 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях. «Явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом викликало прагнення землевласників, – констатували вони, – усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під оранку нерідко й вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі й віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми невиконаних для них умовах»¹¹³. Така позиція дворянства часто заводила селян у безвихідь. На це свого часу звертав увагу А. Анфімов. «Саме на цьому ґрунті, – писав Андрій Матвійович, – розгорнулось одне з найгостріших протиріч між селянами й поміщиками, яке вилилось на початку XX ст. у ряді місць у криваві сутички»¹¹⁴.

Проблеми для рядового селянства з орендою ним поміщицької землі створювала така верства населення як заможні селяни. Починаючи з 80-х років XIX ст. заможні селяни дедалі частіше починають виконувати посередницькі функції між поміщиками, які здавали землю в оренду, й селянами-орендаторами. Класичним прикладом цього може служити доповідна записка чернігівського губернатора С. Шаховського міністру внутрішніх справ, датована 6 вересня 1884 р. У ній Сергій Володимирович сповіщав міністра про те, що місцеві заможні селяни, орендують оптом поміщицьку землю за ціною по 5 крб. за дес., а потім здають її вроздріб селянам по ціні

15 – 17 крб. за дес.¹¹⁵. Подібна картина спостерігалася й в інших губерніях. Так, у звіті харківського губернатора за 1891 р. відзначалося, що заможні селяни, орендуючи казенні землі, роздають їх селянам невеликими ділянками, беручи за неї вдвічі, втричі більше проти цін, затверджених на торгах¹¹⁶. У Полтавській губ. загальна площа землі, яка перебувала у подібній суборенді, складала близько 100 тис. дес.¹¹⁷. Отже, враховуючи вищенаведене, вважаємо, що малоземелля, яке на зламі XIX – XX ст. перетворюється в один із головних чинників розгортання селянської революції, стало не стільки наслідком реформи 1861 р., скільки було зумовлене об'єктивним процесом утвердження на селі товарно-грошових, ринкових відносин на зламі 1880-х – 1990-х рр.

Початок XX ст. ознаменувався світовою фінансово-економічною кризою 1900 – 1903 рр., яка охопила Російську імперію загалом й Україну зокрема. Головною причиною виникнення кризи в економіці сільського господарства України було надвиробництво як продукції рослинництва, так і тваринництва. Це мало місце в 80 – 90-х XIX ст. Такий стан в аграрному секторі спричинив зниження цін на продукти харчування та сировину для забезпечення потреб легкої промисловості. Ціни знижувалися не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку, оскільки криза була світовим явищем. Унаслідок падіння цін відбулося скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, розлад грошових та кредитних відносин, виникало безробіття, знизився життєвий рівень селян.

Охопивши легку промисловість ще з кінця XIX ст., криза у 1900 – 1903 рр. завдала нищівного удару провідним галузям важкої промисловості. Лише в металургії, зосередженій головним чином на Півдні України, виплавка чавуну скоротилась від 172,8 млн. пуд. у 1901 р. до 149,1 млн. пуд. у 1903 р. У залізорудній промисловості Кривбасу кількість діючих рудників зменшилася з 64 у 1900 р. до 41 в 1902 р., а кількість видобутої за цей же період руди з 156,2 до 111,8 млн. пуд.¹¹⁸

На початок XX ст. в Україні налічувалось 27 підприємств із чисельністю 1000 робітників, а загалом на них працювало 68 тис. осіб або 27% усіх робітників краю¹¹⁹. Одним із наслідків кризи в сільському господарстві було посилення процесу концентрації виробництва. Під час кризи великі капіталістичні підприємства повністю витіснили дрібні. Це особливо було характерним для губерній із високим рівнем розвитку промисловості. До таких належали Катеринославська, Київська, Подільська та Харківська губернії, материкова частина

Таврійської губернії. Так, тільки у межах Харківської губернії кількість дрібних підприємств і промислових закладів скоротилася в 1901 р., порівняно з 1900 р., на 1061 об'єкт, тоді як у переважно аграрній сусідній Чернігівській губернії за такий же період – лише на 35 підприємств¹²⁰. Не обійшов осторонь процес концентрації виробництва і цукрову промисловість. Більшість великих цукрових заводів розташовувалася на Правобережжі. У зв'язку з розширенням виробництва ціни на цукор почали падати. Знизилися й прибутки акціонерних товариств. Обставини, що склалися, призвели до закриття ряду підприємств та зменшення посівних площ цукрових буряків, що негативно позначилося на становищі як робітників, так і селянства. Аналогічне явище спостерігалось не лише в цукроварній галузі, а і в борошномельній, спиртовій, олійній, м'ясопереробній, тютюновій тощо.

На Лівобережжі переважно середня та дрібна промисловість були тісно пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Головним чином тут розвивалися деревообробна, суконна, тютюнова та цукрова промисловості. Зокрема, на підприємствах останньої на початку ХХ ст. працювало 25% усіх робітників Лівобережної України, зосереджуючись здебільшого на великих цукрових заводах, які належали цукрозаводчикам Харитоненкам (738 робітників), Терещенкам (1127 робітників)¹²¹. За кількістю виробленого цукру Лівобережжя посідало друге місце в імперії після Київської та Подільської губерній. Лише в 1901 р. у лівобережних губерніях було вироблено 9 млн пудів цукру-піску, або 21% його загальноросійського виробництва¹²². На Лівобережжі вироблялася майже половина загальноімперського тютюну, виробництво якого тільки за 1901 – 1905 рр. зросло від 1,7 млн пудів до 2,7 пудів¹²³. У північно-східних районах Чернігівщини зосереджувалися традиційні для них текстильна та деревообробна промисловості. На початку ХХ ст. тут працювало 8 суконних та 8 сірникових фабрик, 13 лісопильних заводів¹²⁴. Як і раніше, економіка краю мала аграрний характер, а сільське господарство розвивалося як сировинна база для потреб місцевої промисловості.

На початку ХХ ст. сільське господарство України продовжувало розвиватися капіталістичним шляхом за умов збереження залишків феодалізму, передусім великого поміщицького землеволодіння. Тогочас існувало чимало латифундій, площі яких сягали десятків тисяч десятин землі. За даними земельного перепису 1905 р., дворянське землеволодіння в межах України становило 10,9 млн. дес.¹²⁵

Еволюція ринкових поземельних відносин була тісно пов'язана з утворенням і подальшим формуванням багатостанового землеволодіння. Його зміст полягав у поступовому переході земель, переважно дворянських, до представників інших станів населення – селян, купців, міщан, козаків тощо. У 1877 – 1905 рр. дворянство Лівобережної України втратило 39,5%, Правобережної України – 16,2%, Південної України – 49,4% своїх земельних володінь¹²⁶. Найбільше землі продали дворяни Південної України, де через мінімальні пережитки кріпацтва капіталістичні відносини в сільському господарстві розвивалися найбільш інтенсивно, порівняно з іншими українськими землями.

Такою в загальних рисах уявляється картина післяреформеного соціально-економічного розвитку України, в якій тісно перепліталися як елементи прогресивної еволюції, так і елементи віджилого себе феодално-кріпосницького способу виробництва. На такому ґрунті визрівали ті об'єктивні причини, які зумовили на початку ХХ ст. суспільно-політичну активність селянства, дали поштовх до розгортання селянської революції. Остання об'єктивно породжена тим соціально-економічним і суспільно-політичним становищем українського селянства, в якому воно опинилося на початку ХХ ст.

Таким чином, одним із найвагоміших чинників, який спонукав селянство України до активних виступів проти поміщиків, орендаторів маєтків та заможних селян, була земельна проблема, яка на початку ХХ ст. постала для більшості українського селянства дуже гостро. І головною причиною цього, як вже зазначалось вище, стало не масове обезземелення селянства у результаті реформи 1861 р., а об'єктивне утвердження ринкових відносин у сільському господарстві та ряд інших факторів, мова про які буде далі.

Не менше значущим чинником, який зумовив селянську революцію на початку ХХ ст., було збереження залишків кріпосництва і поміщицького гніту на їх основі. Найдошкульнішими з них для селянства були відробітки – панщина, прилаштована до умов капіталістичного розвитку¹²⁷. Як засвідчують численні архівні документи та інші джерела, найпоширенішими були відробітки за землю, орендовану селянами у поміщиків.

На Лівобережжі оренда землі набула досить значного поширення. За даними на 1901 р., орендний фонд складав тут 1329 тис. дес., що становило 40,1% від загалу в Україні¹²⁸. Найбільшого розвитку оренда землі селянами набула в кінці ХІХ ст. У цей період поміщики Чернігівської губернії повністю здавали в оренду 60% – 70% своїх

угідь¹²⁹, у Старобільському повіті Харківської губернії – понад 50%¹³⁰. У Полтавській губернії привілейовані стани, тобто переважно дворяни, у 1900 р. здавали в оренду 37,9% всієї належної їм орної землі, а в 1910 – 41,1%. В окремих повітах, як наприклад, Гадяцькому, Золотоніському тощо питома вага землі, що здавалася в оренду, досягала до 60%¹³¹. Сільська біднота, яка не мала іншого виходу, змушена була орендувати поміщицьку землю на не вигідних для неї умовах. За нашими підрахунками, зробленими на основі земсько-подвірного перепису Полтавської губернії 1900 р., 45,8% всіх селянських дворів орендували поміщицьку землю¹³².

Однак оренда не могла врятувати селян від малоземелля, бо часто орендного фонду не вистачало для всіх бажаючих. Окрім того, не всім селянам вона була доступною, оскільки орендні ціни були високими та з року в рік зростали. У Чернігівській губернії, наприклад, орендна плата за одну десятину землі в 1905 р. становила 133,4% чистого прибутку, у Полтавській губернії – 110,8%¹³³. Не маючи таких коштів, селянська біднота вдавалася до найбільш кабальних форм оренди – відробіткової та здольщини. За них орендну плату поміщикам вони сплачували частиною свого врожаю. Наприклад, у Полтавській губернії небагато економій здавали землю в оренду за гроші. У більшості випадків існувала оренда за відробітки¹³⁴. Умови такої оренди були для селянства надзвичайно обтяжливими. Наприклад, жителі с. Ковалівки Полтавського повіту і губернії, яка у 1902 р. стала одним із епіцентрів селянської революції, за одну десятину орендованої у поміщика землі мусили збирати врожай із трьох десятин поміщицького поля, до того ж на першу вимогу господаря¹³⁵. За угодою селяни мали право збирати власний урожай тільки після закінчення відробітків на поміщицькому полі. У зв'язку з тим, що поміщики вибирали для збирання врожаю найоптимальніший термін, то селянський хліб у цей час перестигав і осипався на землю. У випадку невиконання вимог поміщика, селянин мав сплатити йому штраф у розмірі 15 крб. за дес. орендованої землі або додатково встановлювався обсяг відробітків¹³⁶. Подібні умови відробіткової оренди мали місце й в інших селах Полтавського повіту: Параскіївці¹³⁷, Смородшині¹³⁸, Степанівці¹³⁹ та в інших губерніях України. Як безпосередній пережиток кріпосницької епохи, відробітки продовжували існувати не тільки за оренду землі, але й за користування луками, лісом, водоймищами, за позичений у поміщика хліб, зерно на посів, гроші тощо. Все це вкрай важким тягарем лягало на плечі селянства.

Суттєвою причиною наростання суспільно-політичної активності селянських мас на початку ХХ ст. залишалось виконання ними на користь поміщиків і держави численних натуральних та грошових повинностей. Найбільше дошкуляли викупні платежі. Враховуючи хронічну платіжну неспроможність, селяни з року в рік недоспачували 10, 20 і більше відсотків визначеної річної суми платежу. Це призводило до зростання недосплат у величезних розмірах. Зокрема, у Мглинському повіті Чернігівської губернії на початок 1880-х років недосплати становили 374% річного окладу, а в Суразькому повіті тієї ж губернії – 611%¹⁴⁰. Неспроможність селян сплачувати грабіжницький викуп змусила царський уряд скоротити розміри викупних платежів у 1883 р. Однак і після цього заборгованість селян за викупними платежами продовжувала залишатись високою. Наприклад, у 1902 р. для селян с. Параскіївки Полтавського повіту тієї ж губернії вона ставила 800 крб. грошової та 500 пудів хлібної недосплати¹⁴¹. До того ж, селяни часто платили за землю, якою на практиці користувалися поміщики, хоча вона й вважалась власністю селян. Такі випадки відомі в селах Харківського повіту тієї ж губернії¹⁴². Все це ще більш посилювало і без того скрутне соціально-економічне становище селян, підриваючи економіку їхніх господарств.

Окрім грошових виплат селяни мусили виконувати також численні натуральні повинності: шляхову, гужову та інші. Так, наприклад, тільки в 1901 р. в одній Харківській губернії шляхову повинність виконували у Зміївському повіті 5950 піших і 4279 кінних селян, у Богодухівському – відповідно 5301 і 2186 селян¹⁴³. У селі Володькова Дівиця Ніжинського повіту Чернігівської губернії, яке у 1903 – 1904 рр. стало епіцентром селянської революції, селяни мусили надавати коней та підводи для поетапного руху арештантів¹⁴⁴. Це також негативно впливало на економіку селянських господарств, ставило у вкрай тяжке становище їхніх господарів. Подібна ситуація мала місце і в інших українських губерніях.

Намагаючись хоч якимось чином підтримати власні господарства і родини, багато селян мусили шукати додаткових заробітків. За підрахунками М. Лещенка, потребу в них відчували на Лівобережжі понад 3,1 млн. селян¹⁴⁵. Основними районами відходу сільськогосподарських робітників були: український Південь, Кубань, Донбас, Ставропільщина. Умови праці відхідників були тяжкими. Працювати доводилось по 15 – 18 годин на добу, а умови життя були надзвичайно складними. Наприклад, у Херсонській губернії заробітчани жили в степу просто неба¹⁴⁶. Таке ж становище

спостерігалось і в Катеринославській та інших губерніях. За свою каторжну працю заробітчани отримували мізерну плату, привозячи додому іноді по 15 – 30 крб.¹⁴⁷, які аж ніяк не рятували їхні родини від хронічної злиденності. Не допомагали їй спроби масових переселень, часто самовільних, на свій страх і ризик до Сибіру, Уралу, Кавказу тощо. Багато таких переселенців розпродували власне майно і в такий спосіб збирали кошти на переселення. Однак, значна частина їх або гинула на місці поселення, або, не влаштувавшись там, вкрай розорена, мусила повертатися назад, поповнюючи лави сільського пролетаріату, потенційно стаючи соціальною базою селянської революції.

Страшні часи наступали для селян у неврожайні роки, коли хліба збиралося мало, а додаткову роботу знайти було важко. Неврожайні роки в Російській імперії були явищем звичайним, які повторювалися приблизно з інтервалом у 3 – 4 роки. Тяжкими були наслідки неврожаю 1901 р. в українських губерніях. В одному тільки Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії сараною було знищено понад 6 тис. дес. посівів, що становило 39% посівної площі повіту¹⁴⁸. У доповідній записці помічника прокурора Полтавського окружного суду О. Хаєцького зазначалося, що в Полтавській губернії «через недорід 1901 р. вже взимку в селян не було хліба, картопля в цьому році зовсім не вродила, а до весни повністю вичерпалась і наявні в селян кормові засоби для худоби»¹⁴⁹. Взимку селяни змушені були варити для себе кору дерев, пекти хліб з обмішок для худоби, аби не померти від голоду. «Якби ти їв такий хліб, як їмо ми й наші діти, – скаже пізніше Костянтиноградському повітовому справнику один із учасників селянської революції у 1902 р., – то сам би пішов хліб відбирати у тих, у кого його багато»¹⁵⁰. Загроза голодної смерті й стала однією із основних причин вибуху селянської революції навесні 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях.

Недостатнє харчування було однією з головних причин масових захворювань серед сільського населення. Особливо страждали від цього діти селян, серед яких постійно поширювалися епідемії корі, коклюшу, тифу, віспи. За даними Харківського статистичного комітету, тільки в Сумському повіті Харківської губернії протягом 1891 – 1900 рр. від різних захворювань і голоду померло не менше 58 тис. осіб, серед яких 40 тис. становили діти і підлітки віком до 15 років¹⁵¹. У чисельності населення Чернігівської губернії в 1902 р. відбулися такі зміни: одружилось 20493, народилося 116175 (58947 хлопчиків 56328 дівчаток), померло 64152 (32833 чоловіків 31319 жінок), природний приріст склав 52023 особи обох статей¹⁵².

Крім вищезгаданих причин, масові захворювання серед селян були викликані жахливими житловими умовами. Визнаючи це, чернігівський статистик О. Русов так описував типове селянське житло: «...зимових віконець у хатах немає, біля скла завжди багато намерзає льоду, який розтає і стікає на підлогу. Остання мокра також і від снігу, нанесеного з двору: запах гнилля та сирості, що походить внаслідок цих причин, а також і від того, що стіни взимку промерзають, духота і нечистота повітря – ось ті особливості хати, які породжують дифтерит та інші хвороби»¹⁵³.

На правове становище селянства, яке і так було надзвичайно низьким, негативно впливали численні зловживання з боку місцевого начальства, яке мало практично необмежену владу на місцях. Зокрема, після набуття чинності закону від 12 липня 1889 р. про інститут земських начальників, жодне рішення сільського сходу не могло вже бути прийнятим без відома і згоди останніх¹⁵⁴. Наділені необмеженою владою представники місцевої влади часто зловживали своїм становищем. Так, у селах Заріжне, Береки, Олексіївці, Новландрівці, Мохначах та Скрипаях Харківського повіту волосним начальством протягом 1879 – 1887 рр. було витрачено на власні потреби не менше 14,2 тис. крб., а покриття розтрат відбувалося за рахунок збільшення розмірів недосплат із селян цих сіл¹⁵⁵. Відомо чимало випадків, коли місцеві начальники систематично займались хабарництвом, беручи із селян по 10, 20 і більше карбованців¹⁵⁶. Отже, безправним, задавленим нуждою селянам ніде було шукати захисту і порятунку, як окрім звертатися до Бога та згуртуватися на активну боротьбу проти соціальної несправедливості.

Окрім згаданих вище об'єктивних факторів, що зумовили селянську революцію в 1902 р., були і суб'єктивні. Передусім вони стосувалися селянства як суб'єкта тогочасного російського імперського соціокультурного простору. Початок ХХ ст. в аграрній історії Наддніпрянської України позначений появою якісно нових явищ і подій. Насамперед йдеться про те, що за сорок пореформених років під впливом модернізаційних процесів, що мали місце в Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип. Він стає активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних змін. Послугуючись термінологією західної історіографії¹⁵⁷, вважаємо, що цей новий тип – тип селянина-ідеомана. Поділяючи думки Р. Конквеста, А. Алварес, Е. Гофера, селянин-ідеоман – селянин, схвильований ідеями. Ідейне поле селянина-ідеомана – це домінанта «Ідеї Землі». Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина

Надія». Отже, на авансцену історії вийшов новий селянин – селянин доби революції з революційними гаслами.

Чисельно домінуючою верствою тогочасного російського імперського соціуму залишалося селянство. На початку ХХ ст. воно було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть, сформованим за принципово нових умов посткріпосницької дійсності. Якісна відмінність полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу. Насамперед йдеться про відсутність кріпацтва як способу буття, стилю мислення, способу ведення господарства тощо. Це було покоління, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації общини, – всього того, що прийнято вважати модернізацією кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії.

Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішню спільнота тогочасного соціокультурного імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Такі наші міркування перегукуються з позицією й інших сучасних дослідників¹⁵⁸. Упродовж сорока пореформених років відбулася самоідентифікація селянства. Раніше їх світ замикався і обмежувався їхньою особистою залежністю від пана, від держави тощо. З ліквідацією кріпацтва відбулося формування селянської особи в широкому сенсі. У такому контексті нам імпонують судження А. Гордона стосовно того, що ліквідація кріпосного права перетворила селянина на «раціонального агента» у тлумаченні класичної політекономії й тверезого глузду. Психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали в селянське буття. Складно не погодитися з В. Піскуном у тому, що ліквідація кріпосного права дала поштовх до модернізації, змінила свідомість селянина, зміцнивши у ньому почуття власника¹⁵⁹.

Відбулася політизація не лише індивідуальної, а і колективної селянської свідомості. Це стало можливим насамперед тому, що відбулося запровадження на селі органів селянського самоврядування, наділення їх правами, повноваженнями, компетенціями. Селянські сходи набули статусу потужних самоврядних інституцій селянства. Держава протегувала їм. Вони були виборні. Це була своєрідна «політична школа» селянства, формування його політичної свідомості й культури, «обкатка» селянської виборності. Суб'єктом селянського бунту як джерела селянської революції був селянин-ідеоман. Його суспільно-політична активність була первинною і носила природний

характер. Одним із каталізаторів такої активності стало селянське самоврядування.

Таким чином, соціально-економічне, суспільно-політичне, правове становище селянства, його самоідентифікація були передумовами селянської революції. Вона стала об'єктивним історичним явищем. Її зумовлено природою і сутністю тогочасного російського імперського соціокультурного організму. З одного боку, вона була захисною реакцією селянства на модернізацію, а з іншого – реакцією селянства на «тупцювання» на місці тогочасного російського імперського соціокультурного організму, зокрема, щодо вирішення аграрного питання.

2.2 Початок селянської революції та її розвиток (1902 – 1904 рр.)

Приводом до початку селянської революції стало вкрай скрутне соціально-економічне становище селян. 1901 р. видався неврожайним. У селянських господарствах гостро забракло найнеобхідніших продуктів споживання. Утворився дефіцит кормів і для худоби. Ситуація загострювалася тим, що селянські родинні бюджети також недоотримали коштів від традиційних зимових селянських підробітків. На заваді були погані погодні умови, бездоріжжя¹⁶⁰. Нове у селянській революції, порівняно з попередніми селянськими виступами другої половини ХІХ ст., виявилось у тому, що бунтував голодний селянин. Про голод як привід до селянського бунту у грудні 1904 р. Миколі ІІ повідомляв О. Лопухін – директор Департаменту поліції. Він, зокрема, звернув увагу імператора на те, що селянській революції 1902 р. передувало п'ять неврожайних і голодних років. Неврожай і голод 1901 р. урвав селянський терпець. «Голодні, не ївши упродовж декількох років хліба без суміші соломи або кори і давно не вживаючи м'ясної їжі, мужики шли грабувати чуже добро з усвідомленням своєї правоти...», – писав урядовець¹⁶¹.

Першими бунтівниками стали селяни с. Попівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії. 9 березня 1902 р. вони напали на економію герцогів Мекленбург-Стреліцьких і вивезли з неї продовольство, якого гостро потребували. Солідарність із бунтарями виявили селяни Полтавського повіту Полтавської губернії, Валківського й Богодухівського повітів Харківської губернії. Всього, за підрахунками істориків, об'єктами селянського бунту стало

125 поміщицьких маєтків і садиб заможних селян. 105 із них було знищено: 79 у Полтавській губернії й 26 у Харківській губернії. За даними, що наводить М. Лещенко, одночасно у цих селянських бунтах брало участь від 150 до понад 5 тис. селян декількох сіл¹⁶².

Селянська революція навесні 1902 р. була явищем масштабним і чисельним. Дослідники однак не згодні у цьому. Незначні розбіжності викликають конкретні цифри. Так, на думку М. Лещенка, у селянській революції навесні 1902 р. взяли участь жителі 336 сіл 19 волостей. Безпосередніх бунтарів було 38 тис. осіб із 160 тис. населення¹⁶³. С. Простаков пише про те, що селянською революцією було охоплено 337 сіл, безпосередніх бунтарів ним нараховано 40 тис. осіб¹⁶⁴. Нескладні математичні підрахунки дозволяють говорити про те, що кожний четвертий селянин Полтавської й Харківської губерній брав безпосередню участь у селянській революції навесні 1902 р. Так, наприклад, у селах Валківського повіту Харківської губ. із с. Олександрівки брало участь у повстанні 98,5% селян, с. Рідкодуб – 99%, с. Шляхівки – 100%, с. Кантакузівки – 94,4%, с. Очеретовки – 90,5%¹⁶⁵.

Уважний аналіз масштабів селянської революції з упевненістю дозволяє говорити про резонансність міркувань В. Данилова стосовно того, що виступ селян одного села зі звичайної причини ставав детонатором для виступу селян сусідніх сіл, останні детонували виступи селян в інших селах¹⁶⁶. У такий спосіб утворювалася ланцюгова реакція. Її результатом стала масштабність селянських виступів, територіальна поширеність, солідарність учасників.

Селянами-бунтівниками застосовувалася нова тактика боротьби. Вона не допускала кровопролиття стосовно до поміщиків, заможних селян тощо. Натомість нищилася економічна основа дворянсько-поміщицького домінування на селі. Руйнувалися економія, маєтки, з них вивозилося продовольство, насінні фонди, реманент тощо. У такий спосіб, як сподівалися селяни, їм вдасться створити умови, за яких поміщики не повернуться, а селянам відійде їхня земля. Варто погодитися з колегами-істориками у тому, що селяни-бунтівники «вживали» власників маєтків, економію згаданими вище заходами¹⁶⁷. Наприклад, селяни містечка Карлівка Костянтинівського повіту Полтавської губернії самовільно захопили зерно в маєтку герцога Мекленбург-Стреліцького і засіяли ним 2000 дес. поміщицької землі, починаючи з 9 березня 1902 р. регулярно брали з економії картоплю і сіно¹⁶⁸.

Сучасник тих подій – прокурор Харківської судової палати у 1902 р., а у 1904 р. директор Департаменту поліції О. Лопухін об'єктивно і по суті справи відобразив сутність селянських бунтів 1902 р. У записці на ім'я імператора він писав: «Спочатку селяни приходили до економії і вимагали хліба, картоплі, худоби, говорячи: «Не дасте – самі візьмемо», потім почали брати все, що хотіли, мовчки, без попередніх вимог, потім деінде почали бити службовців економії і, нарешті, стали палити маєтки»¹⁶⁹.

Масштаби селянської революції, чисельність учасників, радикалізм їх гасел виявилися несподіванкою для властей. Влада застосувала проти селян каральні заходи, армію. У придушенні селянської революції взяли участь дев'ять батальйонів піхоти, десять сотень козаків. На відміну від селян-бунтівників, влада не цуралася кровопролиття. Наприклад, у селі Ковалівка Полтавської губернії каральним загоном було розстріляно гурт селян. Двоє з них було вбито, семеро поранено¹⁷⁰. Учасників руху майже повсюдно сікли різками, вмоченими в соляний розчин. Типову картину жорстокої розправи змалював учасник тих подій А. Порохня: «...Зігнали всіх селян на майдан, поставили в два ряди на коліна. Сюди ж привезли цілий віз лози. Почалася порка... То була страшна картина. З майдану на все село чути було крики, стогін, плач»¹⁷¹.

Судового переслідування з 40 тис. селян-бунтівників зазнали 960 осіб. Із них 836 були визнані винними і засуджені, 761 засуджено за клопотанням суду було послаблення суворості покарання¹⁷². 127 селян-учасників повстання були засуджені до каторжних робіт та ув'язнення терміном від 10-ти місяців до 4,5 років¹⁷³. Задля компенсації матеріальних збитків, відповідно до царського указу від 11 травня 1902 р. (скасований у 1904 р.), селян усіх сіл, які брали участь у селянській революції, зобов'язали сплатити 800 тис. крб. особливого окладного збору¹⁷⁴. Це були для селян дуже великі гроші. Навіть урядовці з міністерства фінансів, доповідаючи міністру внутрішніх справ про призначення виплат, визнавали, що «виплата такої значної суми ляже важким тягарем на селян і спричинить його остаточне розорення, оскільки прибутковість надільної землі не може окупити таких платежів»¹⁷⁵.

Придушення владою полтавсько-харківського селянського бунту не було свідченням припинення селянської революції. Навпаки, її територія значно розширилася. Окрім Полтавської, Харківської, Київської, Подільської, Волинської, Воронежської, Саратовської та інших губерній, навесні 1902 – 1903 рр. в епіцентрі селянської

революції опинилася Грузія. У квітні 1902 р. селяни Озургетського і Зугдидського повітів Кутаїської губернії відмовилися виконувати свої економічні зобов'язання на користь поміщиків і церкви. Навесні 1903 р. солідарність із селянами Озургетського і Зугдидського повітів Кутаїської губернії виявили селяни Горійського повіту Тифліської губернії.

На сходах селяни активно обговорювали актуальні для них соціально-економічні питання. Традиційно мова йшла про малоземелля, брак продовольства, складнощі у користуванні лісом, луками для випасу худоби тощо. На селянські вимоги місцеві поміщики і дворяни не реагували. Доведені до відчаю селяни Горійського повіту пограбували маєток поміщика Р. Еристова. Окрім того, активно застосовувалися й інші методи економічної боротьби. Селяни травили поміщицькі посіви, рубали сади і ліси, погрожували підпалами.

Урядовці, аналізуючи причини селянського бунту у Горійському повіті Тифліської губернії, вказували на аграрне питання. Наприклад, про це йшлося у рапорті прокурора міністру юстиції. Чиновник писав: «... селянсько-поміщицькі поземельні відносини на Кавказі настільки заплутані, складні й малоупорядковані, що на цьому ґрунті у майбутньому можливі серйозніші заворушення...»¹⁷⁶.

Восени 1903 р. селянсько-поміщицьке протистояння у Грузії не послабшало. Конфронтація лише загострилася. До селянського бунту долучилися селяни Борчалинського повіту. У селян с. Ахпат виник конфлікт із поміщиком Д. Баратовим. Під час сутичок було вбито і поранено 8 селян¹⁷⁷.

Для придушення селянського бунту влада застосувала війська. Характер урядових дій красномовно ілюструє зміст наказу тогочасного міністра внутрішніх справ П. Дурново. Від Київського генерал-губернатора він вимагав: «... негайно винищувати, силою зброї бунтівників, а у випадку опору з їх боку – спалювати житла... Арешти не досягають мети: судити сотні й тисячі людей неможливо». Тамбовський віце-губернатор видав розпорядження керівництву губернської поліції, в якому йшлося: «... менше заарештовуйте, більше стріляйте». Ще радикальніше селянські бунти придушувалися у Курській і Катеринославській губерніях. Відповідно до наказів їх генерал-губернаторів, бунтівників розстрілювали з артилерії¹⁷⁸.

Немає достатньо підстав говорити про те, що владі вдалося припинити селянську революцію у 1903 р., незважаючи на те, що спостерігається зменшення чисельності селянських бунтів. Так, за даними А. Кореліна, вона скоротилася з 217 до 142, виклик військ для

їх придушення – з 43 до 26. Ми вважаємо, що змін зазнали тактика і методи селянського бунту. Селяни перейшли від відкритих акцій до тактики і методів партизанської боротьби. Основним стає підпал. Такі наші міркування узгоджуються зі статистикою, що стосується кількості підпалів. У 1902 р. їх нараховувалося 69, у 1903 р. – 389. Спостерігаємо зростання майже у шість разів. Найбільше їх припало на Пензенську і Саратовську губернії: 238 і 119 відповідно¹⁷⁹.

Яскравим прикладом продовження селянської революції у 1903 – 1904 рр. стали події у с. Володькова Дівиця Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Бунт селян Володькової Дівиці Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку ХХ ст. об'єктивно був зумовлений попереднім соціально- економічним розвитком села, історія якого датується початком XVII ст. Це був час козацько-селянських повстань, які передували Національній революції 1648 – 1676 рр. Дух козацької вольності саме тоді могутньою хвилею ширився по всіх українських землях. Високого рівня розвитку досяг український патріотизм. Ці та інші елементи козацького менталітету були притаманні й жителям села Володькової Дівиці, яке власне і виникло як один із осередків козацького руху. Тривалий час воно було місцем дислокації Дівицької козацької сотні, яка входила до складу Ніжинського козацького полку¹⁸⁰ і вважалася ранговою маєтністю останнього. З утворенням Гетьманщини, село входило до її складу, а на місцеве населення поширювалися козацькі привілеї, визначені Березневими статтями 1654 р. та іншими документами. Серед жителів Володькової Дівиці переважну частину складали козаки. Наприкінці XVII ст. тут нараховувалось 155 козацьких і ще 88 селянських дворів¹⁸¹. Селяни, які не належали до козацького стану, сплачували на користь Дівицької сотні помірні грошові та натуральні податки і загалом жили досить пристойно.

Ситуація почала різко змінюватись на гірше з другої половини XVIII ст., коли уряд Катерини II рішуче перейшов до політики ліквідації козацької вольності й державності на українських землях, прагнучи встановити своє панування над ними. Поступово, упродовж 1775 – 1781 рр., були ліквідовані козацькі формування на Запоріжжі, Лівобережжі та Слобожанщині, а у 1783 р. на українські землі було поширене принизливе кріпосне право. Прагнучи повернути українську козацьку еліту на свій бік, Катерина II «Жалуваною грамотою дворянству» дарувала її представникам у 1785 р. дворянство. Рядове ж козацтво було переведене у розряд державних селян –

юридично вільної, але феодально залежної частини сільського населення Російської імперії.

У 1770 р. Катерина II подарувала Володьково Дівицьку економію одному з елітних російських вельмож – графу П. Румянцеву-Задунайському. До складу економії, загальна площа якої становила тоді 10,5 тис. дес. землі, окрім Володькової Дівиці, входили й сусідні села Данине і Шатура, які з часом перейшли у власність інших поміщиків. Граф володів економією упродовж 26-ти років, а після його смерті у 1796 р. її успадкував син фельдмаршала граф С. Румянцев¹⁸². Останній одружився на дочці іншого вельможі – камергера імператорського двору князя П. Голіцина. Однак шлюб виявився бездітним. І коли постало питання про спадкоємців, С. Румянцев у 1832 р. оформив дарчу грамоту на брата своєї дружини князя М. Голіцина. Йому і було передано право власності на Володьково Дівицьку економію¹⁸³.

Дівичани не сприйняли нового власника і вчинили йому неабиякий опір. Причиною бунту стало те, що жителі села вважали себе вільними від нового власника економії. Зважаючи на те, що князь С. Румянцев був бездітним, на їх думку, вони усім миром мали перейти у підданство казни, у такий спосіб позбавившись кріпосного стану. Глухе невдоволення, викликане такими думками, у 1838 р. вилилось у відкритий виступ. 2280 закріпачених селян Володькової Дівиці рішуче відмовилися виконувати панщину і коритися новому власнику економії¹⁸⁴. Вмовляння ніжинського повітового маршалка, а згодом і чернігівського губернатора М. Жукова, які спеціально приїздили у Володькову Дівицю припинити опір, на селян не діяли. Зрештою в село були направлені регулярні війська, які жорстоко придушили селянський бунт. Чотирьох селянських ватажків було засуджено до каторги, ще чотирьох – до заслання до Сибіру і одного – до покарання шпіврутенами¹⁸⁵.

Жорстоко розправившись із непокірними селянами, М. Голіцин продовжував володіти економією ще упродовж тридцяти років. За цей час остання помітно зміцніла. На період скасування кріпацтва її населення складало 6426 осіб, з яких 2560 становили кріпосні селяни, 3800 – нащадки колишніх козаків¹⁸⁶. В економії працювали невеликі цегельний та горілчаний заводи і суконна фабрика. Вони практично повністю забезпечували своєю продукцією потреби економії, частково працювали на ринок, а обслуговувалися працею кріпаків економії. Останні, крім того, маючи наділи розміром 1 – 1,5 дес., вели власне господарство, а водночас виконували 3 – 4-денну панщину та іншу

роботу на користь економії. Праця кріпаків не була легкою. Про це красномовно засвідчують численні втечі місцевих селян у малозаселені південні степи. Тільки у 1840-х рр. до такої своєрідної форми протесту проти феодално-кріпосницького гніту вдалося не менше 80 жителів Володькової Дівиці¹⁸⁷.

У значно кращих умовах перебували їхні односельці – юридично вільні нащадки колишніх козаків. Вони жили окремою громадою, мали власне самоврядування і церкву, при якій діяла школа для хлопчиків. Їхня забезпеченість землею була набагато кращою, ніж у кріпосних селян і становила в середньому 6 – 8 десятин на двір. Найзаможніші із них володіли кількома десятками десятин на двір, мали власні олійниці, млини, лісопильні, активно займалися скупкою і перепродажем коней і худоби, маючи на цьому чималий прибуток¹⁸⁸. Як з-поміж державного, так і з-поміж кріпосного селянства поширеними були традиційні для цього краю ремесла. Традиційно виготовляли дерев'яний посуд, діжки, вози, шили одяг та взуття, займалися домашнім ткацтвом. Виготовлена продукція сповна забезпечувала як економію, так і господарства безпосередніх виробників. Головним заняттям для всіх категорій трудящого населення Володькової Дівиці продовжувало залишатися землеробство і частково садівництво.

5 жовтня 1868 р. помер князь М. Голіцин. За заповітом Володькова-Дівицька економія перейшла у власність його дружини – О. Голіциної, народженої графині Гудович. Після смерті ж останньої (17 листопада 1901 р.) економія була поділена між опосередкованими спадкоємцями Михайла та Олександри Голіциних – М. Голіциним та його двоюрідною сестрою М. Долгоруковою, народженою Голіциною.

З часом М. Долгорукова викупила за 730 тис. крб. частки князя Миколи Сергійовича і стала власницею всієї Володьково-Дівицької економії¹⁸⁹. На той час становище як колишніх кріпосних селян, так і більшості колишніх селян державних (реформою 1866 р. вони були фактично зрівняні у правах із колишніми поміщицькими селянами), помітно погіршилось унаслідок тих об'єктивних процесів, які були характерними для усього післяреформеного села Російської імперії.

Як засвідчують документи, для цієї місцевості було визначено розміри душевого наділу у розмірі від 4,5 до 2,75 дес. на рев'язьку душу¹⁹⁰. Такі наділи й отримали жителі сусідніх сіл Шатури і Данина. Дівичани ж звернулися до свого поміщика М. Голіцина з проханням виділити їм дарчі наділи, а також землю, куплену ними ще до реформи. Однак у результаті перевірки відповідних документів, які надали

поміщикаві селяни, виявилось, що останні не були чинними. Це було зумовлено тим, що за існуючими тоді правилами, куплена кріпаками земля записувалася не на них, а на ім'я їхнього поміщика¹⁹¹, тобто на М. Голіцина. Маючи інформацію про селянські бунти у сусідніх економіях, Михайло Павлович вирішив не дратувати селян і пішов їм на зустріч. Він запропонував їм безкоштовно залишити по 1,5 дес. тієї землі, якою вони офіційно користувалися до реформи, а також їхні садиби. Решта 75% – 4,5 тис. дес. землі повного наділу мала перейти у власність володаря економії. Селяни майже одностайно погодилися на запропоновані поміщиком умови звільнення, оскільки в інших навколишніх місцевостях аналогічні дарчі наділи складали всього 0,5 – 0,75 дес. на ревізьку душу¹⁹², тобто були значно меншими, ніж запропоновані їм.

Отримання селянами дарчих наділів було явищем типовим і досить поширеним не тільки на Чернігівщині з її родючими ґрунтами, але й у багатьох інших районах України. За даними П. Зайончковського, прагнення селян отримати дарчий наділ було найбільш характерним для тих губерній, де купівельні й орендні ціни на землю виявилися нижчими за суму оброку, встановленого для цих місцевостей¹⁹³. У межах України таке прагнення найбільше виявляли селяни двох південних губерній – Катеринославської та Херсонської, дарчі наділи в яких отримали відповідно 28,9 та 15,5 тис. ревізьких душ. У межах Лівобережної України правом отримати дарчі наділи скористалися не менше 36 тис. ревізьких душ селян. Із них у Полтавській губернії – 15 тис., Харківській – 10,8 тис. і Чернігівській – понад 10 тис. ревізьких душ селян¹⁹⁴.

Такий підхід до вирішення земельної проблеми колишніми кріпаками був раціональним. По-перше, отримуючи дарчий наділ, селяни позбавляли себе необхідності сплачувати на користь поміщиків і держави обтяжливий викуп за землю. По-друге, дефіцит втраченої землі вони з успіхом компенсували за рахунок її оренди у тих же поміщиків на досить вигідних для себе умовах. Погоджуючись на отримання дарчих наділів, дівичани мислили для себе цілком логічно, тобто намагалися зекономити витрати на одержану землю. Не могли вони передбачити іншого. Йдеться про те, що по мірі утвердження товарно-грошових відносин у сільському господарстві й підпорядкування його законам капіталістичного ринку, земельні відносини почнуть об'єктивно змінюватись у бік їх капіталізації.

На рубежі 70-80-х років XIX ст. на земельному ринку розпочалося різке підвищення як купівельних, так і орендних цін на землю.

Водночас різко погіршилися умови оренди землі. Отримані ж під час реформи наділи селян помітно скоротилися внаслідок досить високого природного приросту населення, особливо на Чернігівщині. У 1861 – 1881 рр. він коливався по губернії від 29% у Остерському повіті до 52% у Ніжинському¹⁹⁵. Високими були показники природного приросту і серед населення Володькової Дівиці. Якщо у 1861 р. його чисельність становила 6426 осіб, то у 1901 р. – вже 7119¹⁹⁶. Не дивно, що за таких умов середній душевий селянський наділ вже на початку 80-х років XIX ст. становив у Ніжинському повіті усього 1,2 дес.¹⁹⁷, а на кінець XIX століття скоротився ще більше. Перелічені вище обставини зрештою і призвели до того, що серед більшої частини селянства на рубежі XIX – XX ст. дедалі чіткіше почали виявлятися ознаки гострого малоземелля.

Саме цього й не могли передбачити селяни Володькової Дівиці, коли погоджувались у 1861 р. на отримання дарчих наділів й відшкодування решти належних їм за повним наділом земель (всього 4 – 4,5 тис. дес.) на користь поміщика. За умов земельного голоду саме цих земель дівичанам катастрофічно не вистачає. Як і у решті губерній, це стає потужним каталізатором суспільно-політичної активності дівичан, причиною селянської революції 1902 р. Вони починають робити спроби повернути собі ці землі спочатку законним, мирним шляхом, а далі й шляхом відкритої боротьби. Відбувається трансформація селянської свідомості, переорієнтація її пріоритетів: від боротьби проти збереження панщини до боротьби за вирішення аграрного питання.

Таким чином, початок безпосередньої боротьби селян Володькової Дівиці за повернення втраченої ними під час реформи 1861 р. землі припадає на рубіж 70-80-х рр. XIX ст. Не стояв осторонь цих подій і Ніжинський повіт Чернігівської губернії. Тут, у травні-червні 1883 р. у с. Макіївці¹⁹⁸, а наступного року – в сусідніх з Володькової Дівицею селах Шатурі, Степанівці, Ровчаках, на хуторі Калиїнівка¹⁹⁹ почалися масові потрави селянами сінокосів місцевих поміщиків. Рішучість селян викликала справжню занепокоєність у власників економій, зокрема, й Володькової Дівиці. Це засвідчив візит у м. Чернігів наприкінці червня 1884 р. управляючого Володьково Дівицькою економією. Він просив чернігівського віце-губернатора захистити економію від «самоуправства селян»²⁰⁰. І прохання це не було безпідставним.

Упродовж минулого десятиріччя дівичани витратили чимало коштів, неодноразово звертаючись у різні адміністративні й судові

інстанції, а також і безпосередньо до власниці економії О. Голіциної з проханням повернути їм решту надільної землі, від якої вони свого часу відмовились, погодившись на дарчі наділи. Однак усі їхні намагання вирішити цю проблему законним шляхом закінчувалися невдачею. У 1883 р. під впливом бунтів навколишнього селянства дві тисячі дівчан вдалися до рішучих дій. Через своїх делегатів, а такими були обрані громадою місцеві жителі Степан Вовкогон, Семен Татарчук, Микола Сіриков, Марко Сірик, Іван Білик та Мусій Бойко, поставили перед поміщицею вимогу повернути належні їм 4 тис. дес. надільної землі²⁰¹. Поміщиця відмовилась це зробити. Селяни почали збирати кошти для позову проти економії у Ніжинський окружний суд і для найму адвокатів. Зазнавши і на цей раз невдачі, вони надіслали відповідне прохання самому імператорові Олександрові III. Однак і той залишив селянську петицію без уваги²⁰². Тоді селяни знову звернулися до власниці економії, але тепер вже з проханням продати їм спірні землі. Після тривалих переговорів зрештою було досягнуто угоду про оренду селянами цієї землі на вигідних для них умовах. Погодилися не всі, але частина селян таки орендувала в економії за помірну плату 1000 дес. спірних земель²⁰³.

На певний час це послабило гостроту у відносинах між селянами і поміщицею. Чернігівській віце-губернатор О. Василевський, повідомляючи 11 липня 1884 р. С. Шаховського про виступи селян у Ніжинському повіті, відзначив, що у Володьковій Дівиці панує відносний спокій. Причину цього він пояснив тим, що поміщиця вчасно «відмовилася від своїх егоїстичних дій, здебільшого задовольнила потреби селян»²⁰⁴. Тим не менше, глухе бродіння у селянському середовищі продовжувались. З новою силою воно вибухнуло на початку XX ст., об'єктивно вписавшись у ті історичні умови, які склалися в імперії напередодні селянської революції 1902 р.

Хвиля селянської революції на початку XX ст. не оминула і с. Володькова Дівиця. Інформація про розгортання селянських бунтів в інших районах України проникала й у с. Володькову Дівицю. Іноді жителі села самі ставали у містах безпосередніми свідками робітничих виступів, про що потім розповідали односельцям. Наприклад, дівчанин Єфрем Охріменко, повернувшись влітку 1903 р. із Києва, розповів місцевим селянам про те, що на власні очі бачив «як там усю поліцію передушили як жаб»²⁰⁵. Тривав процес революціоналізації селянської свідомості.

Вступивши у володіння частиною економії після смерті княгині О. Голіциної в листопаді 1901 року, нова власниця М. Долгорукова домовилась із селянами, на прохання останніх, продати їм 1,5 тис. дес. спірних земель, але після того, як вона викупить у свого співвласника М. Голіцина решту економії. Домовившись із поміщицею про купівлю землі, селяни, за її ж згодою, тимчасово припинили сплачувати кошти за орендовані ще у О. Голіциної 1000 дес. землі й почали збирати необхідну суму на купівлю 1500 дес., пообіцявши одночасно погасити й недосплати за орендну заборгованість²⁰⁶. Поміщиця не заперечувала. Однак, коли вона зрештою викупила таки у М. Голіцина решту економії й оголосила про свої наміри продати частину землі, зокрема й обіцяні 1,5 тис. дес. місцевим селянам, останні відповіли їй рішучою відмовою. Під впливом гасел селянської революції вони заявили, що купувати землю не будуть, а відберуть її даром, бо вона їхня²⁰⁷.

Спроби місцевого волосного старшини Г. Крапив'янського втихомирити селян, як і намагання зробити це з боку земського начальника і повітового справника, успіху не мали. Поміщиця ж, почувши про відмову селян купувати обіцяну їм землю, вирішила продати її іншим покупцям. І на початку 1903 р. економія почала розпродувати земельні ділянки міщанам, іншим сільським громадам, селянським товариствам тощо. У відповідь на це дівичани вдалися до відкритого опору. Очолили їхні дії місцеві жителі Степан Вовкогон, Матвій Татарчук, Трохим Безжон, Іван Данин, Семен Данин та Прокопій Сировець. Під їхнім керівництвом дівичани, збираючись у гурти до 300 осіб, кілька разів з'являлися біля приміщення економічної контори і вимагали передати їм плани земель і документи на право володіти ними. Вони щоразу повторювали, що не дозволять продавати землю, яка по праву належить їм. У разі невиконання їхніх вимог погрожували розгромити економію²⁰⁸. Застереження з боку місцевої та повітової адміністрації на них не діяли. Так тривало упродовж усієї весни і початку літа 1903 р. Протягом цього часу дівичани, реалізуючи свої погрози, щоразу проганяли і навіть били потенційних покупців, які прибували оглянути землю. Водночас здійснювали масові самовільні потрави (випас худоби – *авт.*) луків та лісових сінокісних ділянок економії.

У зв'язку із селянським бунтом із м. Ніжина до с. Володькової Дівичі було направлено загін поліції у складі 3-х поліцейських урядників і 15-ти стражників²⁰⁹. Проте ці заходи вже не спроможні були змінити перебіг подій. Повністю ігноруючи поліцейських чинів

і представників адміністрації економії, селяни групами по 300 – 500 осіб продовжували щоразу випасати своїх коней та худобу на економії. Коли поліція намагалася їм завадити, вони озброювалися палицями й давали рішучу відсіч²¹⁰. Щоразу з приводу описаних вище дій селян у поліцейському відділку економії проводилися поточні розслідування інцидентів, але, як правило, безуспішно. Так тривало до 31 липня 1903 р., аж поки Г. Крапив'янський не заарештував двох із найбільш активних селян – Павла Іваницького та Кирила Іванчука. Після арешту останніх відправили під вартою до м. Ніжина. У відповідь на арешт односельців біля волосного правління зібралось понад 100 дівчан. Викликавши до себе волосного старшину, попередили: «Щоб завтра удосвіта Іваницький та Іванчук були тут. Їдь до земського начальника, або пиши листа, а то в неділю розрахуємося з тобою по-своєму»²¹¹. На цей раз виступ очолили жителі с. Володькової Дівиці: Семен Данин, Трохим Безжон, Євтихій Коваленко, Іпатій Іллюшка, Юхим Сірик і Корній Татарчук. На місце подій приїхала поліція, яка затримала активістів, а решту селян вмовила розійтись.

Справу щодо селянського бунту у с. Володькова Дівиця було передано до Ніжинського окружного суду. Про тенденційність розслідування говорить той факт, що затриманим не дозволили мати адвокатів, відмовили у їхньому проханні викликати як свідків тих чи інших односельців²¹². Обґрунтовуючи таку відмову, прокурор Ніжинського окружного суду цинічно заявив: «Зважаючи на те, що свідки Яків Авраменко і Єфрем Охріменко, про допит яких порушено клопотання, не можуть повідомити позитивних даних, негативні їх свідчення не мають суттєвого значення для справи»²¹³. Зважаючи на те, що адміністрація економії, поліція, явно не хотіли остаточно псувати відносини із селянами, до них не було застосовано жорстких санкцій.

З наближенням зими жителі с. Володькової Дівиці припинили дошкульні для економії потрави луків та сінокосів. Водночас вони продовжували відверто ігнорувати поліцію й місцеву адміністрацію: «Що нам поліція, – говорили вони, – вона тільки заступається за економію, збирає чутки та доносить на нас своєму керівництву, а за нас не стоїть!»²¹⁴. Негативно дівичани ставилися й до тих, хто все ж таки намагався купити в економії земельні ділянки. Однак загалом зима 1903 – 1904 рр. проминула відносно спокійно.

Наприкінці зими адміністрації економії вдалося досягти угоди з сільськими громадами сусідніх сіл Шатури і Данина, а також з

місцевими заможними козаками щодо продажу їм 700 дес. спірної землі. Відповідні документи передали у чернігівське відділення Селянського поземельного банку, звідки на початку травня 1904 року до с. Володькової Дівиці прибув землемір для обміру та оцінки виставленої на продаж землі²¹⁵. Дізнавшись про його приїзд, місцеві селяни негайно зібралися майже всією громадою біля приміщення адміністрації економії і заявили, що оглядати свої землі нікому не дозволять²¹⁶. Однак огляд відбувся і 9 травня 1904 р. землемір відбув до м. Чернігова. Селяни під час огляду земель попередили управляючого: «Продаси землю – розгромимо економію!»²¹⁷ На свою біду адміністрація економії і цього разу не звернула належної уваги на цілком реальну погрозу селян.

10 травня 1904 р. селяни с. Володькової Дівиці, очолювані згаданими вище односельцями, зібралися громадою понад 500 осіб і з 250-ма ралами вийшли на поле економії, зоравши 100 його дес. Повторилося це і 11 травня, коли було зорано ще 60 дес. поля економії²¹⁸. До 18 травня 1904 р. селянами самовільно було розорано 200 дес. землі економії²¹⁹. Водночас продовжувалися масові потрави луків та сінокосів, що належали економії, які щоразу здійснювали 300 – 400 селян. На поліцію та місцеву адміністрацію увага, як і раніше, не зверталася. До того ж, як свідчать документи, селяни цілеспрямовано готувалися до масової порубки дубового (будівельного) лісу економії²²⁰.

Події у с. Володьковій Дівиці швидко стали відомими жителям навколишніх сіл Ніжинського повіту, які повністю підтримали бунт дівичан. Як ланцюгова реакція розпочалися хвилювання у містечку Носівці, селах Макіївці, Татарівці, Вертіївці, Дрімайлівці, поступово охоплюючи весь повіт. За таких обставин у м. Ніжин прибув чернігівський губернатор О. Хвостов разом із 35 урядниками і 147 стражниками²²¹. На допомогу ніжинському повітовому справнику Фальковському були викликані до Ніжина пристав І стану Козелецького повіту Шлегель, поліцейський наглядач м. Конотопа Жуков, помічник борзенського повітового справника Колодій та помічник чернігівського пристава Бордовський. 21 травня 1904 р. всі ці 200 чинів поліції були відправлені губернатором у с. Володькову Дівицю, де місцеві селяни на той час вже фактично заволоділи економією²²². Така посилена допомога мало чим змінила ситуацію. Не звертаючи найменшої уваги ні на прибулих, ні на тих чинів поліції та адміністрації, хто вже перебував у селі, дівичани 22 травня 1904 р. чисельністю 800 осіб знову вивели власну худобу на луки й сінокоси

економії. Звернення до них помічника повітового справника Колодія щодо припинення незаконної потрави вони проігнорували²²³. Дівчани, констатував Фальковський, були рішучими, а настрої у сусідніх селах – неспокійним і тривожним²²⁴. Ситуація досягла свого апогею.

21 травня 1904 р. у селянських домівках стався ряд обшуків²²⁵. Однак завершити розпочату справу поліції не вдалося – завадили самі дівчани. Лише 23 травня, скориставшись тим, що селяни майже всією громадою вкотре вже вийшли на луки та сінокоси економії, залишивши вдома лише літніх людей та дітей, поліція вирішила завершити обшук. На чолі з помічником чернігівського пристава П. Бордовським стражники вирушили по селянських домівках. Проте дівчора миттю кинулася у поле і сповістила про обшук батьків. Тоді 300 дівчан, озброєних палицями, швидко повернулися в село. Селяни застали стражників «на гарячому» й відтіснивши від них Бордовського, оточили його із вигуками: «Бий їх! Ми вам покажемо, як шукати наші документи!». Вони відібрали у помічника пристава револьвер і готувалися до самосуду над ним²²⁶. У ситуацію втрутився загін із 50 стражників, який вчасно прибув на місце подій і розігнав обурений гурт селян.

Були заарештовані Семен Сірик і Євдоким Бочковський – активісти селянського бунту. Це вкрай обурило односельців затриманих. Через деякий час майже 2000 дівчан зібралися на подвір'ї економії й почали рішуче вимагати звільнення заарештованих. Коли їм у цьому відмовили, 200 із них, відділившись від натовпу, проникли на подвір'я економії і почали громити найближчі до них господарські приміщення. Поліції з великими труднощами вдалося відбити наступ. Тоді у відповідь із головного натовпу залунали рушничні та револьверні постріли. Поліція теж почала стріляти по селянах. Розпочалася перестрілка, під час якої, за свідченням жандармських джерел, з обох боків пролунало не менше 150 пострілів²²⁷. Частина селян, озброївшись палицями та камінням, вступила у сутичку із стражниками. Під час короткої, але запеклої перестрілки вогнепальні поранення отримали двоє стражників і п'ятеро селян²²⁸, один з яких згодом помер у лікарні. Окрім того, під час сутички тілесні ушкодження отримали ще 19 стражників. Зрештою селяни змушені були відступити під натиском двохсот озброєних стражників.

Події 23 травня 1904 р. стали кульмінацією селянського бунту у с. Володькова Дівиця, який було придушено. 27 травня у село прибув чернігівський губернатор, а з ним – дві роги регулярних піхотних частин і 300 козаків. За розпорядженням О. Хвостова, поліцією був

заарештований 41 учасник повстання²²⁹. Решту селян, за існуючим тоді порядком, у повному складі зібрали на майдані в центрі села. Звертаючись до них, губернатор поставив вимогу припинити надалі самовільне захоплення поміщицької землі та випас коней і худоби на поміщицьких луках і сінокосах. У відповідь більша частина громади впала навколішки й почала просити вибачити їх. Частина селян відмовилась виконати губернаторський наказ. Тоді дев'ятьох із них, зокрема й одну жінку, було схоплено і прилюдно висічено різками, вмоченими попередньо в солоній воді²³⁰. Карали посеред майдану, оточеного поліцією та військами. Лише після цього решту непокірних теж змусили стати навколішки й пообіцяти губернаторові не повторювати більше нічого подібного.

Так завершився селянський бунт у с. Володькова Дівиця. Він справив помітний вплив на селянські настрої по всьому Ніжинському повіту Чернігівської губернії. Подібні бунти відбувалися й в інших губерніях. Він був типовою формою вияву селянської революції 1902 р. Як писав потім повітовий справник Фальковський, у багатьох селах повіту «селяни пильно стежили за розвитком бунту девічан, якби Девицька справа не завершилася 27 травня, могли відбутися масові селянські бунти не лише у Ніжинському повіті, а й за його межами»²³¹.

Підсумовуючи, констатуємо. Події, що розпочалися у 1902 р. на Полтавщині й на Харківщині й поширилися на інші губернії, дали поштовх розгортанню селянської революції, що тривала, на наше переконання, до початку 1930-х рр.²³² Вони були принципово відмінними від тих, що відбулися перед цим. Насамперед масштабами, селянськими настроями, вимогами²³³. Нове, на думку В. Данилова, з якою ми погоджуємося, виявилось у тому, що виступ селян одного села зі звичайної причини ставав детонатором для виступу селян сусідніх сіл, останні детонували виступи селян в інших селах. У такий спосіб утворювалася ланцюгова реакція. Її результатом стала масштабність селянських бунтів, територіальна поширеність.

Суб'єктом селянського бунту як джерела селянської революції був селянин-ідеоман. Його суспільно-політична активність була первинною і носила природний характер. Каталізатором такої активності стало селянське самоврядування. Бунтувало нове покоління селян – покоління, що не знало кріпацтва: особистої залежності від пана як буття, що неможливо змінити. Воно могло його змінити, оскільки уже знало особисту свободу. Бунт був не скільки «проти», скільки «за». Він носив не лише економічний, а і політичний характер.

Новий характер селянських бунтів свідчив про те, що на селі відбулися глибокі соціокультурні трансформації. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішню спільноту тогочасного соціокультурного імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія»²³⁴. Такі наші міркування перегукуються з позицією й інших сучасних дослідників²³⁵. Упродовж сорока пореформених років відбулася самоідентифікація селянства. Раніше їх світ замикався і обмежувався їхньою особистою залежністю від пана, від держави тощо. З ліквідацією кріпацтва відбулося формування селянської персони у широкому сенсі. У такому контексті нам імпонують судження А. Гордона стосовно того, що ліквідація кріпосного права перетворила селянина на «раціонального агента» у тлумаченні класичної політекономії й тверезого глузду. Психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали у селянське буття. Складно не погодитися з В. Піскуном у тому, що ліквідація кріпосного права дала поштовх до модернізації, змінила свідомість селянина, зміцнивши у ньому почуття власника²³⁶.

Сплеск суспільно-політичної активності селянства на початку ХХ ст. у Російській імперії мав ефект несподіванки. Селянська революція була неочікуваною як для влади, так і для різних політичних сил. На нашу думку, це можна пояснити тим, що і влада, і різні політичні сили не ідентифікували селянство як активного суб'єкта тогочасної історії. До нього ставилися за звичкою, не помічаючи тих тектонічних зрушень, що відбулися і відбувалися у селянстві, у громаді. Наприклад, аналіз тогочасних документів переконує у тому, що Микола II свято вірив у те, що «народ за царя». Це дає нам підстави говорити про кризу влади і різних політичних сил у їхньому розумінні селянства. Відбулася політизація не лише індивідуальної, а і колективної селянської свідомості. Підтвердженням тому є те, що активним суб'єктом селянської революції стала сільська громада. Слушними з цього приводу є міркування В. Безгіна стосовно того, що для влади повною несподіванкою стала трансформація громади із союзника у супротивника. Владі з усією очевидністю було продемонстровано силу селянської громади. Весь алгоритм селянського бунту виявляв сутність селянської громади. Боротьба селян за поміщицьку землю не порушувала звичного господарського ритму. Селянськи виступи вдало «вписувалися» у календар хлібороба. Селяни орали, сіяли, жнивували і водночас травили, палили, грабували²³⁷.

Несподіваним для влади виявився радикалізм настроїв і вимог селянського бунту. Численні виступи, за спостереженнями В. Данилова, супроводжувалися захопленням поміщицьких земель, руйнацією хлібних комор, вивезенням зерна, підпалами садиб, збройним опором військам²³⁸.

Окрім того, на нашу думку, селяни втрачають нерішучість у своїх діях. Вони не бояться бунтувати, виявляють затятість в обстоюванні своїх інтересів. В одному з тогочасних документів повідомлялося: «Селяни почувають себе господарями становища, грубі, зухвалі, свавільні, часто можна почути від селян посадовцю, що «тепер всі пани і всі рівні»»²³⁹.

2.3 Форми та зміст революційної активності селян (1905 – 1907 рр.). Селянські республіки

Традиційно російська революція початку ХХ ст. сприймається як сукупність селянських бунтів, страйків і демонстрацій індустріальних робітників та радикально налаштованої молоді – студентства в конкретний проміжок часу: 1905 – 1907 рр. Разом із тим, революцію 1905 – 1907 рр. можна розглядати у широкому сенсі. Це не лише період революційного вибуху, викиду революційної енергії мас, пов'язаний із суттєвими зрушеннями у колективній свідомості та психології різних соціальних груп, а певна послідовність подій: передумови активній фазі революції, тобто протистояння мас і державної машини, що уособлювала «сили порядку»; наслідки та уроки революції, дії контрреволюції; фаза нового революційного піднесення²⁴⁰. Наприклад, відповідно до концепції Т. Шаніна, феномен революції можна розглянути в такій послідовності: 1) передрепетиція, 1900 – 1904 рр.; 2) революція «знизу», 1905 – 1907 рр.; 3) революція «згори», 1906 – 1911 рр.; 4) «нова революційна хвиля», 1910 – 1914 рр.²⁴¹

В історіографії загальні дані щодо чисельності селянських бунтів у 1905 – 1907 рр. різняться. Так, С. Дубровський, посилаючись на опрацьовані ним джерела центральних державних архівів та преси, за три роки революції нарахував 7165 селянських бунтів²⁴². З них 3228 припадає на 1905 р., 2600 на 1906 р. і 1337 на 1907 р.²⁴³ Наприкінці ХХ ст. історики, урахувавши раніше невідомі матеріали, обґрунтували тезу про те, що чисельність селянських бунтів становила понад 25 тис. Наприклад, Л. Сенчакова вважає, що у 1905 – 1907 рр. у

Російській імперії відбулося 25823 селянські бунти, із яких в Україні – 6808²⁴⁴. Схожі дані наводять П. Панченко і В. Шмарчук. За їхніми підрахунками, в Україні у 1905 – 1907 рр. відбулося 6800 селянських бунтів, якими було охоплено більше 10680 сіл із населенням понад 13 млн. осіб²⁴⁵. Динаміка за роками була такою: максимальна чисельність селянських бунтів припадає на 1905 р. – 4065, у 1906 р. їх відбулося удвічі менше – 2194, і помітний спад відчувається у 1907 р. – 641 селянський бунт²⁴⁶.

Селянська революція 1905 – 1907 рр. мала свої загальні та регіональні особливості. Загальним було те, що селяни діяли «агресивно, автономно, ефективно»²⁴⁷. Селянські бунти мали сезонний характер. Є всі підстави погодитися з думкою В. Сарбея стосовно того, що революційна активність селян у 1905 – 1907 рр. була хвилеподібною²⁴⁸.

На революційні настрої селянства активно впливала й російсько-японська війна (1904 – 1905 рр.). Вона значно погіршила і так скрутне соціально-економічне становище багатомільйонного селянства країни, розхитала народне господарство, дезорганізувала транспорт, спустошила державну скарбницю тощо. Так, у результаті проведених у країні дев'яти мобілізацій лише з Київського та Одеського військових округів, які охоплювали всі дев'ять українських губерній, в армію було призвано з запасу 265698 (21,3%) осіб, реквізовано 24,5 тис. (13%) коней²⁴⁹. Це не могло не вплинути на антивоєнні настрої селян. Останні, зважаючи на їхню природну революційність, посилену агітацією РУП та інших партій і організацій, відмовлялися добровільно йти в солдати. З-поміж селян ширилися листівки: «Рекрути! Настав сумний час», «До запасних»²⁵⁰ і «Мобілізація»²⁵¹.

Під впливом поразок на фронтах війни, труднощів, посиленних нею, серед селянства дедалі більше поширювалася ідея та переконання про необхідність повалення самодержавного ладу. Так, селянин Михайло Бажан, мешканець Полтавської губернії Кобелякського повіту Куликівської волості на хуторі Бажани у розмовах з місцевими селянами неодноразово заявляв, що ніякого уряду він не визнає і було б краще, якби була республіка, тоді можна було б розділити землю порівну²⁵². Подібні розмови були непоодинокі. Значною мірою цьому сприяла агітація тогочасних політичних партій та організацій. Селянам роз'яснювалося, що головний їхній ворог – це цар. Наприклад, про це йшлося у прокламації «Братья» (див. Додаток 4). У ній говорилося, що тільки після ліквідації самодержавства селяни зможуть відчути себе по-справжньому вільними і отримати стільки землі, скільки їм

необхідно. Тому не дивно, що селяни дедалі частіше дозволяли собі відверті висловлювання про повалення самодержавства, окреслилася тенденція негативного ставлення до конкретного носія царської влади – Миколи II. Підтвердженням цього є той факт, що на початку XX ст. збільшилася кількість судових справ за звинуваченням селян у «заочній образі государя-імператора»²⁵³. Щоправда, образ царя-захисника не був повністю витисненим із масової свідомості селянина.

Воєнні дії викликали широке невдоволення та обурення в масах. Зіткнувшись зі смертю на манжурських полях, селяни, які поверталися інвалідами до своїх домівок, розповідали односельцям, що ця війна безглузда і непотрібна, вона несе в їхні сім'ї тільки сльози і страждання. Типовими на той час серед селян були, наприклад, такі роздуми: «А та земля, навіть, якщо цар і завоює, – нам не підійде – гори та каміння. Наші хліба там не ростуть, а все, що там росте, для нас незвичне. Переселятися туди немає потреби»²⁵⁴. Більшість селян не розуміла, чому вони мають воювати на чужій землі, коли в Російській імперії так багато своєї землі.

Разом із поширенням антивоєнних настроїв та діалогів ширився революційний рух серед запасних та новобранців, які у більшості були вихідцями із села. Іноді безпосереднім приводом до виступу запасних ставали незадовільне забезпечення продуктами харчування та іншими необхідними речами, розпорядження місцевих властей про закриття торгових закладів на час проїзду запасних. Прикладом є виступ запасних на станції Знаменці Харківсько-Миколаївської залізниці. Одержавши недостатньо хліба, понад 200 запасних, що проїжджали через станцію 4 вересня 1904 р., напали на магазин торговця Кіркела Яник-Огли і розібрали хліб на суму 300 крб.²⁵⁵ Наступного дня 550 запасних з іншого ешелону розібрали продукти харчування з двох магазинів і 5 рундуків на загальну суму в 15 тис. крб.²⁵⁶

Рух запасних виявлявся в найрізноманітніших формах: напади на поміщицькі економії, розгроми казенних і приватних лавок та магазинів, порубки лісів поміщиків, вилучення хліба, сіна, дров, тощо. У такий спосіб вони забезпечували свої сім'ї необхідними продуктами харчування і паливом. Так, наприклад, 10 жовтня 1904 р. запасні сіл Городка і Козіївки Радомишльського повіту Київської губернії у лісі місцевого поміщика князя Горчакова розібрали 200 кубометрів дров. Лісовій охороні, яка намагалася зупинити їх, запасні заявили, що «вони йдуть на війну і оскільки сім'ї їх не мають палива, то вони вважають, що мають право брати дрова у поміщика». На зауваження вартових,

що вони чинять беззаконня і можуть відповідати за це, запасні сказали, що «раді були б краще сидіти в тюрмі, ніж іти на війну»²⁵⁷.

Бунти запасних по окремих губерніях України відображено у таблиці 2.1. Відповідно до даних, умічених у ній, найбільша кількість бунтів запасних припадала на Київську губернію – 54. Друге місце посідала Подільська губернія – 18 бунтів, або 16,1% їх загальної кількості. На третьому місці перебувала Херсонська губернія – 8 бунтів (9%) і на четвертому – Катеринославська губернія – 7 бунтів (8%). В інших губерніях бунтів запасних було мало²⁵⁸. Всього протягом 1904 р. в Україні відбулося не менше 94 бунтів запасних, в яких взяло участь 25683 мобілізованих селян. Вони завдали збитків на 166153 крб.²⁵⁹

Це засвідчено й в офіціальних документах. Так, 2 березня 1905 р. в.о. катеринославського губернатора в своєму циркулярі щодо посилення нагляду за селянами писав: «Рух, що охопив робітників фабрично-заводських районів Катеринославської губернії, безсумнівно справляє враження і на селянське її населення»²⁶⁰. А в доповіді міністру внутрішніх справ від 3 березня 1905 р. він повідомляв: «Селянський рух настільки серйозний за своїми наслідками і швидким поширенням, що вкрай необхідно звернути на нього особливу увагу...»²⁶¹.

Однією з прикметних ознак селянської революції у 1905 – 1907 рр. стало те, що уперше опозиційні до влади сили заговорили про селянство не як про пасивну масу, що повинна слідувати за ними, а як про окремішній активний суб'єкт історії. Селянство дедалі політизувалося. Про це переконливо свідчить створення Всеросійського селянського союзу (далі – ВСС). Підставою для таких суджень була політизація селянської свідомості, реалізована у конкретних вчинках селян. Наприклад, селяни Веркиївки Ніжинського повіту Чернігівської губернії 25 травня 1906 р. прийняли рішення надіслати телеграму до Державної Думи, в якій запевняли останню, що селяни вірять в неї і «будуть стояти за неї до кінця»; по-друге, селяни підтримують проект земельного питання, запропонований трудовою групою; і, нарешті, по-третє, вимагали від Думи порушити питання про автономію України та започаткувати навчання дітей в школах рідною мовою²⁶².

Красномовним підтвердженням політизації селянства під час селянської революції стало і створення Всеросійської селянської спілки як форми політичної самоорганізації селянства. За даними П. Замкового, які ґрунтуються на підрахунках М. Лещенка, в Європейській частині Російської імперії на кінець 1905 р. діяло 470 волосних і сільських об'єднань ВСС – 200 тис. осіб, з яких

120 об'єднань – в Україні²⁶³. Її діяльність була наповнена реальним змістом, що безпосередньо впливав на політичну свідомість, культуру і активність селянства. Зокрема, у роботі II Всеросійського з'їзду ВСС 6 – 10 листопада 1905 р. взяло участь 187 селян-делегатів 27 губерній Європейської частини імперії. Окрім економічних питань на порядку денному роботи з'їзду стояли і питання запровадження загального виборчого права, демократизації селянського місцевого управління.

Суспільно-політична активність селянства під час селянської революції у 1905 – 1907 рр. була первинною і носила природний характер. Каталізатором такої активності стало селянське самоврядування. Зумовлено це тим, що селянське самоврядування пореформеними часами ґрунтувалося на базі віковичного захисника селянина – «миру». Запровадженням у 1861 р. «дворівневої» системи самоврядування селян, у якій нижчий, базовий рівень складала сільська громада/сільський «мир», «архітектори» майбутнього оновленого сільського ладу легалізували історичні форми селянського співжиття, зумовлені необхідністю колективного виживання у складних природних, економічних та соціально-політичних обставинах попередніх епох. Пореформеними десятиліттями традиційні форми організації життя села було законсервовано, оскільки це полегшувало виконання фіскальних функцій, забезпечувало самопоміч селян, гарантувало політичну лояльність режиму питомої ваги населення країни²⁶⁴. З загостренням господарської кризи і соціальних протиріч на початку ХХ ст. «мир» став основою самоорганізації у селянських виступах. Сільські сходи, як відзначають фахівці, революціонізувалися, у межах «миру» спостерігалось згуртування селянства, посилилася соціальна солідарність²⁶⁵.

В окремих регіонах Російської імперії вплив ВСС був настільки потужним, що контроль за певними територіями належав його місцевим комітетам. Восени 1905 р., коли революція досягла свого піку, утворилися селянські республіки – неформальні адміністративно-територіальні об'єднання, які перебирали на себе частину владних повноважень в місцевостях до меж волостей або повітів²⁶⁶. Фактично українські селянські республіки у селі Великі Сорочинці на Полтавщині та у селі Люботино Сумського повіту на Харківщині тощо – результат природної політизації селянства, розвитку селянського самоврядування. Організаторами і керівниками селянських республік були офіційні особи селянського самоврядування.²⁶⁷ Так, наприклад, у Васильківському повіті Київської губернії селянський схід Ракитинської волості без участі будь-якої політичної партії для

управління цією територією обрав комітет. До його складу увійшло дванадцять селян і два євреї. Комітет було проголошено єдиною владою у волості. Він користувався авторитетом у населення, заходи, що ним реалізовувалися, були подібні до тих, що були скрізь, де селяни брали владу у свої руки²⁶⁸.

Не поодинокими були випадки, коли організаторами і керівниками новоявлених селянських республік ставали офіційні особи станового селянського самоврядування, організованого на базі «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р.²⁶⁹. Це з упевненістю дозволяє говорити про те, що не тільки з есерівською агітацією та створенням ВСС є підстави пов'язувати «надзвичайну організованість» селянських протестних акцій в умовах революції. У цьому ми солідарні з позицією Т. Шаніна²⁷⁰.

Прикладом створення однієї із таких селянських республік можна назвати Сумську селянську республіку. Сумська повітова організація стала однією з найрозвинутіших і найпотужніших складових ВСС. Керував селянською революцією у Сумському повіті Харківської губернії А. Щербак²⁷¹ (фото див. додаток 5). Він мав «величезні організаційні здібності, своєрідне красномовство переконаного фанатика, запальну вдачу та рішучість»²⁷². Він чимало зробив для пробудження політичної свідомості селянства та втягнення його в орбіту впливу ВСС.

Унікальність Сумської селянської республіки полягала в тому, що в ній так звані «темні» селяни, що раніше сподівалися лише на царську допомогу в своїх бідах, трансформувалися у добре згуртовану революційну силу, яка позбавила начальство влади над ними. ВСС своїми діями фактично перебрав на себе владу в повітовому центрі. За його ініціативи і керівництва відбувалися страйки, мітинги, демонстрації, мобілізувалися селяни, гімназисти й робітники для пропагандистської роботи. Було встановлено максимум цін на основні продукти, створені нові суди, призупинилася мобілізація, обкладено контрибуцією поміщиків тощо. Водночас комітет зупиняв порубки, погроми та інші насильницькі дії селян, спрямовуючи їх енергію в мирне річище²⁷³.

Складовою частиною Сумської селянської республіки була «Яструбинська республіка». Тут революційні заходи пішли далі рішень інших волосних комітетів ВСС у повіті. Зокрема, яструбинці не тільки змінили сільську владу й вигнали поліцію, але й створили власну міліцію та експропріювали капітал відділку банку в селі²⁷⁴.

У другій половині жовтня 1905 р. сільськогосподарські робітники організували в економії хутора Степного Яструбинської волості страйк із вимогами поліпшити умови життя і праці. Свої вимоги спочатку робітники оформили у письмовому вигляді та передали управляючому економією. «Ми, робітники Степної економії – йшлося у документі, – обговоривши своє надважке життя, вирішили вимагати покращення свого економічного становища.

1. Кожному робітнику 15 крб. у місяць, напівробітникам – 12 крб. Робочий місяць не може перевищувати 24 дні. Поденному робітнику один крб. в день, напівробітникам і жінкам – 75 копійок.

2. Десятигодинний робочий день, із яких півгодини на сніданок, годину на обід і півгодини на вечерю.

3. На сніданок вимагаємо супу із картоплею. На обід і вечерю має бути борщ і каша (гречана або пшона змащена салом, а не як зараз із гнилим маслом). Яловичина має бути s фунту, сала свиного по чверті фунту на кожного робітника. Хліб має випікатися не у формах, а у звичайній селянській пічці. Приміщення має бути прибраним, а не як зараз: криси вночі гризуть за голову і по всіх котлах, столах та чашках бігають.

Ми, робітники Степної економії, вирішили: не приступати до роботи, поки наші вимоги не будуть виконані повністю»²⁷⁵.

Прочитавши вимоги робітників, управляючий маєтком Зубер викликав війська. Це викликало негативну реакцію з боку робітників. 20 осіб вирушило до села Морочі, де революційною групою селян керував молотобоець Кузьма Криловецький. Зібрався мітинг працівників двох економій, який переріс у страйк, що тривав 10 днів. Навіть викликані з Сум війська не вплинули на селян, тому адміністрація економії змушена була піти на поступки²⁷⁶.

24 жовтня 1905 р. у Яструбиному на майдані було скликано мітинг. Село оголосило себе незалежною республікою, обрало свою владу – комітет з семи осіб: К. Криловецького, Ю. Зленка, С. Коноваленка, Н. Зякуна, Я. Осадчого, А. Кобелецького, І. Шевченка. Було вигнано представників царської влади, закрито «монопольку» (шинок). Нова влада вирішила відібрати землю в поміщиків, скасувала податки і зажадала повернення податків, сплачених за останні 15 років. На посаду волосного старшини було призначено Юхима Зленка, який використав 5 тис. крб., що лежали в касі частково на придбання зброї, а частково на допомогу нужденним селянам. Для охорони порядку в селі і волості яструбинці створили бойову дружину. Вона брала участь і в придушенні виступів чорносотенців у Сумах²⁷⁷.

На короткий час вся влада в повіті опинилася в руках бунтівних повсталих селян. На мітингу в Сумах яструбинці оприлюднили свої вимоги. Вони стосувалися поліпшення умов життя, вирішення аграрного питання. Окремим пунктом у кожному селі вимагали створення української школи, а в Сумах – української гімназії²⁷⁸.

Події в повіті набрали загрозливих для уряду масштабів. Влада застосувала контрзаходи. 23 грудня 1905 р. до Сум прибула 10-та кавалерійська дивізія, було запроваджено військовий стан, а 27 грудня до Яструбиного направлено каральний загін. Дев'ятьох учасників засуджено військовим судом до страти через повішення, десятки було відправлено на заслання, багатьох закатували без суду у Харківській Холодногорській в'язниці²⁷⁹.

Придушення селянських бунтів властями у 1906 – 1907 рр. супроводжувалося каральними акціями щодо тих, хто брав участь у пограбуваннях поміщицьких маєтків, створенні «селянських республік». Не поодинокими були випадки, коли жандармські очільники та місцеві управлінці вимагали сходи приймати рішення про виселення з села і покарання учасників аграрних заворушень; на сходах усіх селян примушували стати на коліна і каятись у вчиненому, а потім починалися тортури²⁸⁰.

Вплив Сумського комітету поширився частково на Лебединський та Охтирський повіти. Діяльність організацій ВСС у цих повітах полягала у висуненні вимог до місцевих поміщиків та орендарів про збільшення заробітної платні, зниження цін на оренду землі, а також у самовільному захопленні випасів, вирубці лісів, видаленні робітників з економією силою. Інколи навіть доходило до погромів і пограбувань економією. Останнє відбувалося не за вказівкою членів Союзу, а всупереч їй. Від початку пропаганда ВСС носила мирний характер. Селян закликали дочекатися утворення представницького органу, який вирішить все по справедливості. Для запобігання погромам представники ВСС змушені були вдаватися до хитрощів. Наприклад, селянин Сумського повіту І. Чайка, показуючи селянам на поміщицьку садибу, казав: «Добра школа чи лікарня буде»²⁸¹.

У дні так званих «жовтневих свобод» Сумський повітовий комітет ВСС став фактичним керівником у повіті, а подекуди й за його межами. У волостях вся повнота влади зосередилися у волосних комітетах. Вони навіть обклали податком поміщиків. Усі заклади і представники царського уряду на місцях були бойкотовані. В Суми з Яструбинської волості прибули селяни, які стали міською міліцією. Місто було поділено на 20 ділянок, ситуацію на яких контролювало по

2 міліціонери. Таким чином, ВСС зробив все можливе, щоб у критичний момент не допустити революційного свавілля²⁸².

Для придушення селянського руху Харківський губернатор надіслав у Сумський повіт велику кількість військових загонів, а в Сумах і повіті 26 грудня 1905 р. оголосив військовий стан. За допомогою сили влади на деякий час вдалося паралізувати діяльність організацій ВСС на Сумщині²⁸³.

Подібні островки селянського самоуправління мали місце і в інших губерніях. Зокрема, відомими є селянські республіки у селах Марково Волоколамського повіту Московської губернії, Старий Буян та Царьовщина поблизу Самари, Пески на Воронежчині, у прибалтійському Руені, Гурійська селянська республіка, Новінська селянська республіка Тверської губернії тощо²⁸⁴.

Феноменальність революційного утворення селянських республік полягає у такому. По-перше, вони засвідчили, що відбулася «революція в розумі» землеробів. Селянська революція носила, окрім іншого, й політичний характер. Вона не обмежилася соціально-економічним змістом, як про це йшлося в історіографічній традиції. По-друге, перехід влади до селян відбувався безкровно. По-третє, селянські республіки стали першим досвідом реальної політичної боротьби селян. У такий спосіб селянство заявило про себе як про повноправного активного суб'єкта тогочасного російського імперського соціокультурного організму. По-четверте, селянство продемонструвало здатність швидко вчитися політичному досвіду, ефективно управляти, що було неочікуваним як для революційного, так і для консервативного табору²⁸⁵.

Однією з форм вияву селянської революції були страйки. За даними, які наводить О. Шестаков, під час селянської революції у 1905 – 1907 рр. страйками сільськогосподарських робітників було охоплено 55 повітів Лівобережжя та Півдня України²⁸⁶. Найчисельнішими вони стали у 1906 р.

Страйковий рух сільськогосподарських робітників був потужним на Правобережжі. Протягом весни-літа в цьому регіоні відбулося 500 страйків, основною вимогою їх учасників було підвищення плати за поденні роботи²⁸⁷.

Селянські страйки були відповіддю на жахливі умови життя та праці найбідніших прошарків селянства. Як правило, страйки завершувалися репресіями стосовно до страйкуючих. Частіше всього практикувалися арешти. Були випадки (сс. Богодучівка, Тростяниця), коли заарештовували по 30 – 40 осіб, але у більшості випадках після

страйку під арешт попадало від 3 до 10 страйкарів²⁸⁸. Побиття арештованих теж було звичним явищем. Особливо цим славилися стражники, які лупцювали до «втрати свідомості». У Конотопському повіті Чернігівської губернії арештованих прив'язували до коня і у такому вигляді тягнули декілька верст до в'язниці. Були випадки, коли щодо страйкарів застосовувалася вогнепальна зброя²⁸⁹.

Форми революційної боротьби селян були традиційні, але мали масовий, демонстраційний, зухвалий характер. Це масові порубки лісів, незаконне захоплення і обробка землі, що не належала селянам, вимоги знизити орендну плату, недозволені випас худоби. На цьому етапі селяни забирали збіжжя, реманент, провіант у поміщиків, власників цукроварень, винокурень²⁹⁰. Один із перших у 1905 р. стався погром поміщицьких маєтків у селищі Михайлівській у Чернігівській губернії. В ніч на 22 лютого 1905 р. три тисячі селян на 1000 підводах прибули до маєтку цукрозаводчиків Терещенків і заявили, що хочуть «урівняти мужиків і панів»²⁹¹. Збіжжя і майно селяни навантажили на підводи, зіпсували облаштування цукрового заводу, а корпуси його спалили. Залишили лише лікарню, пошту та кілька помешкань найбідніших службовців. Свої дії вони пояснювали потребою землі. До суду було притягнуто 168 учасників безладдя²⁹². Михайлівський погром започаткував цілу серію погромів по всій Україні, в якій Чернігівська губернія була на першому місці. Розгром Михайлівської цукроварні спричинив піднесення революційних настроїв селянства навколишніх сіл.

У січні 1905 р. в економії «Гарбузин» Канівського повіту на Київщині селяни розібрали очерет і сіно із скирд поміщика. 25 січня 1905 р. із поміщицької ферми «Понятовка», розташованої за 2 версти від містечка Шендерівка цього ж повіту, селяни забрали солому. Протягом лютого і березня вони неодноразово захоплювали корми для худоби²⁹³. У лютому 1905 р. селяни сіл Нагоряни, Ріпинці та Княгинин Кам'янецького повіту Подільської губернії порубали ліс, що належав поміщиці Крижанівській. Всього протягом січня – березня 1905 р. на Правобережжі відбулося понад 80 таких селянських виступів²⁹⁴.

Стосовно причин розгортання селянської революції у 1905 р. управляючий Чернігівською губернією Родіонов доповідав міністру внутрішніх справ: «Необхідно визнати, що малоземелля селян Чернігівської губернії має лише другорядне значення з-поміж причин селянських виступів, оскільки дефіцит душевого наділу в губернії не такий гострий як, наприклад, у Полтавській та інших губерніях.

Неодноразово встановлено, що у бунтах і погромах найактивнішими учасниками виявлялися заможні селяни, які мали 100 й більше десятин землі. Не можна заперечувати потреби більшості селян у лісі, але причиною тому є систематичне винищування ними же самими власного лісу і намагання перетворити свої лісові ділянки у польові наділи»²⁹⁵.

Влітку 1905 р. чисельність селянських бунтів досягає піку. Бунти охопили усі регіони України: Лівобережжя, Південь; найбільшої інтенсивності набув на Правобережжі. З 36 повітів Правобережної України селянськими бунтами були охоплені 23²⁹⁶. Про масштаб селянської революції в Україні свідчить той факт, що бунти охопили всі українські губернії імперії, 46% усіх повітів²⁹⁷.

Намагаючись зняти гостроту суспільно-політичного протистояння, під впливом селянської революції уряд вживає ряд заходів ліберального змісту, про які ми вже згадували. Однак ні Маніфест від 17 жовтня 1905 р., ні Маніфест від 3 листопада 1905 р. не дали для уряду очікуваних ним результатів. Ці документи не зменшили хвилю селянського бунту. Навпаки їхня кількість продовжувала зростати. Селяни наполегливо вимагали передати їм землю без викупних платежів вже тепер, не чекаючи 1 січня 1906 р. Так, 28 листопада 1905 р. козаки та селяни села Шаповалівки Конотопського повіту Чернігівської губернії, зібралися на сход. На ньому, обговоривши Маніфест 17 жовтня 1905 р., дійшли висновків, які виклали у листі до міської управи. В ньому акцент робився на те, що винуватцем усіх смут, розгромів, арештів є ніхто інший, як поліція та керівництво, які не хочуть визнавати Маніфест. Шляхи вирішення всіх проблем селяни вбачали у негайному скликанні Установчих зборів, обраних всезагальною, рівною, прямою і таємною подачею голосів, а також у негайному звільненні всіх осіб, які постраждали за політичні й релігійні переконання. Далі вони вимагали негайного знищення інституту земських начальників і сільських поліцейських стражників, які заважали вільному обговоренню та виявленню їхніх потреб. Вони вимагали також скасувати всі податки, віддати землю селянам, запровадити обов'язкове навчання дітей та підлітків віком до 16 років за рахунок держави тощо²⁹⁸. Зміст цього листа ілюструє зростання політичної свідомості селян, свідчить про їхнє розуміння шляхів вирішення політичних, соціальних, релігійних та економічних проблем.

Селяни охоче збиралися на антиурядові мітинги, де вели мову про шляхи знищення як самодержавства в цілому, так і кріпосницьких

пережитків зокрема. Так, 8 грудня 1905 р. селяни с. Печенегі Волчанського повіту Харківської губ. брати І. та А. Булатови, І. Куценко, А. Аксенов та інші закликали селян не коритися місцевій владі, об'єднатися для повалення самодержавства, не сплачувати повинності, підбурювати місцевих жителів до страйків, підпалювати та громити поміщицькі маєтки²⁹⁹. Подібні збори проходили 2, 4, 5 і 6-го грудня 1906 р. на базарній площі у м. Суми. Селяни А. Макаренко, Е. Караван, І. Власенко, зібравши 500 душ селян, прилюдно заявили, щоб селяни більше не сплачували ніяких податків, бо гроші ці потрапляють на утримання багатіїв³⁰⁰. У с. Талалаївка Ніжинського повіту Чернігівської губернії 16 липня 1907 р. на мітингу розглядалися питання про організацію бойових дружин на селі, які допоможуть знищити всіх поміщиків. Немісцевий оратор наголошував, що «Третя Дума буде обиратися з багатіїв, тому її треба бойкотувати. Потрібно домагатися Установчих зборів»³⁰¹. Як правило, подібні збори для багатьох селян закінчувалися арештом.

Відомо чимало випадків, коли селяни йшли визволяти своїх заарештованих односельців. Саме так сталося 18 грудня 1905 р. у м. Сорочинець Миргородського повіту Полтавської губернії. О 9-ій годині ранку 1000 селян оточила приміщення місцевого пристава з вимогою видати їм заарештованого козака Г. Безвиконного. Пристав їм відповів, що той перебуває у м. Миргороді. Тоді селяни всім гуртом схопили пристава та кінного урядника Котляревського і заявили, що вони заарештовані до того часу, поки не відпустять Г. Безвиконного. На другий день після інциденту на місце подій прибув помічник справника М. Барабаш із козаками. Вони звернулися до селянського гурту, чисельність якого зросла вже до 5000 осіб, з вимогою мирно розійтись і звільнити пристава та урядника. На це селяни ніяк не зреагували. М. Барабаш ще раз запропонував всім розійтись, але селяни, озброєні вилами, косами, граблями кинулися на козаків, після чого останні були вимушені відкрити вогонь. Внаслідок кривавої сутички М. Барабашу було завдано смертельного удару косою по голові, від якого він помер по дорозі до лікарні. Серед селян 8 осіб було вбито і 20 поранено³⁰². М. Козиленко нарахував вбитими 25 осіб³⁰³. Однак, як засвідчують архівні джерела, його дані завищеними.

Зазвичай, перед тим як йти із конкретними вимогами до економії, селяни збиралися для обговорення своїх планів на сільські сходи, мітинги. Так, 28 травня 1906 р. з ініціативи селян М. Ковдюка, Є. Пасечника, М. Матвієнка, М. Онупрієнка, уродженців с. Шек Лубенського повіту Полтавської губернії двічі збирали своїх

односельців на сході. На них було прийнято рішення прогнати сезонних робітників, які працювали в економії княгині Щербатової. Домовилися і про те, що у разі опору службовців економії, розгромлять економію. Наступного дня до економії прийшло понад 30 селян, озброєних вилами, косами, граблями. Вони почали вимагати від сезонних робітників припинити всі роботи і запропонували їм взагалі залишити економію, що останні й зробили. До прикажчика економії теж були висунуті вимоги. По-перше, селяни заявили, що більше ніяких робітників із інших сіл вони сюди не допустять. По-друге, працювати в економії будуть лише вони з оплатою не менше 1 крб. на день. Втілити ці вимоги в життя селянам не вдалося через їх арешт, який відбувся внаслідок звернення адміністрації економії до поліцейського пристава³⁰⁴.

Не менш напружено розгорталися події у Тимонівській волості Старобільського повіту Харківської губернії. 24 червня 1906 р. на сільському сході селяни вирішили відмовити всім поміщикам, великим землевласникам та орендаторам у наймі сезонних робітників із цієї волості, а по всіх економіях познімати з робіт сезонних робітників, не допускати на роботу сторонніх селян із інших волостей, якщо плата за збирання хліба з однієї десятини буде становити менше 15 крб., або поденна – косарю та снопов'язальниці менше 5 крб., чорноробітникові – 1,50 коп., напівробітнику – 1 крб., місячному робітникові – 20 крб., річному – 240 крб. Такі присуди постановили селяни чотирьох хуторів: Тимонівського, Наугольного, Кривобалкинського, Олександрійського тощо³⁰⁵.

Не дочекавшись задоволення своїх вимог, селяни перейшли до рішучих дій. І вже 1 липня 1906 р., як і обіцяли, прибули на одне з полів землевласника В. Дрожаннікова, яке розташоване на хуторі Наугольному і почали проганяти з полів сільськогосподарських робітників. Умовляння і погрози з боку робітників економії не подіяли на селян, тоді на місце подій прибув поліцейський пристав із козаками. Активних учасників подій було притягнуто до відповідальності³⁰⁶. У Полтавській губернії на початку грудня 1905 р. натовп селян пройшов по маєтках, які розташовані південніше Костянтиноградського повіту по річці Вошивій і, не розбираючи економічного майна, також всюди прогнав сезонних робітників. Через це худоба залишилася без нагляду, а землевласники – без прислуги. Одну місцеву землевласницю на хуторі Абазовка змусили виплатити кожному селянину по 200 крб. на тій підставі, що «майно володаря економії зароблене руками селян»³⁰⁷.

Аналіз щойнонаведених та інших схожих епізодів, що були властиві селянській революційній боротьбі в Україні, Росії, дозволяє переконливо говорити про те, що популярним серед селян було вигнання та побиття особливо «прийшлих» робітників, які приходили найматися на роботу в економію з інших сіл та міст. Зумовлено це такими причинами. По-перше, місцеві селяни втрачали робочі місця в своєму селі. По-друге, у поміщика був вибір у робочій силі. За відсутності прийшлих робітників у поміщиків або заможних селян не було вибору, особливо під час весняно-осінніх робіт, що змушувало їх йти на певні поступки селянам.

Зважаючи на масштаби селянської революції, радикалізм селянських гасел і дій, великі землевласники вдавалися до захисту своїх маєтностей власними силами. Однак у більшості випадків це мало зворотній ефект. Так, землевласниця Варвара Кочубей найняла охоронців-інгушів для захисту своєї Дубовичської економії, що у Глухівському повіті Чернігівської губернії. Це викликало невдоволення серед місцевих селян. 9 вересня 1906 р. на площі м. Дубовичів сталося зіткнення між інгушами та селянами. Очоливши останніх, Ю. Лавриненко спромігся зібрати декілька сотень одностудців, які, проганяючи з площі інгушів, вирішили ще й розгромити економію. Гурт селян чисельністю у 500 осіб, озброївшись реманентом: косами, кілками та сокирами, – попрямував до економії й проник на поміщицький двір. Охоронці маєтку змушені були зробити рушничний залп у повітря. Це не зупинило рішуче налаштованих селян, які у відповідь почали кидати каміння у бік охоронців. Вигнавши останніх із економічного двору, частина селян вирушила до економічної контори та лікарні. Вони побили всі вікна, зламавши двері, браму та частину огорожі. Тільки з прибуттям поліції бунт було придушено³⁰⁸. Такі ситуації були чисельними.

Постійна потреба в паливі та будівельних матеріалах спонукала селян до такої форми боротьби, як незаконна вирубка поміщицького та орендаторського лісу. Так, у Харківській губернії у Гамаліївському лісі, що належав Іванівському маєтку княгині Лівен, 23 березня 1906 р. селяни на очах у лісових охоронців почали вирубувати і вивозити поміщицький ліс. З цього приводу в с. Будки приїхав урядник Лебединської повітової поліції, де його вже чекав гурт селян чисельністю 50 осіб. Селяни перешкодили розслідуванню, вчинивши уряднику та місцевій адміністрації рішучий опір³⁰⁹. Вирубуючи поміщицькі ліси, селяни водночас перешкождали й торговельним операціям із продажу лісових ділянок. Саме так діяли жителі посаду

Клинців Суразького повіту Чернігівської губернії. Обурені тим, що посадська управа продала орендаторам 75 дес. громадського лісу, вони прийняли рішення не допустити його вирубки³¹⁰.

Наведені та інші факти свідчать про те, що селяни діяли рішуче. Їх не зупиняли ні вмовляння, ні погрози з боку робітників адміністрації поміщицьких економія та поліцейських урядників. Проявляючи останнім свою непокору, селяни демонстрували місцевій владі, що готові боротися до останнього, бо іншого вибору в них все одно немає.

Поширеною формою селянського бунту були незаконні випаси худоби (потрави). Так, наприклад, у повідомленні губернатору зазначалось, що місцеві жителі сс. Бігач та Седнів Чернігівського повіту тієї ж губернії на полях іноземного підданого Мортана систематично випасають свою худобу³¹¹. Характерною особливістю такої форми селянського бунту була її масовість. Так, у ніч з 22 на 23 травня 1906 р. селяни с. Ясенового Харківської губернії чисельністю 60 осіб випасали своїх коней на сінокосі княгині Юсупової. Коли до них під'їхала охорона і попросила припинити потраву, селяни з кийками в руках заганяли їх по лісу «як зайців так, що до наступного дня не можна було повернутися в с. Ясенове»³¹². Після затримання селяни заявили: «Випасати худобу на чужій землі ми вимушені через відсутність власної. Навіть, якщо б ви зараз не склали на нас протоколи, а почали вбивати, ми все одно, якщо виживемо, будемо продовжувати випасати свою худобу на сінокосі княгині Юсупової, оскільки власного у нас немає...»³¹³. У подібних ситуаціях майже повсюдно селяни активно вступали в сутички з поліцією, військами та представниками місцевих органів влади, які намагалися перешкодити їхнім діям.

Кабальну економічну залежність селян від поміщиків визнавали й самі урядовці. Про це рапортували вони губернатору, підтверджуючи, що в селянських бунтах винні не агітатори, а самі поміщики. Чернігівський губернатор, сповіщаючи вищі установи влади про причини селянських бунтів у маєтку поміщика Муханова у 1905 р., називав такі, які виникли «через повну економічну залежність селян від поміщиків, позбавлених власної землі для випасів худоби та водопоїв, а також внаслідок затверджених чітких правил відносно користування тих же водопоїв, пасовиськ тощо»³¹⁴.

Від 1906 р. селянський бунт в Україні починає повільно згасати. Зумовлено це було застосуванням жорстоких репресій з боку влади. Однак він залишався достатньо систематичним і масовим. За підрахунками М. Лещенка, упродовж 1906 – 1907 рр. в Україні

відбулося не більше 2835 селянських бунтів. Ними було охоплено 3807 сіл із населенням понад 5,2 млн. осіб. Кожний регіон мав свої особливості щодо чисельності селянських бунтів. Так, на Правобережжя припадало 2004 бунти або 73,6%, на Лівобережжя – 21,3%, на Південь – 5,1%. Порівняно з 1905 р., їх було менше у 1,4 рази³¹⁵. Протягом січня 1906 р. селянські виступи більшою чи меншою мірою охопили 58 повітів усіх дев'яти українських губерній³¹⁶. У лютому і березні 1906 р. спостерігається помітне звуження їх масштабу (41 і 29 повітів). Та з початку квітня має місце піднесення селянської революційної активності. На кінець місяця бунти поширюються на 36 повітів України. Помітного розвитку селянська революційна активність досягає наприкінці весни – на початку літа 1906 р., тобто в період напружених сільськогосподарських робіт. У травні селянські бунти мали місце у 60, а в червні – навіть у 77 повітах, або більше, ніж у трьох чвертях від загальної кількості повітів України³¹⁷. Селяни діяли агресивно – громили і підпалювали поміщицьку маєтність, здійснюючи серед верхніх станів справжню паніку. Зростала кількість сільських страйків та відмов платити орендну плату.

Вже з липня 1906 р. масштаби бунту помітно звужуються і наприкінці 1906 р. – на початку 1907 рр. бунти відбувалися лише в окремих повітах краю. Так, уже в липні бунти селян охоплюють 61 повіт, у серпні – 58, у вересні – 50, жовтні – 36, листопаді – 22, у грудні – 13 і в січні 1907 р. – 8 повітів³¹⁸.

Розширення географії селянських бунтів спостерігалось в лютому – травні 1907 р. Однак це було значно менше за попередні роки. Зокрема, у лютому 1907 р. селянські бунти охоплюють 10, в березні – 17, у квітні – 32 і в травні 39 повітів України³¹⁹. Після подій 3 червня 1907 р. географічні межі селянських бунтів знову різко звужуються. Так, якщо в червні вони проявлялись у 34 повітах, то в липні – вже в 20, у серпні – в 17, у вересні – в 14, у жовтні – в 12, у листопаді – в 11 і в грудні – всього лише в 6 повітах³²⁰.

Розпуск І Державної Думи викликав у селян велике розчарування, які сподівалися, що саме через діяльність Думи вони отримають безкоштовно поміщицькі землі. Так, селянин Чугай закликав жителів сс. Дроздовиці, Кошуровки, Дихановки, Гутки Городнянського повіту Чернігівської губернії до непокори владі, до заволодіння поміщицькими землями. 9 серпня 1906 р. начальник Чернігівського губернського жандармського управління доповідав у департамент поліції, що «в губернії знову можливі селянські виступи, особливо у тих місцевостях, звідки були обрані деякі члени Державної Думи з

фракції трудовиків, які після розпуску Думи повернулися додому и вели серед селян антиурядову агітацію»³²¹.

Причинами зменшення революційної активності селян були жорстокі репресії з боку влади. Уряд перейшов у рішучий наступ на селянську революцію. Запроваджувалися жорстокі санкції проти ватажків страйків, переважала тактика «батога»: селян били, катували, розстрілювали³²². Так, наприклад, після того, як 1 січня 1906 р. у м. Чернігові есерами була зроблена спроба замаху на вбивство губернатора Хвостова, вся Чернігівська губернія була оголошена і переведена у стан надзвичайної охорони³²³. Наджорстокістю відзначився жандармський полковник Рудов, який очолював Чернігівське губернське жандармське управління. У грудні 1905 р. і у січні 1906 р. він вчинив розправу над селянами у Конотопському, Новозибківському і Суражському повітах Чернігівської губернії. Селян змусили стати навколішки і тримали на снігу 5-6 годин, вимагаючи каяття³²⁴. Особливо жорстокою стала розправа над селянами в Суражському повіті. Селян вбивали без суду й слідства. Під керівництвом Рудова відбулися масові тортури, внаслідок яких сотні людей були закатовані до на півсмерті, а деякі не витримували й вмирали під різками³²⁵. Звірства Рудова стали навіть предметом обговорення в І Державній Думі 13 липня 1906 р. у зв'язку із запитом окремих членів Думи до уряду³²⁶.

Розпустивши І Державну Думу, царський уряд посилив репресії. Чернігівська влада, виконуючи директиву міністра внутрішніх справ П. Столипіна про «застосування енергійних і сурових мір», розгорнула погромницьку діяльність каральних загонів. Відбувалися багаточисельні арешти селян. В'язниці були переповнені. Наприклад, Чернігівська в'язниця за нормою утримання мала 148 місць, а по факту там перебувало 383 ув'язнених³²⁷. У 14 повітових в'язницях Чернігівської губернії замість 997 за нормою – утримувалися 1722 арештантів³²⁸.

Як слушно зауважує З. Священко, радикалізація суспільно-політичної активності селянства активізувала напрацювання провладними інституціями аграрних ініціатив. Фактично у 1902 – 1906 рр. робота різних комісій, нарад тощо проходила під впливом революційних подій, динаміки їхнього розвитку³²⁹. Як згадував В. Леонтович, «ще до революційного вибуху 1905 р. уряд запровадив заходи, котрі можна вважати прогресом у ліберальному смислі слова»³³⁰. Так, у маніфесті від 26 лютого 1903 р. ряд положень стосувалося аграрного питання. Ним передбачалося, відповідно до

завдань щодо зміцнення народного господарства, спрямувати діяльність державних кредитних установ, передусім дворянського і селянського поземельного банків, на зміцнення і розвиток добробуту основ імперського селянського буття – дворянства і селян. Йшлося про пошук механізмів полегшення виходу окремих селян із общини. Найпрогресивнішою була новела документу, що стосувалася негайного застосування заходів, спрямованих на скасування кругової поруки³³¹. 12 березня 1903 р. указом імператора на селі було ліквідовано кругову поруку. Маніфестом царя від 11 серпня 1904 р. заборонялося застосовувати тілесні покарання до селян³³².

В указі від 12 грудня 1904 р³³³. Миколою II було викладено основні положення щодо удосконалення державного порядку. Імператор під впливом селянської революції засвідчив готовність до змін, навіть якщо вони зумовлять зміни у законодавстві. Пріоритетним завданням визначалося покращення добробуту селянства. Йшлося про правову інтеграцію селян до загальноімперського правового поля. Насамперед законодавство про селян мало стати частиною загальнодержавного, узгоджуватися з ним. Влада мала всіляко сприяти тому, щоб селяни без перешкод і ускладнень послуговувалися всіма правами, наданими їм державою, щоб селяни реально послуговувалися своїм правовим статусом «повноправних вільних сільських мешканців». Маніфестом від 17 жовтня 1905 р. селяни набули виборного права³³⁴.

Під впливом наростання селянської революції 3 листопада 1905 р. Микола II підписав Маніфест³³⁵. Ним проголошувалося зменшення викупних платежів селян з 1906 р. на 50%, а з 1907 р. – припинення їхнього стягнення. Селянський банк зобов'язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Селяни отримували кредити на вигідніших умовах. Держава додатково фінансувала Селянський банк. Цей крок мав значні наслідки як економічного, так і політичного та правового характеру. Стосовно економічного, по-перше, держава відмовилася від серйозних бюджетних надходжень. По-друге, у селян вивільнилися кошти для придбання додаткових наділів, оскільки вони заощадили 1 млн. 642 тис. крб. Держава від цієї операції, за підрахунками І. Озерова, втратила 386 млн. крб³³⁶. Також селяни отримали пільги в оподаткуванні, які поширювалися на селян, однак не на інших власників земель. По-третє, оподаткування більше не залежало від становості. Щодо політичного. Це була своєрідна фінансова жертва держави задля вирішення аграрного питання, що мала сприяти налагодженню політичної стабільності в країні. З приводу правового. У такий спосіб відкривалися широкі

можливості прирівняти общинні наділи до приватної власності. Таким чином усувалася основна перешкода для виходу селян із общини, інтенсивної капіталізації сільського господарства. Відтепер селяни, що виходили із общини, апелюючи до статей 12 і 106 положення про викуп 1861 р., могли закріплювати за собою в індивідуальну власність свої наділи. Отже, створювалося правове підґрунтя для трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, а згодом – у приватне.

Також, відповідно до Указу від 3 листопада 1905 р.³³⁷, значно розширювалися повноваження Селянського банку у справі землезабезпечення та землеоблаштування селян. Насамперед йому надавалося право на придбання поміщицької землі у необмеженій кількості з тим, щоб потім ці землі могли викупити селяни. З дозволу Міністра фінансів та Головноуправляючого землеоблаштуванням та землеробством Селянський банк міг видавати позики селянам, що купували землю, у розмірі повної вартості купованої ділянки. Для реалізації цього положення держава збільшувала капітал Селянського банку та полегшувала для селян умови придбання землі. Указом від 5 жовтня 1906 р. селяни, як і представники інших податних станів імперії, набули рівних прав у вступі на державну службу, до навчальних закладів, у духовне звання і чернецтво, щодо вільного вибору місця проживання тощо³³⁸.

Потужною тогочасною політичною фігурою вищого ешелону влади в імперії була постать С. Вітте. Аграрне питання у його політичній діяльності було одним із пріоритетних. Еволюція поглядів С. Вітте на шляхи вирішення аграрного питання у Російській імперії – ілюстрація впливу селянської революції на свідомість урядовців високого рангу, а також на їхнє ставлення до селянства, формування у них нового образу селян. Щоправда, таких змін зазнали не всі представники тогочасного імперського політичного істеблішменту. Так, у 1890-х рр. С. Вітте позиціонував себе прихильником слов'янофільства, державної політики протекціонізму над селянами, був під ідейним впливом особистості Р. Фадєєва, Олександра III. Перебуваючи у загальноінтелектуальному полі тогочасного російського імперського політикуму, він відстоював погляд на общину як на міцний фундамент соціально-економічного та суспільно-політичного поступу Російської імперії. Станову окремішність селянства вважав природним явищем, як і общину – природною, історично зумовленою формою буття російського селянства. Зазіхання на ліквідацію общини розцінював як замах на державну модель Російської імперії.

На початку 1900-х рр. у поглядах С. Вітте на аграрне питання відбуваються якісні зміни. У жовтні 1905 р. С. Вітте стає прем'єр-міністром Російської імперії. У записці на ім'я Миколи II від 9 жовтня 1905 р. він чітко визначає, що в умовах селянської революції потрібно якомога швидше усунути земельний голод в окремих губерніях³³⁹. На виконання цього завдання у записці пропонувалося розширити і активізувати діяльність Селянського банку з купівлі-продажу поміщицьких земель. Однак цим С. Вітте не обмежився. Він виступив за те, щоб дозволити виставити на продаж Селянському банку частину казенних та надільних земель. Йшлося у ній і про те, щоб здійснити за плату часткове відчуження поміщицьких земель. Відчуженню підлягали насамперед ті поміщицькі землі, що здавалися поміщиками в оренду. Тобто, так званий надлишок. Тому продаж цієї категорії землі суттєво не погіршив би матеріальних статків поміщиків. У такий спосіб передбачалося збільшити земельний фонд банку з тим, щоб потім з цього фонду продавати землі селянам, які таким чином зможуть повністю або частково, залежно від власних фінансових потужностей, подолати земельний дефіцит. Такі операції зі збільшення земельного фонду С. Вітте виправдовував перед Миколою II тим, що у такий спосіб «збільшувалася загальна площа землеволодіння, заснована на особистій землеробській праці, що відповідало інтересам держави, і це мало різнилося від викупу землі, наприклад, для будівництва залізниці»³⁴⁰.

Вважаємо, що пропозиції державного протекціонізму Селянському банку, надання дозволу на продаж казенної, державної та поміщицької земель, відображені у записці від 9 жовтня 1905 р., – цілком слухні та обґрунтовані. Зрозуміло, що ми їх не ідеалізуємо, розуміючи, що це лише кроки, а не система кроків на шляху вирішення аграрного питання в Російській імперії на початку ХХ ст.

Викладену програму С. Вітте пропонував опублікувати як наказ. Микола II висловився за те, щоб викласти ці положення у Маніфесті. Однак у Маніфесті 17 жовтня 1905 р. думки прем'єра звучали дуже лаконічно: «Економічна політика уряду має спрямовуватися на добробут широких народних мас»³⁴¹.

Наприкінці 1905 р. уряд, очолюваний С. Вітте, розробив проект «Основних положень для зміни законодавства про селян». Ним передбачалося упорядкувати селянське надільне землеволодіння та землекористування у складі общини спеціальними правилами. Останні мали ґрунтуватися на таких засадах:

1) володіння, користування, розпорядження надільними селянськими землями, а також рухомим майном мало відбуватися на засадах не сімейної, а індивідуальної селянської власності. Отже, ми спостерігаємо у цьому пункті становлення інституту індивідуальної селянської власності, а також закріплення майнових прав селян за інститутом їх індивідуальної власності. У такий спосіб реалізовувалася віттевська ідея становлення правової «персони» селянина;

2) у тих общинах, де упродовж визначеного законом терміну не відбувалося земельних переділів, наділи, що перебували у користуванні селян, закріплювалися за ними в індивідуальну власність. Зрозуміло, що мова йшла про добровільний характер такого закріплення, примус виключався. За бажанням селянин міг і надалі користуватися надільними землями, перебуваючи в общині;

3) у тих общинах, де земельні переділи були систематичними та регулярними, селянам надавалося право виходу з общини із закріпленням у їхню індивідуальну власність земель, що перебували в їхньому общинному землекористуванні за результатами останнього переділу;

4) селяни, за якими земля закріплювалася в індивідуальну власність, могли продавати її без обмежень представникам будь-якого стану;

5) законом мала бути закріплена максимальна норма землі, що може зосереджуватися в одних руках;

6) заборонялося селянам закладати землю³⁴². Така пересторога, на нашу думку, мала на меті більшою мірою захистити селян від несподіванок капіталізації села, ніж обмежити інститут індивідуальної селянської власності на землю, як про це пише С. Беспалов³⁴³. Такий прийом у сучасній юриспруденції називається позитивною дискримінацією.

У цьому контексті науково важливим видається розкриття розуміння С. Вітте «індивідуальної селянської власності», спільного та відмінного між нею та общинною і сімейною земельною власністю, приватною власністю тощо. Для прем'єра індивідуальна селянська власність не була тотожна приватній селянській власності у сенсі загального цивільного права, різнилася вона і від общинної. Він зауважував, що в його плани не входить остаточна ліквідація общини для становлення інституту селянської приватної власності. Граф передбачав, модифікуючи общинне землеволодіння, створити на селі «таких індивідуальних селянських власників, котрі невідомі в інших цивілізованих країнах ні історично, ні в теорії цивільного права».

Фактично мова йшла про своєрідну суміш, а не чисту власність, власність саму по собі, якою вона є. Планувалося утворити не приватну селянську власність, а напівприватну – індивідуальну. Така напівприватна власність містила у собі обмеження, що кардинально різнили її від власності західного зразка³⁴⁴. Водночас вона надавала б селянам можливість реалізовувати індивідуально господарську ініціативу, позбавляючи їх від надмірної опіки з боку общини. Земля за такої власності, хоча і не перетворювалася на повноцінний об'єкт господарсько-економічних відносин, оскільки її не можна було заставляти, але її можна було продавати, обмінювати тощо. Це значно розширювало економічні можливості селян. Він зараховував себе до прихильників індивідуальної власності. В одній із промов на засіданні Державної Думи С. Вітте чітко і зрозуміло заявив: «Я є прихильник користі для державних інтересів індивідуальної селянської власності. Я переконаний, що зі становленням індивідуальної селянської власності, наша вітчизна стала б сильнішою не лише економічно, а і у воєнному та культурному відношеннях»³⁴⁵.

Сімейна власність вважалася різновидом колективного (общинного) праволодіння сімейного союзу. Вона поширювалася на нерухоме майно селянської родини. У юридичну практику Російської імперії поняття «сімейна власність» було запроваджено Великою реформою 1861 р³⁴⁶. Саме тоді законодавець зробив спробу, паралельно з общинною власністю, визначити статус селянського сімейного союзу. Останній розглядався у господарсько-правовій та адміністративно-фіскальній площинах. Основним у визначенні поняття «сімейна власність» було питання стосовно того, кому належить право на землю: домогосподарю чи родині загалом, як цілісному інституту. У зв'язку з цим порушувалася інша проблема. Мова йшла про те, що представляє собою сім'я як колективна інституція: союз самостійних власників чи юридична особа, що володіє незалежними правомочностями стосовно членів родини. Сенат як головний судово-адміністративний орган Російської імперії не мав щодо цієї проблеми однозначної позиції. З одного боку, зауважувалося, що сім'я – особливий господарсько-юридичний союз, що не є юридичною особою, але і не надає окремим членам родини окремих прав володіння і розпорядження спільним майном. З іншого боку, домогосподар – лише розпорядник майном, а також представник інтересів двору перед третіми особами. Вважалося: «Не лише при общинному, а і при подвірному володінні присадибний та польовий наділи – не індивідуальна власність домогосподаря, на якого ділянка

записана в актах, а спільна власність всього селянського двору або родини»³⁴⁷. Незважаючи на невизначеність законодавця, сімейна власність обмежувала селянську ініціативу. Фактично земля була «мертвим капіталом». Без згоди членів родини домогосподар не міг використовувати землю як повноцінний об'єкт господарсько-економічної діяльності. Йому заборонялося її продати, заставити тощо. На практиці сімейний союз відігравав роль колективної опіки, своєрідної малої общини, що стримувало індивідуальну ініціативу селян. Сімейна власність на землю не дозволяла селянам інтенсифікувати своє господарство. Вона пригнічувала, а не стимулювала селянську економічну ініціативу, мотивацію до покращення агрокультури тощо. Окрім того сімейна власність, подібно до общини, зумовлювала правові конфлікти, які складно було вирішувати, між членами родини. Вона була і джерелом різноманітних зловживань. Загалом існування сімейної власності призводило до розхитування селянських родин, сімейних перерозподілів землі. Тому С. Вітте пропонував забути про патріархальне минуле, наділивши селян правами, якими користуються інші цивілізовані народи³⁴⁸.

Зіставляючи можливості общинної (сімейної) та індивідуальної селянської земельної власності, перевагу С. Вітте надавав останній, незважаючи на те, що вона не була приватною власністю у повному розумінні цього значення, представляла собою «суміш», невідому західному світу. Протегуючи індивідуальній селянській власності, граф був свідомий того, що трансформацію общинної земельної власності в індивідуальну селянську земельну власність необхідно здійснювати планомірно та систематично. Мало просто декларативно наділити селян правом володіння, потрібно розробити або оновити існуюче законодавство про селян. Насамперед варто надати селянству громадянство: «тобто таке цивільне і земельне законодавство, котре чітко закріплювало за ними їх цивільні права, особливо право власності; якби кодекс законів ґрунтувався на звичаях, то доречно точно визначити законодавчі межі цих звичаїв»³⁴⁹.

Узагальнюючи, констатуємо, що зміст проекту «Основних положень для зміни законодавства про селян» носив соціально орієнтований, компромісний характер. З одного боку, бажаючи вийти з общини отримували юридично закріплене право на такий вихід, зберігаючи в індивідуальній власності землі, якими до цього користувалися. З іншого, хто не мав бажання виходити з общини, той у ній залишався без будь-яких негативних наслідків чи переслідувань з боку держави. Також на селі запроваджувався інститут індивідуальної

селянської власності, що вигідно різнився від общинного землеволодіння. Селяни не могли заставляти землю, але отримували її в індивідуальну власність, що значно розширювало їхні господарсько-економічні можливості.

У січні 1906 р. відбувся з'їзд предводителів дворянства за участю Миколи II, членів уряду, членів Державної ради, генерал-губернаторів, інших високопосадовців. На ньому, як не дивно для такого зібрання, було прийнято заяву ліберального характеру, адресовану кабінету С. Вітте. У ній, зокрема, наголошувалося на негайному запровадженні заходів, спрямованих на покращення добробуту селянства³⁵⁰. Як зауважує С. Сидельников, було окреслено програму, основними напрямками якої стали такі положення:

- 1) дозвіл селянам без перешкод виходити з общини, закріплюючи у їхню індивідуальну власність надільну общинну землю;
- 2) додаткове наділення селян землею за рахунок казенних земель і тих, що купувала для цього держава;
- 3) придбання селянами поміщицьких земель через Селянський банк або безпосередньо у поміщиків;
- 4) організація переселення³⁵¹.

Зіставлення урядових пропозицій кінця 1905 р. і заяви на адресу уряду від з'їзду предводителів дворянства засвідчує їхню ідейно-змістову схожість. В обох документах йшлося про усунення обмежень на шляху інтенсивної капіталізації села. Також мова велася про поліпшення правового статусу селян. Для усунення земельного голоду, окрім операцій купівлі-продажу, пропонувалося переселення. За його рахунок передбачалося зменшити щільність населення у густозаселених губерніях Російської імперії, у такий спосіб збільшивши кількість десятин землі у господарстві, а також освоювати цілині землі у малозаселених губерніях азійської частини країни.

6 січня 1906 р. на засіданні Ради Міністрів обговорювалися принципи та основні положення аграрної реформи. Результати були відображені у доповіді С. Вітте Миколі II 10 січня 1906 р. У ній представлено розуміння віттевським кабінетом сутності аграрної реформи, зазначено конкретні кроки з її виконання. Безпосередньо у доповіді Прем'єр-міністр наголосив на доцільності таких заходів:

- 1) посилення правопорядку на селі;
- 2) заспокоєння селянства перед початком реформування;
- 3) відчуження за винагороду поміщицьких земель: «Видається цілком доцільним для поміщиків поділитися частиною землі, як це було під час реформи 1861 року, ніж позбутися всього»;

- 4) відновлення роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості;
- 5) визнання надільних общинних земель власністю селян;
- 6) чітке визначення порядку виходу селян із общини у зв'язку з виокремленням окремих наділів із общинного землекористування.

Спеціально для імператора наголошувалося, що вирішення усіх цих питань сприятливо впливатиме на селянську правосвідомість, утверджуючи у селян «здорові погляди» на чуже право власності³⁵². Микола II погодився з таким рішенням уряду. Це був один із небагатьох випадків схвалення царем пропозицій С. Вітте. Ми вважаємо, що причина компліментарності самодержця полягає у тому, що в основу урядових рішень були покладені ухвали з'їзду предводителів дворянства. Відмовити означало піти усупереч основі тогочасної російської державності – помісному дворянству. Тобто, втратити не лише трон, а і Росію як державу. Адже ні селянство, ні інтелігенція, ні робітники, розбурхані революцією, не могли бути фундаментом Російської імперії у той час.

Зауважимо, що думки С. Вітте стосовно примусового відчуження поміщицької землі за плату відповідали й інтересам селянства. Вони, як це підтверджено дослідженнями сучасних українських та російських істориків³⁵³, корелювалися із селянськими вимогами, відображеними у селянських приговорах. Так, проведений О. Буховцом аналіз 200 селянських приговорів 1905 – 1907 рр. засвідчує, що у 52 із них містилася вимога відчуження поміщицьких та інших земель³⁵⁴.

24 січня 1906 р. відбулося чергове засідання уряду, на якому було розглянуто і схвалено комплексну програму змін імперського законодавства про селян. Члени уряду були однастайні у тому, що упродовж короткого проміжку часу якісно покращити добробут 80% населення країни – завдання надзвичайно складне, фактично нереальне. Свою позицію урядовці обґрунтовували тим, що покращення добробуту селян – процес довготривалий. Його реалізація передбачає запровадження комплексу заходів. Вони повинні стосуватися не лише питань землекористування / землеволодіння, інтенсифікації сільського господарства як галузі економіки загалом, а й інших моментів, зокрема, правових, соціальних, культурних тощо. Ми погоджуємося з думкою членів віттевського кабінету у тому, що «з вирішенням селянського питання безпосередньо пов'язаний ряд невідкладних реформ»³⁵⁵. Які ж реформи передбачалося провести паралельно? З-поміж найважливіших урядовці називали такі: реформа

місцевого управління, податкова реформа, судова реформа, усунення станової окремішності селян, ліквідація інституту земського начальника.

Отже, урядовці аграрне питання розуміли широко, як питання про форми власності на землю, типи сільськогосподарських підприємств, закони розвитку сільського господарства, соціального та правового статусу селянства тощо. Контент-аналіз зазначених вище положень, віттевських ідей переконує у тому, що на початку ХХ ст. урядові кола імперії були чітко упевнені у необхідності проведення у країні широкомасштабних трансформацій зразка 1860-х – 1870-х років. Розвиток подій з усією очевидністю довів життєздатність ідей С. Вітте.

Заходи віттевського кабінету з модернізації сільського господарства стосувалися не лише правових та соціальних змін у статусі селянства. Були розроблені конкретні кроки, спрямовані на створення сприятливих умов для купівлі-продажу землі, реорганізації поземельних відносин. Так, 10, 17, 24 лютого 1906 р. на засіданнях уряду було розглянуто і схвалено проєкт указу «Про створення Комітету із землеоблаштування та землеоблаштувальних комісій». 4 березня 1906 р. вийшов указ «Про заснування губернських та повітових землеоблаштувальних комісій та Комітету із землеоблаштування». Його зміст відтворював положення проєкту, розглянутого урядом у лютому 1906 р.³⁵⁶. В указі йшлося про те, що його поява умотивована турботою імператора про селянство, зокрема, наданням підтримки Селянському банку для проведення операцій купівлі-продажу землі задля усунення селянського мало- та безземелля. Саме з цією метою було утворено Головне управління землеоблаштування і землеробства, Комітет із землеоблаштування та особливі губернські та повітові землеоблаштувальні комісії. Перед цими інституціями указом визначалося досягнення двоєдиної мети: полегшення для селян процедури купівлі землі, а також правове усунення недоліків у системі землеволодіння / землекористування, що склалася на селі. До складу вищезазначених установ залучалися державні службовці, громадські діячі, представники селян. Спільними зусиллями працівників губернських та повітових землеоблаштувальних комісій, Комітету із землеоблаштування планувалося «полегшити насущні потреби сільського населення, при неухильному дотриманні законних прав приватних власників»³⁵⁷.

Документом визначалися й основні засади діяльності губернських та повітових землеоблаштувальних комісій, Комітету із

землеоблаштування, склад членів, функції та повноваження тощо. Зокрема, йшлося про таке:

1. про склад повітових землеоблаштувальних комісій. До роботи у них залучалися: повітовий предводитель дворянства – Голова комісії, Голова повітової земської управи – заступник Голови повітової землеоблаштувальної комісії, представник Головного управління землеоблаштування і землеробства, повітовий член окружного суду або Голова з'їзду мирових суддів, член удільного відомства повіту, де є удільні землі, податковий інспектор або земський начальник, або інша посадова особа повіту, три делегати повітового земського зібрання, три селянина-власники – делегати від сходів повіту;

2. про склад губернських землеоблаштувальних комісій. До роботи у них залучалися: губернатор – Голова, губернський предводитель дворянства – заступник голови, Голови губернської земської управи, представник Головного управління землеоблаштування і землеробства, управляючий казенною палатою, управляючі місцевими відділеннями Селянського та Дворянського банків або їхні заступники, член окружного суду губернського міста за призначенням суду, один із членів губернського присутствія або губернського по селянським справам присутствія, Управляючий удільною округою або його заступник у губернії, де є удільне майно, шести делегатів від губернського земського зібрання, урахувуючи трьох селян-власників землі;

3. про склад губернських та повітових землеоблаштувальних комісій у тих губерніях, де мало місце управління земським господарством. У таких губерніях члени губернських і повітових землеоблаштувальних комісій, що обираються губернськими і повітовими земськими зібраннями, замінюються членами, обраними із місцевих землевласників і селян губернськими і повітовими комітетами у справах земського господарства. У губерніях, де відсутнє управління земським господарством, зазначені члени запрошуються Головою комісії;

4. щодо обов'язків повітових землеоблаштувальних комісій. Вони повинні були з'ясувати стан справ у повіті із селянським землезабезпеченням, допомагати повітовому відділенню Селянського банку у проведенні операцій купівлі-продажу землі у повіті. Зокрема, вони мали виконувати такі функції: обговорювати доцільність / недоцільність придбання банком поміщицьких маєтків, виставлених на продаж; визначати порядок ліквідації таких маєтків; визначити ступінь потреби селян у землі, що продається; з'ясувати справжню її

вартість; посередницька роль в операціях купівлі-продажу між селянами і поміщиками, між селянами і банком. Насамперед надання допомоги селянам в оформленні банківської та іншої документації;

5. стосовно обов'язків губернських землеоблаштувальних комісій. Вони повинні об'єднувати зусилля повітових землеоблаштувальних комісій, спрямовувати і контролювати їхню діяльність, вирішувати конфліктні ситуації та непорозуміння;

6. про Комітет із землеоблаштування. Він повинен був координувати діяльність губернських та повітових землеоблаштувальних комісій. До його складу входили: Голова – очільник Головного управління землеоблаштування і землеробства, заступників голів Головного управління землеоблаштування і землеробства, Державного, Дворянського та Селянського банків, представники Міністерства імператорського двору і уділів, Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Головного управління землеоблаштування і землеробства, Головного управління державного контролю;

7. стосовно функцій, повноважень Комітету із землеоблаштування. Він повинен був: налагодити роботу повітових землеоблаштувальних комісій у тих регіонах губернії, де можливим було розширення діяльності Селянського банку з купівлі-продажу землі; zorganizувати роботу губернських землеоблаштувальних комісій; окрім зазначених у документі, Комітет мав право додатково зобов'язувати та уповноважувати землеоблаштувальні комісії у сприянні діяльності Селянського банку таким: визначити потребу регіону у державній підтримці переселенню як у межах губернії, так і поза ними, брати у цьому безпосередню участь; брати участь у справі налагодження оренди селянами казенних земель; сприяння общинам у покращенні умов землекористування і землеволодіння, удосконалення господарювання на надільних землях; посередництво між селянами та поміщиками у безконфліктному розмежуванні черезсмужжя, користуванні сервітутами;

8. щодо фінансування комісій із землеоблаштування. Міністерство фінансів повинно було за зверненням Головноуправляючого Головного управління землеоблаштування і землеробства у повному обсязі профінансувати діяльність усіх зазначених вище інституцій, ураховуючи заробітну плату службовцям, витрати на придбання необхідної техніки, надання фінансової допомоги населенню під час землеоблаштування³⁵⁸.

Аналіз змісту указу від 4 березня 1906 р. засвідчує, що уряд, очолюваний С. Вітте, став на шлях соціального порозуміння та неконфронтаційності у вирішенні аграрного питання. Участь у роботі Комітету із землеоблаштування та особливих губернських та повітових землеоблаштувальних комісій не лише чиновників, а і представників земств, селянських делегатів у цьому переконує. Наділення вищезазначених інституцій широкими повноваженнями підтверджу справжні наміри уряду не декларативно, а реально розрубати «гордіїв вузол», яким на початку ХХ ст. стало аграрне питання. Правоту нашого судження доводить і те, що влада надала належну фінансову допомогу діяльності Комітету із землеоблаштування та особливим губернським та повітовим землеоблаштувальним комісіям. Звертає на себе увагу і те, що створення цих установ відбулося без звичної для російської бюрократії тяганини, оперативно. Правильність змісту документу доводять і новітні дослідники аграрної історії, говорячи про те, що рефреном селянських звернень до уряду були заклики найшвидшого вирішення аграрного питання шляхом відчуження за плату поміщицького землеволодіння³⁵⁹. Про життєздатність і реалістичність положень указу від 4 березня 1906 р. свідчить і те, що вони лягли в основу столипінського указу від 29 травня 1911 р.

5 березня 1906 р. Рада міністрів прийняла меморію «Про необхідність швидкої розробки урядової програми законодавчої діяльності Державної Думи». З-поміж інших напрямів діяльності законодавчого органу Російської імперії, у ній йшлося про заходи з підготовки аграрної реформи у країні. На першому ж засіданні російського парламенту передбачалося розглянути селянське питання, зважаючи на нагальну потребу його вирішення. Особлива увага зверталася на те, що завдання уряду вважатиметься виконаним у випадку, якщо він подасть на розгляд Державної Думи загальний проект аграрної реформи. Саме робота над ним – перспективний зміст діяльності парламенту³⁶⁰.

На черговому засіданні уряду, 15 квітня 1906 р., відбулося схвалення програми аграрної реформи у Російській імперії. Це був комплекс урядових дій, що стосувався соціально-економічних, суспільно-політичних, правових аспектів життєдіяльності селянства, функціонування сільського господарства як галузі промисловості. Основний її зміст полягав у такому.

По-перше, відповідно до урядової програми, змін зазнавав юридичний статус надільного землеволодіння. Сімейне право мало поступитися індивідуальному, общинне – надільному.

По-друге, основний акцент державних органів під час землевпорядних робіт робився на запровадженні відрубів та хуторів. Держава повною мірою фінансувала землеоблаштування.

По-третє, оголошувався державний протекціонізм збільшенню селянського землеволодіння та землекористування за рахунок операцій купівлі-продажу Селянським банком вільних казенних, удільних, поміщицьких земель. Державні органи (губернські та повітові землеоблаштувальні комісії) зобов'язувалися надавати всіляку підтримку селянам під час реалізації таких операцій, вирішення формальних аспектів справи.

По-четверте, коштом бюджету у країні розпочиналося переселення селян із щільно заселених губерній Російської імперії у малозаселені східні регіони.

По-п'яте, кардинально змінювалася система місцевого управління. Насамперед припиняли існування такі рудименти минулого, як інститути земського начальника та губернські й повітові у селянських справах присутствія. Їх замінювали волосні та сільські позастанові установи.

По-шосте, скасовувалася правова окремішність селян. Запроваджувалася судова система, заснована на принципах рівності усіх станів перед судом, незалежності суду від адміністрації, доступність суду³⁶¹.

Новий аграрний курс віттевського кабінету відображений і у проєкті декларації з селянського питання, схваленої Миколою II. Її автори обґрунтували доцільність запровадження модернізації сільського господарства. Зокрема, вони зауважували: «Сила Російської державності ґрунтується на силі землеробського населення... Від того чи іншого вирішення селянського питання значною мірою залежатиме майбутнє Росії, її статус з-поміж інших країн, її світова роль в історії».

Мова йшла і про те, що правове підґрунтя аграрної реформи, запропонованої кабінетом С. Вітте, було закладене Маніфестом 17 жовтня 1905 р., яким започатковано «докорінну перебудову державного ладу». Адже документом населенню країни надавалися політичні права. Тому логічно, що трансформація, хоча б і часткова, надбудови зумовила реорганізацію базису, зокрема, аграрну його складову.

Основними напрямками аграрної реформи у декларації проголошувалися такі:

1. інтеграція селян із іншими станами імперії у цивільних правовідносинах, управлінні та суді;

2. державна турбота про економічні та земельні потреби селянства;
3. сприяння мало- та безземельним селянам у придбанні додаткових угідь;
4. фінансування та контроль за діяльністю землеоблаштувальних комісій;
5. налагодження селянського переселення³⁶².

Отже, програма аграрних інновацій С. Вітте передбачала не лише розвиток сільського господарства як галузі економіки. Вона мала на меті й усунення диспропорцій у віттевській економічній моделі. Тобто, модернізація аграрного сектора безпосередньо впливала на загальноімперські тенденції економічного розвитку. Відповідно вона позначалася і на міцності позицій країни у тогочасних геополітичних іграх між розвинутими державами.

Узагальнюючи, констатуємо. 1905 – 1907 рр. стали черговою фазою у розвитку селянської революції. На її фоні розгорнулася революція у місті. У 1905 – 1907 рр. відбулося 7165 селянських бунтів³⁶³. Остання цифра, наведена С. Простаковим, збігається з даними М. Лещенка. Радянський історик підрахував, що у 1905 – 1907 рр. в Україні відбулося 7 тис. селянських виступів³⁶⁴. Восени 1905 р. більше половини губерній Європейської Росії, практично всі регіони, в яких домінувало поміщицьке землеволодіння, було охоплені полум'ям селянських бунтів. За даними, що наводить В. Данилов, у 1905 р. відбулося 3228 селянських антиурядових бунти, у 1906 р. – 2660, у 1907 р. – 1337³⁶⁵. С. Дубровський конкретизує їх, зауважуючи, що лише у вересні 1905 р. нараховувалося 71 селянських бунтів, у жовтні 1905 р. – 219³⁶⁶. За підрахунками С. Сидельникова, у листопаді 1905 р. чисельність селянських бунтів, порівняно з жовтнем 1905 р., зросла у 3,6 рази³⁶⁷. Про масовість селянських бунтів говорить чисельність їхніх учасників. За підрахунками М. Лещенка, з 13 млн. жителів сіл, охоплених селянським бунтом у 1905 – 1907 рр., лише селяни Наддніпрянщини становили 1/3, що дорівнювало 4 – 4,5 млн. осіб, або понад 1/5 українського селянства³⁶⁸.

Селянській революції вдалося зробити те, що перед цим вважалося неможливим – стати каталізатором інституційних змін тогочасної імперської російської соціокультурної моделі у відносно короткий проміжок часу. Трансформації збіглися у часі з розвитком селянської революції, відбувалися на її фоні.

Активність і спрямованість селянських бунтів під час революції 1905-1907 рр. мала регіональну специфіку. Так, на Правобережжі

переважала страйкова боротьба із гаслами збільшення зарплати, зменшення робочого дня. Селянські бунти спрямовувалися проти великого землеволодіння і орендарів. У них брали участь як незаможники, сільгоспробітники, так і заможні селяни^{369, 370}. На Лівобережжі селяни виступали як проти поміщиків, так і проти заможних односельчан³⁷¹. Хоча, скажімо, на Полтавщині заможні селяни теж громили економію у с. Чевельчі³⁷². Всі групи селянства брали участь у бунтах на Півдні України. Про характер селянської боротьби дозволяють говорити дані, наведені М. Лещенком. Вони переконують у тому, що селянський бунт більшою мірою носив економічний характер. Так, із 6802 селянських бунтів у 1905 – 1907 рр. в Україні лише 886 або 13% носили політичний характер, а 5098 або 72% – економічний характер³⁷³.

Отже, під час селянської революції 1905 – 1907 рр. селяни України застосовували найрізноманітніші форми і засоби революційної боротьби. Вони захоплювали або вимагали переділу земель поміщиків, чинили масові потрави їх посівів і сінокосів, рубали казенні та поміщицькі ліси, підпалювали і нападали на мастки, де розбирали продукти харчування та поміщицьке майно, відмовлялись працювати на пропонуваніх ними умовах, припиняли сплату податків, самочинно переобирали місцеві органи влади, створювали «селянські республіки», вступали в сутички з поліцією і військами.

РОЗДІЛ 3 РЕВОЛЮЦІЙНА АКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСТВА (1907 – 1917 рр.)

3.1 Розвиток селянської революції за умов проведення Столипінської аграрної реформи

Одним із результатів селянської революції стало повернення влади обличчям до селян. Ми вже згадували про ліберальні законодавчі акти 1903 – 1906 рр., про розробку урядом С. Вітте нової аграрної політики. Унаслідок різноманітних перепитій, С. Вітте на посаді прем'єр-міністра замінив П. Столипін. На його долю та очолюваного ним уряду випала реалізація аграрної реформи в умовах селянської революції.

П. Столипін, на наш погляд, прекрасно розумів сутність комплексу проблем, що мали місце в сільському господарстві країни. По-перше, він належав до заможної родини, яка володіла значними угіддями у своїх маєтностях. Дядько Петра Аркадійовича, Дмитро Аркадійович, вже в 70-х рр. XIX століття експериментував із хуторами у своєму маєтку. Його перу належать праці «Орендні хутори», «Землеробський порядок до і після скасування кріпосного права»³⁷⁴. По-друге, майбутній прем'єр-міністр, починаючи з 1885 р. служив у Міністерстві внутрішніх справ, а із 1887 р. – Міністерстві землеробства. Він працював і в Особливій нараді з питань сільського господарства і промисловості, яку очолював С. Вітте, у 1902 р. Таким чином, практично двадцять років Петро Аркадійович перше, ніж розпочати реформу на селі, присвятив вивченню і вирішенню аграрного питання. По-третє, проходячи службу в Ковенській губернії з 1899 р., він на практиці познайомився із стихійним переходом селян до «колоній» на зразок «фермерських господарств» сусідньої Пруссії. Свої спостереження, викладені в доповідній записці від 1900 р., П. Столипін завершував висновком про те, що необхідно законодавчо регламентувати умови розселень і утворень колоній, компенсації за гірші угіддя³⁷⁵. Цікаво, що перші ідеї 1900 р. деталізуються ним у подальшому. У звіті царю за 1904 р. губернатор пише: «Якби надати можливість роботящому землеробу отримати спочатку тимчасово, у вигляді відруб, а потім закріпити за ним окрему земельну ділянку...

то поруч із общиною, де вона життєздатна, з'явився б самостійний, заможний селянин, стійкий представник землі»³⁷⁶. «Бажання землі, аграрні невдоволення, – писав Петро Аркадійович, – самі вказують на заходи, які можуть вивести сільське населення із ненормального становища, що склалося. Єдиною протигагою общинному началу є приватна власність. Вона є тією основою, на якому ґрунтується лад у державі»³⁷⁷.

Отже, з одного боку, П. Столипін не дублював ідеї С. Вітте, а, з іншого, не заиклювався на досвіді проведення реформ у Гродненській та Саратовській губерніях. На наше переконання, реалізована ним аграрна реформа була породжена цілою низкою факторів: по-перше, актуальністю та необхідністю вирішення аграрного питання; по-друге, обговоренням цих проблем на різних рівнях влади, у яких П. Столипін брав безпосередню участь; по-третє, особистим внеском прем'єр-міністра, який мав значний позитивний досвід у проведенні селянських реорганізацій та реально оцінював події селянської революції 1902 – 1907 рр. Крім того, реформуючи аграрний сектор економіки Російської імперії, він дбав і про перспективу, на відміну від С. Вітте. Зокрема, держава законодавчо гарантувала селянам закріплення за ними права власності на землю у пореформений період: «...надільна земля не може закладатися ніде-інде, крім Селянського банку; вона не може продаватися за борги; вона не може продаватися у спадок по-іншому, крім звичаю; крім того, обмежується можливість скуповувати наділи...більше шести...»³⁷⁸.

У необхідності найшвидшого вирішення давно назрілого аграрного питання П. Столипін не сумнівався. Водночас він доводив, що від цього виграють всі верстви тогочасного імперського російського соціуму. Свідченням професіоналізму П. Столипіна, чіткого бачення мети і завдань аграрних нововведень є, зокрема, його промова від 5 грудня 1908 р. у Держдумі з приводу земельного законопроекту і землеоблаштування селян. У ній, роз'яснюючи сутність закону від 9 листопада, прем'єр-міністр зупинився і на обставинах його прийняття. Досить влучно і точно характеризуючи 1906 р. голова уряду говорив: «Це був неспокійний період, коли ще палали або догорали поміщицькі маєтки, коли свобода розумілася як свобода насилля...»³⁷⁹. Його бачення сутності селянської революції, як свідчить вищенаведений її аналіз, відповідав дійсності: «Смуґа політична, революційна агітація... почали пускати коріння в народі, живлячись смуґою серйознішою, смуґою соціальною, що виникла у селянстві. Звідси природний висновок – необхідність ліквідувати

першопричину... надавши можливість селянству вийти з бідності, невігластва...»³⁸⁰.

Голова Ради Міністрів прекрасно розумів, що вирішення аграрного питання дозволить покращити матеріальні умови селянства. Він не сумнівався й у тому, що у вирішенні проблеми крім селян зацікавлені й інші верстви суспільства, загалом держава: «Я думаю, що селяни не можуть не бажати розв'язання того питання, яке для них є найближчим, найболючішим. Я думаю, що і землевласники не можуть не бажати мати своїми сусідами людей спокійних та задоволених замість голодних та свавільних. Я думаю, що і всі російські люди, бажаючи заспокоєння своїй країні, бажають якнайшвидшого розв'язання того питання, яке, без сумніву, хоча б частково, живить смуту»³⁸¹.

Очоливши уряд у липні 1906 р., П. Столипін чітко знав, що необхідно робити, в якому напрямі проводити аграрну реформу. Немає достатньо підстав повністю погодитися із твердженням Н. Верта³⁸² щодо консервативності реформ П. Столипіна на селі. На наш погляд, консервативність має на меті збереження існуючого³⁸³. Однак Голова уряду запровадив реформи, тобто нововведення³⁸⁴, що значно лібералізували економічне життя селянства. Так, якщо до реформи селянин не мав права вибору, то в результаті запровадження нововведень у нього з'являлась альтернатива: або залишатися в общині, або вийти з неї. І в такому контексті цілком справедливою є позиція В. Сироткіна³⁸⁵. В іншому випадку, в чому сенс реформ, які проводяться в умовах селянської революції, по-перше. По-друге, впродовж першого місяця новий прем'єр-міністр, – доводять В. Волковинський та Ю. Левенець, – зустрічаючись із іноземними кореспондентами, охоче давав їм інтерв'ю, висловлюючи своє основне завдання – запровадити цілу низку ліберальних перетворень³⁸⁶. По-третє, в одному із своїх виступів П. Столипін говорив: «За наші дії в цю історичну хвилину, дії, які повинні вести не до взаємної боротьби, до добробуту нашої батьківщини, ми так само, як й інші, дамо відповідь перед історією»³⁸⁷. Продовжуючи розвивати думки з приводу характеру нововведень, Голова уряду заявив: «Всі турботи уряду спрямовані на проведення прогресивних реформ»³⁸⁸.

Реформатор планував «підняти нашу злиденну, нашу слабку, нашу виснажену землю, оскільки земля – запорука нашої сили у майбутньому»³⁸⁹. У такий спосіб ми вважаємо він чітко визначив об'єкт і предмет реформи: селянство, поземельні відносини. «У наш час держава в нас хвора. Найкволішою, найслабшою частиною, яка

занепадає, яка згасає, є селянство. Йому необхідно допомогти... Мета уряду цілком конкретна: уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селянина багатим»³⁹⁰. Таким чином, реформа мала на меті не руйнацію общини в ім'я порятунку поміщиків, а покращення селянського добробуту. Іншими словами, фактично, йшлося про задоволення радикальних соціально-економічних вимог селянства, висунутих ними під час селянської революції в 1902 – 1907 рр. «Отже, найголовніше наше завдання – зміцнити низи. У них вся сила країни. Їх більше 100 мільйонів!»³⁹¹.

Немає достатньо підстав беззастережно погодитися з тими дослідниками, які мету столипінських перетворень вбачають у руйнації общини (П. Зирянов, І. Ковальченко, Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко, А. Шатохін та інші). По-перше, нагадаємо, що аграрні реформування П. Столипін розпочав у далекий від суспільно-політичної стабільності час. Тому руйнація общини, яка передбачала подальше загострення ситуації, була неможливою. І, навпаки, створення умов для стабілізації в країні було можливе лише завдяки конструктивним діям із реформування аграрного сектора економіки. По-друге, вище наведене цілком узгоджується із міркуваннями прем'єр-міністра з приводу приватної власності селян: «Нехай власність ця буде спільна там, де община ще не віджила, нехай вона буде надвірна там, де община вже себе віджила, але нехай вона буде міцна, нехай буде спадкова»³⁹².

Керуючись таким, П. Столипін у неодноразових своїх виступах перед членами Державної Думи окреслював і визначав головну мету уряду під час проведення реформ на селі: «В основі всіх тих урядових законопроектів, які міністерство вносить у Думу, лежить одна наскрізна думка, яку уряд буде проводити і в усій своїй наступній діяльності. Думка ця створити ті матеріальні норми, в які повинні втілитися нові правовідносини, що є результатом реформ останнього часу. Перетворена за волею Монарха Батьківщина наша повинна перетворитися у правову державу...»³⁹³. Реалізація мети передбачалася через здійснення цілої низки заходів. Порядок і поетапність їх запровадження були викладені прем'єр-міністром 6 березня 1907 р. і 10 травня 1907 р.

У виступі П. Столипіна на засіданні II Державної Думи від 6 березня 1907 р. про законодавчі пропозиції уряду йшлося про неможливість зволікання із виконанням неодноразово висловлюваної волі царя і настійливо повторюваних клопотань селянства, котре бідує через земельну невпорядкованість. Це ставить перед урядом

«зобов'язання не зволікати із заходами, що можуть упередити повний розлад найчисельнішої частини населення Росії. До того ж на уряді, який вирішив не допускати навіть спроб селянського насилля і сваволі, лежало моральне зобов'язання вказати селянам законний вихід із їх край гiркогo становища»³⁹⁴.

10 травня 1907 р. Голова Ради Міністрів, роз'яснюючи принципи облаштування селянського побуту, доводив, що «мета уряду цілком визначена: уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селянина багатим, у добробуті, оскільки там, де добробут, там, звичайно, і освіта, там і справжня свобода»³⁹⁵. 6 березня 1907 р., говорячи про законодавчі пропозиції уряду, П. Столипін переконував: «Тут не лише кожен законопроект, але кожна окрема його риса, кожна особливість може відчутно позначитися на добробуті країни, на характері майбутнього законодавства. За різноманітності нового, що вноситься у життя народу, необхідно пов'язати всі окремі урядові пропозиції однією загальною думкою, думку цю з'ясувати, покласти в основу всього будівництва і захищати її, оскільки вона виявляється в тому чи іншому законопроекті»³⁹⁶.

16 листопада 1907 р., викладаючи урядову декларацію, прем'єр-міністр говорив: «Уряд ... ставить перед собою завдання підняти населення до можливості реально скористатися благами, що йому даровані. До тих пір, поки селянин бідний, поки він не має приватної власності на землю, поки він перебуває у лещатах общини, він залишається рабом, насильно і ніякий писаний закон не дасть йому блага громадянської свободи»³⁹⁷. Покращення добробуту селян планувалося здійснити через впорядкування землекористування: «Для цього були видані закони про надання селянам земель державних, а [Государ] повелів передати для цього ще й землі надільні та кабінетські на підставі, яка забезпечить селянський добробут. Для полегшення придбання приватних земель і покращення угідь змінено устав Селянського банку в напрямі узгодження з існуючим уже в законі, але й досі не застосованим дозволом застави надільних земель у казенних кредитних закладах, до того ж вжито всіх заходів для збереження за селянами їхніх земель. Нарешті, з метою досягнення можливості виходу селян із общини, видано закон, який полегшує перехід до подвірного та хутірського господарювання, до того ж ліквідовано будь-яке насилля в цій справі та скасовується насильне прикріплення селян до общини, ліквідується закріпачення особистості, неспіввідносне із свободою людини та людської праці»³⁹⁸.

У виступі від 6 березня 1907 р., говорячи про завдання головного управління землеустрою і землеробства у зв'язку з реформою, П. Столипін констатував: «Згадане відомство стоїть перед завданням великої значущості. Воно мусить, головним чином, сприяти економічному відродженню селянства, яке до часу остаточного звільнення від відокремленого становища в державі виступає на арену боротьби за існування економічно слабким. Нездатним своїм споконвічним землеробським промислом забезпечити собі безбідне існування. Тому головне управління поставило собі завданням збільшити площі землеволодіння, тобто землеустрій. Серед заходів першої категорії головне управління надає першорядного значення забезпеченню особливого побуту тих громад, які, отримавши дарчі наділи, не мали можливості до теперішнього часу забезпечити себе землею шляхом купівлі. Спосіб ліквідації гострого малоземелля головне управління вбачає у пільговому ... продажі земель землевласникам. ... Однак успіх справи щодо збільшення селянського землеволодіння необхідно пов'язати із покращенням форм землекористування, для чого необхідне заохочення і кредитне головне управління має наміри в цій справі широко розвивати, і організовувати кредити земельні, меліоративні та переселенські. Стосовно землевпорядкування, то положення, що вноситься, має на меті ліквідацію незручностей, пов'язаних із внутрішньонадільним розташуванням ділянок окремих селищ і господарств, полегшення розверстки черезсмузжя, полегшення виділення господарям відрубів, спрощення способів розмежування і примусова розверстка черезсмузжя, визнаного шкідливим»³⁹⁹.

Далі Голова уряду окреслив завдання, які необхідно розв'язати для реалізації мети, а також шляхи їх реалізації: «Необхідно дати можливість здібному, працелюбному селянинові, тобто солі землі російській, звільнитися від того тиску, від тих сучасних умов життя, в яких він тепер перебуває. Потрібно дати йому можливість закріпити за собою плоди трудів своїх і передати їх у невідчужену власність»⁴⁰⁰. «Такому власнику-селянину уряд зобов'язаний допомогти порадою, допомогти кредитом, тобто грошима. Тепер необхідно негайно братися до непомітної чорної роботи, належить зробити облік всім тим малоземельним, що живуть землеробством. Доведеться всім цим малоземельним селянам дати можливість скористатися із існуючого земельного запасу такою кількістю землі, якої вони потребують, за пільгових умов»⁴⁰¹. Отже, завдання полягали в тому, щоб за селянами закріпити у приватну власність землю. Для цього надати кредити на її

придбання. Розв'язати малоземелля планувалося шляхом обліку малоземельних селянських господарств та надання їм пільг з одночасним розширенням землеволодіння.

Все це дає підстави вважати, що прогресивно-ліберальні столипінські аграрні нововведення мали на меті покращити добробут селянства. Мета реалізовувалася через такі заходи: 1) обрахування кількості малоземельних селян; 2) надання на пільгових умовах необхідної кількості землі; 3) формування земельного фонду за рахунок державних, удільних, приватних угідь; 4) виплата державою різниці у відсотках за паперами і реальною спроможністю селян; 5) проведення переселенської політики. Крім того, держава на законодавчому рівні надавала гарантії селянам у тому, що вони не позбудуться землі, яка знаходиться у їхній приватній власності.

Через місяць після призначення П. Столипіна на посаду голови Ради міністрів (9 серпня 1906 р.) почалося форсування розробки земельної реформи, яка зосереджувалася в міжвідомчій комісії при міністерстві внутрішніх справ під головуванням вищезгаданого В. Гурка⁴⁰². Останній 10 жовтня 1906 р. виступив із доповіддю на засіданні Ради Міністрів, присвяченій аграрній політиці. Вже 9 листопада (22 за н.ст.) 1906 р. з'явився указ, зміст якого стосувався звільнення селян із общини. Селянський банк зобов'язувався скуповувати поміщицькі садиби і продавати земельні паї селянам за пільговими цінами в багаторічний кредит. Окрім цього, до Селянського банку переходила більшість удільних земель і степових угідь, значно зменшувалися володіння царської сім'ї, а землі Алтайського округу надавалися для облаштування переселенців⁴⁰³. Таким чином, офіційним початком реформи став указ від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосується селянського землеволодіння та землекористування», а завершена вона була постановою Тимчасового уряду 28 червня (11 липня) 1917 р.⁴⁰⁴.

Указом від 9 листопада 1906 р. створювалася можливість для трансформування селянина в енергійного хазяйновитого господаря. Відповідно до документу, землю не можна було передавати особі іншого стану, заставити в будь-який банк, окрім Селянського, продати за власні борги. Заповідати її можна було тільки за традицією, тобто близьким родичам⁴⁰⁵. Після прийняття указу від 9 листопада Думою він із внесеними до нього поправками поступив на обговорення Державної ради і також був прийнятий. За датою його утвердження царем в історії він відомий як закон 14 червня 1910 р.⁴⁰⁶. Крім вищезазначених документів, значущим був і закон від 29 травня 1911 р.

Згідно з ним, власники ділянок, на яких відбулися землевпорядкувальні роботи (з ліквідації черезсмужжя, дрібносмужжя, далекоземелля тощо) набували таких прав власності, як і закріплення землі згідно з указом 1906 р., який став законом у 1910 р.⁴⁰⁷ У такий спосіб відбулося оформлення правового поля столичинської аграрної реформи.

Відповідно до змісту реформи, протягом перших п'яти років землевпорядні роботи могли виконуватися лише за загальною згодою власників усіх земель, які підлягали землеустрою, або за особливим височайшим повелінням на кожний окремий випадок поділу садиб. Згідно з указом від 9 листопада 1906 р., кожний общинник, який закріпив за собою частину общинної землі, що перебувала в його користуванні, набував права вимагати виділення закріпленої за ним землі за можливості в одному місці без згоди на те общини. У тих випадках, коли вимога про виділення не збігалася із загальним переділом, затвердженим повітовим з'їздом, який наділ, на думку місцевої повітової землевпорядної комісії слід виділити, – землевласнику надавалось право одержати гроші замість тієї ділянки землі, яка йому відводилась у натурі. У випадку недосягнення згоди між бажаними виділитись і общиною відносно вартості земельної ділянки, сума встановлювалася волосним судом за особливою оцінкою. Якщо селянин не погоджувався із судом, то все залишалось по-старому. Крім цього, надавалось таке ж право на виділення громадського наділу на відрубні ділянки і подвірникам за згодою 2/3 домогосподарів⁴⁰⁸. У випадку недосягнення добровільної згоди сторін виділи проводились в обов'язковому порядку в таких випадках:

1. За клопотанням бажаних виділитись:

1) при переділі общинних орних земель – за будь-якої кількості бажаних виділитись;

2) при розподілі орних земель між селами чи частинами села – якщо смуги домогосподаря, який порушив клопотання про виділ, порушуються цим розподілом;

3) якщо виділення потребують не менше однієї п'ятої частини усіх домогосподарств, які мають право голосу на сході села, або не менше 50, якщо в общині понад 250 дворів, і за заявою хоча б одного домогосподаря, коли ділянка, яка виділяється, не зв'язана з особливими незручностями і є згода землевпорядної комісії.

2. Без клопотання будь-якої із зацікавлених сторін:

1) при виділенні земель селам, хуторам і частинам села – стосовно земель, які є особистою власністю домогосподарів, котрі беруть участь у виділах;

2) коли бажачий залишитися в черезсмужному землеволодінні домогосподар не виявить бажання на обмін закріплених за ним смут, які представляють необхідність включення при землеустрої землеволодіння з приватною власністю.

Кінцевою метою землеустрою було надання кожному землеволодінню такої зовнішньої форми, яка б, з одного боку, задовольняла б населення, а з іншого – якомога більше сприяла б підвищенню продуктивності ґрунту, поліпшувала ведення сільського господарства⁴⁰⁹. Найбажанішою формою відрубів визнавалася прямокутна і подібна до квадрата. У кожному випадку утворювані при землеустрої кути по межах відрубів не мали бути гостріші 45°, а довжина орних ділянок перевищувати ширину в п'ять разів. Відруби не повинні, за можливості, пересікатися дорогами та іншими перешкодами для обробітку, особливо річками, канавами і ярами⁴¹⁰.

Під впливом робіт В. Ульянова та його тези про те, що «Століпін і поміщики вступили сміливо на революційний шлях, ламаючи найнещаднішим чином старі порядки, віддаючи цілком на потік і розграбування поміщикам і куркулям селянські маси»⁴¹¹ серед істориків утвердився стереотип щодо насильницького виходу з общини. Ми не заперечуємо, що поодинокі випадки насильства можливо траплялися. Однак науково обґрунтоване вивчення співвідношення добровільного і насильницького виходу з общини чекає ще на свого дослідника. У Додатку 6 розміщений циркулярний лист П. Століпіна. У ньому чітко зазначено, що вдаватися до будь-яких проявів насильства під час реалізації аграрної реформи заборонено. У циркулярі пояснено, що тільки добровільність виходу з общини дозволить селянам зрозуміти користь від цих змін. Особливо важливим є те, що П. Століпін особисто визнавав заходи насильства шкідливими.

Окремі автори⁴¹² на підтвердження насильницького виходу з общини наводять для прикладу циркуляри МВС, в яких наполегливо рекомендовано «посилити роботу із організації землевпорядкування та виходу з общини». Однак фраза «посилити роботу...» зовсім не надавала чиновникам права і дозволу на застосування жорстких насильницьких методів, як видавалося донедавна. Той факт, що 3 млн. домогосподарів у Російській імперії подали заяви про вихід із общини, а більше 6 млн. – про здійснення землеустрою є вагомим доказом добровільності більшості селянства в бажанні вийти з общини, закріпити свій наділ у власність або здійснити землеустрій. Таку кількість заяв від селян неможливо було «вибити» за допомогою насильницьких методів⁴¹³. Всупереч трактуванням у радянській

історіографії тези про «насильницький» шлях виходу з общини, вважаємо, що ця акція, як підтверджують архівні та інші джерела, відбувалася в українських губерніях на добровільних засадах. Тут доречно згадати слова самого П. Столипіна з цього приводу: «...щодо реформ, все те, що уряд запропонував вашій увазі.... ми нічого насильно, механічно не хочемо впроваджувати в народну свідомість»⁴¹⁴. По-іншому не могло бути, зважаючи і на ту обставину, що селяни були надзвичайно зацікавлені в упорядкуванні поземельних відносин. Про це переконливо засвідчують гасла селянської революції, радикальні настрої селян. Інша справа, що службовці застосовували адміністративну силу відносно селян під час непокори, або навмисного перешкоджання впровадженню аграрного закону на місцях.

Водночас, слухними є міркування Н. Ковальової стосовно того, що Столипінська аграрна реформа започаткувала конфлікт у селянському середовищі. Першим джерелом конфліктів на селі були протиріччя між прихильниками общини і тими, хто з неї виходив, але прагнув зберегти переваги її членства⁴¹⁵. На цю обставину в 1960-х рр. звернув увагу ще А. Бондаревський. Аналізуючи вихід селян із общини, дозвіл на який давали сходи, він писав: «Сходи проходили бурхливо, селяни відмовляли відрубникам і хutorьянам у видачі постанов сходів, чинили опір і «непокору» державній владі»⁴¹⁶. О. Приймаком подано статистику стосовно добровільності рішень сходів щодо виходу селян із общини на Півдні України. Відповідно до неї, лише 105289 селян або 28% отримали дозволи сходів на вихід із общини. Решта – 72% зверталися за допомогою до місцевих властей. Найбільшою частка добровільних рішень була в Херсонському повіті – 63%, материкових повітах Таврії – 67%, у Катеринославському і Олександрівському повітах – 83%⁴¹⁷. Не менш плідним у боротьбі общини за збереження земельного фонду, – зауважує дослідник, – було використання психологічного тиску. Бажаючим закріпити наділ у приватну власність сход забороняв користуватися громадською касою, місцями на сільському базарі, колодязями та дорогами. У с. Андріївці Бердянського повіту для впливу на бажаючих відокремитися община використала навіть слова з промови місцевого священика. Внаслідок психологічного тиску з боку общини, селяни відмовлялися від заяв про закріплення наділів ще до обговорення їх питання на сході. Так, якщо в середньому на кожен регіон Європейської Росії припадало 8000 таких випадків, то на Півдні України за 1906 – 1915 рр. їх кількість дорівнювала 6700. Найбільше відмов від заяв про вихід –

1861 – зафіксовано в селах Бердянського, Мелітопольського та Дніпровського повітів⁴¹⁸.

Отже, є достатньо підстав говорити про те, що з боку адміністрації не було перешкод для тих селян, що бажали вийти з общини. Такій ініціативи перешкоджали селянські сходи. Конфлікти між общиною і тими, хто бажав із неї вийти, здебільшого врегулювалися адміністративно на користь селянської одноосібної ініціативи.

В історичній літературі дотепер практично відсутні достовірні дані про результати та наслідки реалізації столипінської аграрної реформи по всій Російській імперії. Хоча спроби зробити це відомі ще з початку ХХ ст.⁴¹⁹ Згодом відповідні статистичні підрахунки попередніх дослідників проблеми були синтезовані спочатку П. Ляценком⁴²⁰, а потім С. Дубровським⁴²¹. Відповідно до них, станом на 1 січня 1916 р. у межах Російської імперії 2,48 млн. селянських господарств вийшли з общини (22% всіх общинних господарств), за ними було закріплено 15,9 млн. дес. (14%) общинної землі⁴²².

Щоправда, як припускає у своїй статті В. Шевченко, вони далеко не повні⁴²³. На Лівобережжі, особливо це стосується Полтавської і Чернігівської губерній, де переважало подвірне землеволодіння, перехід сільського населення від общинного землеволодіння до особистої власності відбувався відносно повільно. Що ж до Харківської губернії, де переважало общинне землеволодіння, то зафіксовано інтенсивніший характер виділення одноосібних господарств та формування хуторів і відрубів. В. Горякіною подано статистичні відомості про кількість хуторів і відрубів в Україні. Наприклад, у Харківській губернії, де питома вага хутірських і відрубних господарств складала до 20%⁴²⁴. Дещо інші цифри наводить С. Дубровський. За його підрахунками, у Харківській губернії станом на 1 січня 1916 р. було розмежовано 87808 хуторів і відрубів на землях сільських громад, що становить 24% до загальної кількості господарств⁴²⁵. У Чернігівській губернії за цей же час було утворено 14587 хуторів і відрубів, або 3,9% до загальної кількості селянських дворів⁴²⁶. За підрахунками Ф. Лося, на Лівобережжі 16% селянських дворів вийшло з общини, на Півдні – 42%, на Правобережжі – 48%⁴²⁷.

Сучасні українські історики вважають, що станом на 1 січня 1915 р. 5793540 домогосподарів 347 губерній Європейської частини Російської імперії порушили клопотання про землевпорядкування. З них 48,6% стосувалися індивідуального землевпорядкування, 51,4% – групового. На практиці станом на 1 січня 1915 р. остаточно було облаштовано 1966 тис. домогосподарів, що становило 34% від

усіх порушених клопотань. Ситуація в українських губерніях із облаштування хуторів та відрубів станом на 1 січня 1915 р. була такою. На Катеринославщині – 74495 або 26% від загальної кількості дворів, на Харківщині 71333 або 17,8%, на Херсонщині – 59689 або 18,4%, на Полтавщині – 42909 або 8,7%, на Волині – 35836 або 11,1%, на Київщині – 32877 або 7,8%⁴²⁸.

Такі показники не дають підстав для того, щоб визнати, що аграрна реформа зазнала краху. Швидше навпаки, обгрунтованим є розуміння Столипінської аграрної реформи як результативної. Її реалізація, залежно від регіональних особливостей, мала свою специфіку. Ті вчені, які стверджують, що вона не була результативною, на нашу думку, недооцінюють мету аграрних перетворень. Як згадувалося вже вище, П. Столипін не ставив за мету ліквідацію общини, мета полягала у покращенні селянського добробуту. Перед селянином реформа відкривала реальну можливість виходу з общини на добровільних засадах, реалізувати підприємницьку ініціативу. Симпатії П. Столипіна були на боці заможного селянина – земельного власника. Однак він не був і прихильником руйнації общини. До того ж, висвітлюючи питання про столипінську аграрну реформу, необхідно враховувати регіональні, соціально-економічні особливості губерній. Наприклад, щодо лівобережних губерній України, то там була велика питома вага козацького землеволодіння, на яке спочатку столипінське законодавство не поширювалося. Тільки з прийняттям закону 29 травня 1911 р. козацькі землі потрапили в сферу дії столипінського законодавства.

Водночас ми не схильні ідеалізувати реалізацію Столипінської аграрної реформи. Період зміни господарської діяльності для хлібороба завжди складний і тривалий. Тяжкість і протяжність у часі впливає тим сильніше, чим радикальніше проведено зміни. З цієї причини негативні наслідки земельної реформи найсильніше відображалися на особах, які перейшли на хутірське господарство, яке в майбутньому могло очікувати найбільшої для себе вигоди від проведеної зміни форми землекористування. Позики, які видавались, звичайно, не покривали всіх витрат на перенесення будівель і організацію нового господарства. Якщо до цього додати той факт, що їм відводилися землі гіршої якості, стає зрозумілим, що перші роки життя хуторян на новому місці були непростими.

Разом із тим, у перші роки господарювання хутірських селян було видно їхні переваги. По-перше, відразу ж після припинення випасання худоби в громадському стаді помітно зросли надої молока⁴²⁹. По-друге,

на хуторах і відрубах поліпшився культурний обробіток полів, підвищилася зацікавленість господарів у проведенні простих меліоративних робіт. Так, розроблялись пустки, на луках зрізалися купини, по низинах прокладалися канали, а шхили і яри захищалися від розмиву. Більшість селян переходила до багатопільних сівозмін із посівом кормових культур. Це було помітно з посилення попиту на сільськогосподарські знаряддя і добрива. Безумовним наслідком такої уваги населення до землеробства стало збільшення урожайності⁴³⁰. Найвагомим доказом підвищення продуктивності хутірських і відрубних ділянок, порівняно з надільною землею, яка була в черезсмужному користуванні, є швидке і значне зростання цін на селянські землі після їхнього розподілу. У Харківській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Подільській губерніях ціни на землю після землеустрою зросли удвічі від попередньої вартості⁴³¹. Однак такі явища були небажаними, бо викликали негативне уявлення про нову форму володіння. Якби не були характерні безпосередні наслідки переходу селян на хутірське господарство, все ж головне значення аграрної реформи полягає у тому, що були створені реальні умови для реалізації особистої творчості кожного окремого господаря.

Однією зі складових аграрної реформи П. Столипіна було масове переселення селян на «нові землі». Воно готувалося як економічно, так і організаційно. Ще в 1896 р. у Міністерстві внутрішніх справ було створено спеціальне переселенське управління, яке багато зробило для вивчення районів, призначених для переселень. До них споряджались наукові експедиції, які мали вивчити і оцінити можливість проживання в них. До 1911 р. спеціалісти діагностували 10 млн дес. землі, з них 5 млн на Далекому Сході, а вже з цих земель тільки 2 млн дес. були визнані придатними для землеробства⁴³².

У березні 1906 р. було прийнято інструкцію «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 р.». Відповідно до її змісту, селян заохочували до переселення можливістю отримати кредит, пільгами на проїзд залізницею, збільшенням земельного фонду для переселенців у Сибіру та Середній Азії⁴³³. Закон 1904 р. був прийнятий як одна з реакцій уряду на початок у 1902 р. селянської революції. Міністр внутрішніх справ В. Плеве писав, що «ця справа розпочалася внаслідок заяв полтавського губернського начальства, яке наполягало на необхідності прийти на допомогу сільському населенню Полтавської губернії шляхом переселень і цим самим поліпшити побут його малоземельної частини»⁴³⁴.

На засіданні Комітету сибірської залізниці 15 січня 1903 р. Микола П заявив про необхідність найшвидшого вирішення всіх проблем, пов'язаних із переселенням малоземельних та безземельних селян у межах Європейської Росії. На основі цього указу Міністерство внутрішніх справ склало проект нових правил щодо переселення. Вони передбачали матеріальну допомогу селянам, які мешкали в малоземельних губерніях і які бажали переселитися. У цьому проекті йшлося також про необхідність скасування ст. 13 закону від 13 липня 1889 р., яка передбачала «безоплатну передачу товариству земельних наділів селян, які переселяються, із поліпшенням землекористування для тих, хто залишається на місцях, і збільшенням земельного забезпечення найбільш нужденних у тому домогосподарстві з якого подали заявки на переселення»⁴³⁵. Не кожний селянин за таких умов мав можливість на переселення. Багатьох не влаштував той факт, що землю не можна було продати, а, як правило, переїздити прагнули ті селяни, які були і без того бідними.

Указ 9 листопада 1906 р. дав змогу селянам у випадку переселення продавати закріплену в приватну власність землю. Це сприяло активізації переселенського руху, особливо з районів аграрного перенаселення. Помітну роль відігравала і пропаганда переселення та обіцянки уряду допомоги переселенцям грошовим кредитом. Майже відразу після указу 1906 р. уряд видав розпорядження щодо впровадження ряду заходів із метою переселення селян. Так, наприклад, для зазначення відведених для переселення земель та полегшення умов переселення, переселенським управлінням було видано цілий ряд дешевих довідників із ретельно підготовленими картами місць переселень тощо. Такі видання були розіслані по губерніям. Було відновлено й чинність пільгового переселенського тарифу, який скасовували на час Першої світової війни. Були вжиті заходи для забезпечення відновлення переселенського руху за Урал та передбачені спрощення видачі переселенцям дозволу на пільговий залізничний переїзд⁴³⁶. Нарешті, селянам, які переселялися, скасовували всі недосплати. Вони на 5 років звільнялися від казенних та земських податків і на три роки від військової служби⁴³⁷. Хоча ці пільги були і невеликими, але вони сприяли тому, що сільські бідняки вирушали шукати кращої долі на «новій землі».

У 1898 – 1904 рр. безземельних і малоземельних (до 4 дес. на двір) селян, що переселилися, наприклад, з Харківщини, було 52%, а в 1906 – 1908 рр. – 72,8%⁴³⁸. У Державній думі було створено особливу

переселенську комісію. Такі комісії було створено і на регіональному рівні.

Уряд всіляко сприяв переселенню селян. Так, у 1907 р. у Харкові відбувся земський з'їзд, де вирішувалися питання про посилення сприяння переселенню селян. Після з'їзду було створено обласну земську переселенську організацію. Вона об'єднувала Полтавську, Харківську, Воронежську та ряд інших губерній. Хоча Н. Проскура вважає, що робота цієї організації зводилася в основному лише до розповсюдження спеціальної літератури про земельні фонди та до збирання даних про переселення⁴³⁹. Із цим не можна погодитися повністю. Агенти цієї організації вивчали місця заселення і надавали інформацію про придатні для заселення території. Крім того, переселенська організація допомагала переселенцям із малоземельних районів відшукувати кращі місця, займалася розподілом вільних ділянок між переселенцями тощо⁴⁴⁰. Переселенське управління направляло губернаторам циркуляри. У них за згодою Міністерства шляхів сполучення складався загальний план і терміни відправки переселенців із кожної губернії за особливими чергами, залежно від місцевості, куди вони прямували. З кінця 1907 р. при Міністерстві шляхів сполучення почали регулярно скликатися міжвідомчі наради. На них розглядалися правила перевозу переселенців залізницею, правила лікарсько-санітарного нагляду за рухом переселенців, інструкції переселенському і залізничному персоналу, який обслуговував переселенський рух⁴⁴¹.

У реальному житті все було набагато складніше. Перше, ніж відправитися на нові землі, селянам доводилося долати чимало труднощів: то неправильно була оформлена документація, то не вистачало потрібних підписів, печатки тощо. В Ізюмському та Сумському повітах Харківської губернії траплялися випадки, коли місцеві органи влади не давали переселенцям посвідчень на проїзд залізницею за дешевим тарифом⁴⁴². Урядову грошову допомогу, зовсім незначну, одержати теж було непросто. Переселенці повідомляли, що позичку видавали невеликими частинами і, щоб її одержати, потрібно було витратити багато часу. Інколи оголошували, що видаватимуть 150 крб., а видавали тільки 100 крб. і навіть менше⁴⁴³.

Умови, в яких переселенці їхали на нові місця, переважно були вкрай незадовільними. Як зазначала полтавська газета «Колокол», залізниці не встигали перевозити всіх бажаючих виїхати до Сибіру навіть у товарних вагонах⁴⁴⁴. Влада надавала переселенцям право на безкоштовний проїзд до Сибіру з сім'єю у вагонах IV класу. Як зазначав

власний кореспондент газети «Рада», вагони IV класу – це звичайні товарні вагони з написом «40 людей, 8 коней». Однак навіть такі умови переїзду не зупиняли селян у бажанні «шукати вільної землі в Сибіру»⁴⁴⁵. Всі перелічені труднощі викликали велике невдоволення переселенців організаційними заходами уряду і особливо місцевої влади.

Селяни були невдоволені не лише умовами переїзду, але й якістю землі, яку надавав їм уряд у Сибіру. Хоча землю переселенці отримували в достатній кількості, однак не завжди вона була належної якості. Як зазначав у повідомленні кореспондент газети «Рада», переселенці с. Демки Золотоніського повіту Полтавської губернії отримали великі ділянки землі, але якість її була вкрай поганою⁴⁴⁶. Незважаючи на це, переселення було в розпалі. Селяни щиро вірили, що на новому місці вони зможуть зажити краще, бо жити на Батьківщині ставало дедалі складніше. Головною причиною, яка змушувала селян переселятися до Сибіру, земські діячі називали швидке зростання сільського населення за умов помітного зменшення кількості землі в нього і низькому рівні господарської техніки⁴⁴⁷. Переселялися в основному безземельні або малоземельні селяни. Останні вважали переселення єдиною можливістю покращити свої земельні справи.

Однією з причин переселенського руху, наприклад, із Лівобережжя в 1908 – 1909 рр. був неврожай, після якого настав голод. Урядова допомога потерпілим від неврожаю українським губерніям хоча і становила 7132 тис. крб., докорінно на краще ситуацію не змінила. Щоб урятувати Чернігівщину від голоду, потрібно було 25 млн. крб., урядова допомога дорівнювала 1632 тис. крб.⁴⁴⁸ Подібним було становище й у багатьох інших районах Лівобережної України.

Для переїзду до Сибіру українським селянам необхідно було продати все своє особисте майно, худобу, якщо така була, хату та землю. Проте отримували вони за це мізерні кошти. Так, за даними Селянського банку, одна десятина надільної землі в Чернігівській губернії коштувала від 50 до 230 крб., у Харківській – 70 – 255 крб., у Полтавській – 230 – 240 крб. Середня продажна ціна десятини орної землі в черезсмужному володінні становила 120 крб. 70 коп., у ділянковому володінні – 178 крб. 50 коп. За середньої вартості надільної землі 100 крб. за дес. бідняцьке господарство, яке мало 2-3 дес., могло отримати за свій наділ 200 – 300 крб. Таким чином, на руках у переселенців перед від'їздом залишалося 400 – 500 крб. Коли ж вони приїздили на нові землі, у них залишалося 200 крб.⁴⁴⁹

Наприклад, селянин с. Преображенського Куп'янського повіту Харківської губернії у своєму листі односельцям зазначав, що після прибуття на місце переїзду та купівлі хати й пари коней, грошей в нього залишилося тільки 80 крб., а заробітків не було⁴⁵⁰.

Після отримання таких листів від односельців, деякі селяни відмовлялися від переселення, але в більшості випадків незадовільні умови проживання на Батьківщині змушували їх не зважати на всі ці негаразди. Задля переселення селяни згодні були продавати все своє майно майже за безцінь. Саме так, наприклад, характеризують кореспонденти «Сибирских отголосков» у 1908 р. продаж землі переселенцями з Чернігівської губернії. Зможні селяни, користуючись нагодою, скуповували землі у тих селян, які готувалися до переселення за 70, 50, і навіть за 30 крб. за дес., ринкова вартість була значно вищою – 250 – 300 крб. за дес.⁴⁵¹ Не всі переселенці погоджувалися на продаж своєї землі. Були й такі, які здавали її в оренду. Господарства, які не продавали своїх наділів, належали до середняцьких, бо бідняки не змогли б переселитися без продажу всього свого майна, зокрема й землі. Так, у Чернігівській губернії в 1907 – 1908 рр. продали свої наділи 74,7% переселенців⁴⁵².

Незважаючи на вищезгадані труднощі, хвиля переселенців із України постійно зростала. Упродовж 1906 – 1912 рр. до Сибіру з України переселилося 1 млн. осіб⁴⁵³. Однак вже в 1911 р. 70% переселенців повернулося в українські губернії⁴⁵⁴. Здебільшого переселенці були вихідцями з Полтавської та Чернігівської губерній. Лише з Лівобережжя за вісім років виїхало півмільйона українських селян (або 20% загальноросійських переселенців)⁴⁵⁵. Пік переселенського руху припадає на 1908 р., коли з трьох губерній Лівобережжя покинуло 132082 осіб або 27,3%. Таку активність ми пов'язуємо насамперед із неврожайним 1908 р. На першому місці в 1906 – 1912 рр. за чисельністю вибулих із лівобережних губерній була Полтавська – виїхало понад 198459 осіб, або 41%. На другому – Чернігівська – відповідно 157622 осіб, або 32,6%, а на третьому – Харківська – 127538 осіб, або 26,4%⁴⁵⁶.

Водночас постійні звістки від переселенців про недостатню кількість та якість землі, незадовільні умови переселення, обмеженість урядової допомоги призвели до того, що переселенська хвиля пішла на спад. Найменше переселень припадає на 1911 р. На нашу думку, це можна пояснити кількома обставинами. По-перше, землевпорядні служби не встигали відводити в достатній кількості земельні ділянки, а тому багатьом переселенцям пропонували невідготовлені для

поселень місця. По-друге, збільшенню потоку селян до Сибіру сприяла своєрідна ейфорія, чутки про те, як просто і досить швидко можна розбагатіти в казково щедрому Сибіру. Коли ж дійсність виявлялася зовсім протилежною, легковіри швидко розчарувалися і поверталися назад. По-третє, свою роль відіграв неврожай. Окрім того давалися в знаки і суб'єктивні моменти: туга за рідним краєм, природно-кліматичний фактор, який негативно позначався на стані здоров'я окремих людей, а також труднощі з облаштуванням, із якими зіткнулися селяни на перших порах⁴⁵⁷.

Завдяки переселенському рухові було досягнуто вагомих результатів у соціально-економічному розвитку Сибіру. Так, упродовж 1906 – 1913 рр. посівні площі збільшилися на 80%⁴⁵⁸. Це сприяло зниженню гостроти земельного питання в щільнозаселених губерніях Російської імперії загалом та в Україні зокрема. У результаті переселення вивільнилося до 1 млн. дес. землі в щільнозаселених районах, яку одержали односельчани вибулих. Природні умови дозволяли переселенцям успішно займатися тваринництвом, особливо в північних районах Західного Сибіру.

Закономірно, що події, пов'язані з реалізацією аграрної реформи, неабияк вплинули на селянство, оскільки стосувалися найсуттєвішої для нього проблеми – землі та власності на неї. Реакція селян на Столипінську аграрну реформу була неоднозначною. Частина, переважно заможного селянства, підтримувала виокремлення общинної землі у приватну власність. Однак більша його частина, головним чином бідніше селянство, поставилось до цього з насторогою і навіть вороже.

Неспокійний настрій селян по селах України під час Столипінської аграрної реформи підтверджується численним фактичним архівним матеріалом. Місцева адміністрація побоювалася селянських бунтів, які могли виникнути напередодні 50-річниці скасування кріпацтва. Тому в губернських містах Харкові, Полтаві, Чернігові були скликані спеціальні наради повітових справників для розробки й затвердження репресивних заходів на випадок селянських бунтів. Окрім того, на нараді в Харкові прийшли до висновку про необхідність взагалі заборонити будь-які святкування з цього приводу. Представникам повітових земських управ рекомендувалося не посилати в села земських службовців із будь-якими брошурами та книгами для поширення їх серед селян⁴⁵⁹. Швидше за все, малося на увазі тимчасове призупинення агітації на селі щодо роз'яснення змісту

Столипінської аграрної реформи. У такий спосіб влада намагалася не допустити провокацій з боку селян.

У сучасній історіографії побутують різні дані щодо селянських бунтів під час проведення урядом П. Столипіна аграрної реформи. Так, ґрунтовною роботою з вивчення Столипінської аграрної реформи, яку цитують абсолютно всі дослідники всіх часів є монографія С. Дубровського⁴⁶⁰. У ній ідеться про суспільно-політичну активність селян під час проведення аграрної реформи урядом П. Столипіна. Так, упродовж 1907 – 1913 рр. в українських губерніях, за даними С. Дубровського, сталося 8288 селянських бунтів⁴⁶¹. Найбільше їх відбулося на Правобережній Україні – 5952, друге місце посіла Лівобережна Україна – 1953, третє – Південна (Степова) Україна – 383⁴⁶².

За підрахунками Ф. Лося і О. Михайлюка, в Україні протягом 1907 – 1914 рр. відбулося 1973 селянських бунти, 966 із яких були масовими⁴⁶³. З них проти столипінського землеустрою було спрямовано не менше 130 виступів⁴⁶⁴. На першому місці за чисельністю учасників була Правобережна Україна – 523, на другому – Лівобережна Україна – 368, на третьому – Південь України – всього 85 виступів⁴⁶⁵. Упродовж 1913 – перші сім місяців 1914 рр. на Півдні України не зареєстровано жодного селянського бунту⁴⁶⁶. За підрахунками В. Горякіної, в Україні упродовж червня 1907 – липня 1914 рр. відбулося, включаючи підпали, 479 селянських бунтів⁴⁶⁷. Підрахунки, наведені згаданими вище дослідниками, очевидно, виконані за різною методикою. У зв'язку з цим не можна вимагати, щоб у них були однакові результати, але надто вже велика між ними різниця. Вважаємо, що ближчими до істини є підрахунки Ф. Лося та О. Михайлюка. Стосовно результатів С. Горякіної, то впадає у вічі мізерна кількість підпалів, яку вона наводить – всього 78 по всій Україні за сім років (1907 – 1913 рр.)⁴⁶⁸. Зробивши відповідні обрахунки, неважко переконатися, що протягом 1 року в губернії відбувався один підпал. Автор стверджує, що тільки «певного поширення на Україні набрала така форма боротьби, як підпали»⁴⁶⁹. З такими судженнями С. Горякіної складно погодитися. Загальновідомі дані переконують в іншому. Так, у Російській імперії лише протягом 1910 р. відбулося 86242 пожежі, під час яких згорів 205641 двір, що завдало збитку на суму 119839614 крб.⁴⁷⁰ Підпали у всі часи були традиційною, універсальною формою боротьби як до, так і під час аграрної реформи. Хіба що під час самої реформи вони набули дещо іншого значення. Якщо упродовж селянської революції 1902 – 1907 рр. підпали супроводжувалися розгромами поміщицьких

мастків, то під час проведення столипінської аграрної реформи підпали набули індивідуального значення і застосовувалися переважно на ґрунті помсти.

Підпали селянами відбувалися щодня. Вони завдавали надзвичайно великих збитків поміщикам. Так, 20 червня 1908 р. у селі Ольхівці Подільської губернії у поміщика Червінського під час пожежі згоріло 2 конюшні, хлів, повітка, 21 кінь, 40 свиней, 2 скирти конюшини, все землеробське знаряддя. Збитки становили 10486 крб.⁴⁷¹ У 1912 р. в економії Лубенського монастиря в Полтавській губернії загорілася клуня з хлібом і копиця сіна. Пожежу було ліквідовано, але через кілька днів на полі того ж монастиря повністю згоріли декілька копиць сіна. Під час дізнання було з'ясовано, що підпали сталися на ґрунті помсти селянами с. Ольшанки Лубенського повіту, яких неодноразово ловив робітник монастиря з випасом їхньої худоби. За це селяни обіцяли йому помститися⁴⁷².

В іншому випадку, внаслідок підпалу 27 березня 1913 р. у с. Слободі-Петровці Пирятинського повіту Полтавської губернії згорів сарай з інвентарем купчихи Р. Сошиної. Це була помста селян купчисі за її сина, який відмовився продати їм землю⁴⁷³. У 1909 р. селян с. Тернового Зміївського повіту Харківської губернії І. Каменського, Д. Губіна, Л. Чурилова було заарештовано за самовільне вторгнення в маєток дворянина В. Горського та підпал його водяного вітряка. Слідство встановило, що селяни підпалили вітряк свідомо⁴⁷⁴.

Підпали «аграрного порядку», як їх називали в департаменті поліції, залишалися універсальним засобом впливу селян на поміщика. Якщо останній відмовлявся здати їм землю в оренду – селяни підпалювали його садибу; управляючий економією зменшив заробітну плату, або звільнив селянина з роботи – вночі палають комори з хлібом, збіжжям тощо. Саме так діяли селяни с. Московець Переяславського повіту Полтавської губернії тому, що орендатор звільнив їх із роботи. 20 вересня 1910 р. вони підпалили його господарські будівлі, завдавши збитків на 8700 крб.⁴⁷⁵

Дим пожеж стояв над селами, де йшло виділення на хутори. Підпали, або так зване «викурювання» хуторян набуло повсюдного характеру. Селяни підпалювали хати, будівлі, комори з хлібом, ліси тих, хто погоджувався на вихід із общини. У травні 1911 р. у с. Карповичі Новозибківського повіту Чернігівської губернії було спалено сіно, яке належало відрубникам. Упродовж вересня – жовтня того ж року там же було зафіксовано ще 10 підпалів⁴⁷⁶. Так селяни залякували відрубників і тих, хто наважився вийти з общини. Горіли й

хати, в яких зупинялися землеміри, що приїздили для проведення межових робіт. Доходило до того, що залякані відрубники на ніч виїжджали в поле зі своїми речами. Тільки за жовтень 1908 р. у Полтавській губернії було вчинено 75 підпалів; у містечку Кобижчі Чернігівської губернії з 20 серпня до 20 вересня 1909 р. – 13 великих пожеж⁴⁷⁷. За підрахунками О. Михайлюка, із 332 підпалів, які були зареєстровані в 1914 р. лише в Чернігівській губернії, тільки 31 стався у поміщиків, 283 – у селян та міщан, а 18 припали на інші категорії населення⁴⁷⁸. Таким чином, підпали були універсальною формою боротьби селян не тільки проти поміщиків, а й проти хуторян, землемірів тощо. У роки Столипінської аграрної реформи підпали стали стихійним виявом селянського бунту проти розверстання общинних угідь.

Селяни продовжували застосовувати таку форму боротьби, як порубка поміщицьких і казенних лісів. У маєтку землевласника Н. Кондратьєва в с. Тур'я Охтирського повіту Харківської губернії в січні 1909 р. селяни неодноразово затримувалися лісовим охоронцем за самовільну порубку лісу. Як правило, ліс майже ніколи не рубали поодиноці й серед білого дня. На цю справу селяни виїздили вночі гуртом із підводами. Іноді доходило до застосування вогнепальної зброї⁴⁷⁹. Систематично селяни цього ж повіту вирубували в Охтирському лісництві й казенний ліс, який за допомогою поліцейської охорони лісники постійно вилучали з селянських дворів. Лише за лютий 1909 р. селяни вирубували 1000 стовбурів дубу, клена та ясеня розміром від 2 до 8 вершків⁴⁸⁰. Порубку лісів, як і раніше, було зумовлено гострою потребою селян у дровах і лісоматеріалах.

Ще однією формою тогочасного селянського бунту було невизнання селянами повноважень царських чиновників, відмова сплачувати податки. Цьому активно сприяла постійна агітація з боку односельців. Так, І. Журба – мешканець с. Коротич Будянської волості Харківської губернії був заарештований за те, що систематично ходив селом і вмовляв селян не сплачувати державні податки, не віддавати своїх синів до військової служби⁴⁸¹. Мешканець с. Аксютинець Роменського повіту Полтавської губернії Д. Козій наполягав на тому, щоб селяни відмовлялися від сплати податків. Він говорив, що сам не сплачує податки вже три роки, починаючи з 1905 р., і йому за це нічого немає. Крім цього, він постійно погрожував підпалами тим, хто сплачував податки, або наймався на роботу до поміщиків. До односельців він звертався: «Дурні ті, хто підпорядковується існуючим порядкам і закону. Ось, якщо б всі взялися, то можна було б вже

отримати землю і волю, і жити, як птиці небесні Треба навчитися нікому не підкорятися і нікого не визнавати»⁴⁸². Така агітація була дієвою. Селяни погоджувалися з тим, що «у нас землі мало, ми недоїмок сплачувати не будемо, земля казенна, значить і ми казенні»⁴⁸³. Представники Михайлівського сільського товариства взагалі призупинили сплату податків та оплату за оренду казенних земель⁴⁸⁴. У січні 1910 р. у с. Катюжанка Київської губернії, місцева влада намагалася описати майно селян за недосплати. Останні дали відсіч. 500 осіб, озброївшись камінням і кілками, вигнали представників влади з села⁴⁸⁵. У с. Печенігах Вовчанського повіту Харківської губернії 30 жовтня 1913 р. під час стягнення недосплат зібралося 1500 селян, які камінням і палицями прогнали збирачів податків і поліцейських. Для придушення виступу в село прибув загін стражників⁴⁸⁶.

Поширеною формою селянського бунту були потрави поміщицьких посівів та сінокосів. Вони часто завершувалися кривавими сутичками селян із працівниками економії або з поліцією. Саме так сталося в сс. Малій Носівці, Кириловці Чернігівської губернії⁴⁸⁷, с. Щастя Харківської губернії⁴⁸⁸ та в інших губерніях. Для захисту своїх луків та пасовищ поміщикам іноді доводилося наймати поліцейську охорону. Так, управляючий економією графині Мусіної-Пушкіної в с. Дрімайлівці Ніжинського повіту Чернігівської губернії за дорученням господині в листі до повітового справника просив надіслати за рахунок економії кінно-поліцейську сторожу на період із 1 квітня по 1 листопада 1914 р. для охорони угідь⁴⁸⁹. Селяни сс. Довжика та Чупахівки Харківської губернії чисельними групами регулярно протягом червня 1906 р. випасали свою худобу на сінокісних луках, які належали Чупахівському цукровому товариству. У відповідь на погрози з боку поліцейської охорони селяни заявляли, «що будуть випасати свою худобу там, де захочуть, бо власних пасовищ у них немає»⁴⁹⁰. Надзвичайна обмеженість площ селянських пасовищ, гостра потреба в них, часті порушення поміщиками сервітутних прав постійно штовхали селян на подібні кроки.

Під час реалізації Столипінської аграрної реформи мали місце страйки сільськогосподарських робітників. Хоча, наприклад, за даними Є. Лося та О. Михайлюка, страйковий рух у 1907 – 1914 рр. не набув масовості. Упродовж означеного періоду в українських губерніях відбулося 109 виступів⁴⁹¹. Основними причинами цієї форми селянського бунту були мізерна заробітна плата та нестерпні умови праці. Для прикладу. Селяни Жигайловської волості Охтирського повіту Харківської губернії Г. Неня, Ф. Чипига, П. Близнюк,

А. Пятенко, які працювали в Ясенівській економії поміщиків Вейссе на зборі врожаю буряків, 4 жовтня 1912 р. почали вимагати від управляючого надбавки до заробітної плати. Адміністрація відмовилася задовольнити їхні вимоги. У відповідь вони силою розігнали з робіт 200 селян, які копали буряки та зірвали збір урожаю⁴⁹². Аналогічні страйки сільськогосподарських робітників відбулися на бурякових плантаціях Подоського в Київському повіті. Там страйкувало 400 осіб. У Краснопільському маєтку Житомирського повіту – 300 осіб; стільки ж в економії Бразоля, Охтирського повіту тощо⁴⁹³.

Сільськогосподарські робітники страйкували, вимагаючи не лише підвищення зарплати чи покращення умов праці, але й протестуючи проти брутального поводження з ними з боку робітників адміністрації. Так, у травні 1908 р. із цього приводу страйкувало 300 дівчат на бурякових плантаціях економії поміщика Ліщинського в Харківській губернії. Двічі страйкували через це й сільськогосподарські робітники в економії поміщика Яковлева Миргородського повіту Полтавської губернії⁴⁹⁴.

Спільними рисами страйків цього періоду були такі: економічна спрямованість, стихійність, малоорганізованість тощо. Рідше причиною страйку ставали зміни в раціоні харчування робітників. Наприклад, 13 березня 1908 р. у Лозовській економії Богодухівського повіту Харківської губернії він стався у зв'язку з невдоволенням селян 4 фунтовою нормою хліба⁴⁹⁵.

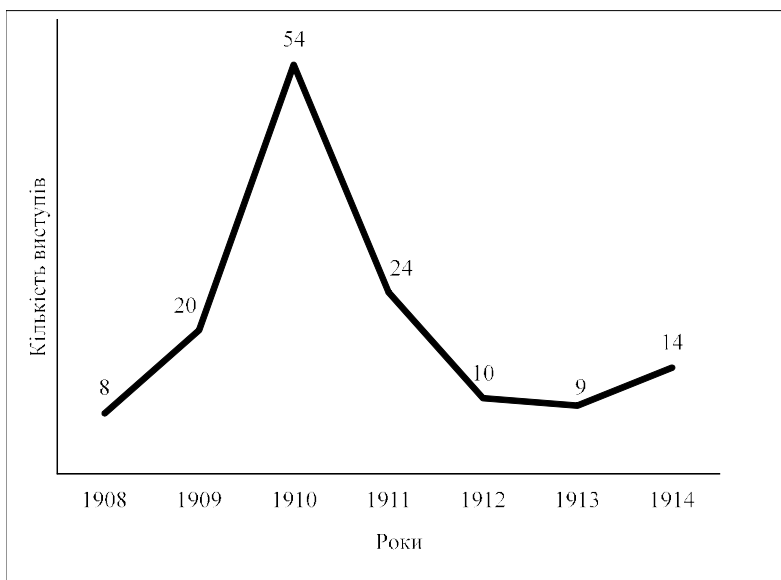
Реформа П. Столипіна помітно вплинула на еволюцію селянської революції. Так, зокрема, під час її реалізації, поряд із традиційними формами селянського бунту, з'являються й нові. Вони відображали незадоволення селян безпосередньо аграрною реформою. Майже відразу після появи указу від 9 листопада 1906 р. у Богодухівському повіті Харківської губернії селяни говорили про неминучий розподіл поміщицької землі. Вони вважали, що її будуть роздавати селянам. Джерелом такої селянської впевненості стали анкети Вільного економічного товариства, які були розіслані для вивчення стану селянського землеволодіння після листопада 1906 р.⁴⁹⁶ У 1912 р. серед селян Чернігівської та Харківської губерній ширилися чутки, що нібито у зв'язку зі століттям вітчизняної війни 1812 р. вийде царський маніфест про наділення селян землею⁴⁹⁷. Однак той факт, що подібні царські обіцянки, як правило, залишалися на папері, зруйнував у селян останню надію у віру і добру волю царя-батюшки.

Про посилення революційної активності селян проти столипінської аграрної реформи свідчить і збільшення кількості судових справ, заведених проти них на підставі указу 9 листопада 1906 р. Тільки по Харківській губернії протягом 1908 – 1914 рр. було зареєстровано 139 таких справ.

Графік 3.1.

[Складений за архівними матеріалами⁴⁹⁸].

*Динаміка кількості селянських бунтів
проти впровадження столипінської аграрної реформи
в Харківській губернії (1908 – 1914 рр.)*

У представленому вище графіку нами були враховані всі форми бунту селян Харківської губернії, спрямовані проти Столипінської аграрної реформи. Ми брали до уваги як активні, так і пасивні їхні прояви. До активних віднесено підпали будівель хуторян, побиття або вбивства землемірів або тих селян, які погоджувалися на вихід із общини, випадки агітації, спрямованої проти аграрної реформи. До пасивних – будь-які погрози, перешкоди роботі землевпорядних комісій тощо. Графік фіксує пік селянських виступів, який припадає на 1910 р. Підвищення селянської активності тогочас не випадкове. У радянській історіографії 1910 р. вважався початком періоду нового

революційного піднесення, зумовленого набуттям чинності указу від 9 листопада 1906 р. Цим радянські історики пояснювали те, що на 1910 р. припадає найбільша кількість виступів, а саме – 54. Далі, відповідно до їхньої логіки, наступав спад селянської активності, пов'язаний із промисловим піднесенням. Головна рушійна сила селянської революції – селяни – вибували до промислових міст, поповнюючи ряди міського пролетаріату. Зростання невдоволення селян у 1914 р. пов'язане з початком Першої світової війни. Жінки-солдатки, чоловіки котрих були мобілізовані на фронт, намагалися самостійно протидіяти аграрним перетворенням. За даними, що подають радянські історики, упродовж 1907 – 1914 рр. в Україні відбулося 1973 селянських бунтів. Із них 966 масових і 1007 індивідуальних. За формами мав місце такий розподіл: 678 підпалів, 278 випасів і потрав, 52 порубки лісів, 25 захоплень поміщицької власності, 20 стосовно оренди, 109 організували сільськогосподарські робітники⁴⁹⁹.

На нашу думку, немає достатніх підстав гіперболізувати селянську активність під час Столипінської аграрної реформи. Зіставивши кількісні показники селянських бунтів 1908 – 1914 рр. із аналогічними даними 1902 – 1907 рр., переконаємося в тому, що владі вдалося тимчасово згасити селянську революцію, започаткувавши реалізацію аграрної реформи. Невдоволення останньою з боку селян не носило гостро-критичного характеру для властей, як у 1902 – 1907 рр. Столипінська аграрна реформа зумовила те, що об'єктом селянського бунту стали селяни-одноосібники, ті, хто вийшов із общини. Це стало елементом селянської революції. Селянський бунт, окрім зовнішнього, набув внутрішнього спрямування. Селян, які наважувалися і виходили з общини, чекало масове обурення з боку інших односельців. Їм забороняли приходити до церкви, на сільські сходи або взагалі виганяли з села⁵⁰⁰. Були випадки, коли відрубників не підпускали до водоймищ, не давали користуватися криницями тощо⁵⁰¹. Залякування селянами своїх односельців, які вирішили вийти з общини, простежується від початку і до кінця реформи. Наприклад, М. Буринін – мешканець с. Люджі Охтирського повіту Харківської губернії, постійно залякував односельців свого села тим, що влада готує вагони для тих, хто вийде з общини, щоб вивезти їх до Сибіру⁵⁰².

Часто лунали погрози фізичної розправи, підпалу будинків і навіть вбивства тим, хто вирішив вийти з общини. Діставалося й старостам. Так, селянин В. Ситников – мешканець хутора Гракова неодноразово погрожував сільському старості П. Смигунову. У ніч на 5 серпня 1910 р. спалив увесь врожай його хліба. Збитки від пожежі склали

більше 1,5 тис. крб.⁵⁰³ Мали місце випадки, коли селяни погоджувалися вийти з общини. Однак після постійних залякувань, що їх очікують великі податки, деякі не витримували і забирали свої заяви назад⁵⁰⁴. У с. Вільшани Лебединського повіту в 1911 р. була підпалена клуня з хлібом, яка належала уповноваженому від відрубників Г. Яременку. Коли потерпілий став гасити пожежу, селяни заважали йому, примовляючи при цьому: «Це тобі за відруб!»⁵⁰⁵. Подібні дії залякували бажаючих виходити з общини.

Общинники свідомо зривали сільські сходи, на яких селянам роз'яснювали зміст указів та законів про аграрну реформу. Це був один із найпопулярніших методів боротьби із бажаючими підтримати впровадження аграрної реформи. Саме так вчинив селянин І. Горбасов – мешканець с. Кабанья Куп'янського повіту Харківської губернії на сільському сході. Він образливо ставився до присутніх, агітуючи селян повстати проти влади, проти членів землевпорядної комісії тощо⁵⁰⁶. Не дивно, що за таких обставин сходи дуже часто припиняли свою роботу. Зривом сільських сходів селяни намагалися зашкодити реалізації аграрних перетворень на селі. Вони вдавалися до різних засобів протесту, причина яких крилася в боязні втратити кращі землі та в своєму переконанні, що вихід частини селян на хутори погіршить і без того складне земельне становище решти.

Часто представники місцевої виконавчої влади (старости) самі наважувалися гальмувати землевпорядний процес. Так, наприклад, селянин К. Жуков – мешканець с. Міловатки Куп'янського повіту Харківської губернії, будучи старостою, не прийняв заяви від своїх односельців з приводу їхнього бажання вийти з общини на відрубні ділянки. Крім цього, він постійно агітував селян не виходити з общини⁵⁰⁷. У с. Ількучі Городнянського повіту Чернігівської губернії внаслідок протистояння землеміру, старосту Криволапа земський начальник звільнив від виконання його обов'язків. 18 травня 1914 р. на сільському сході після оголошення землеміром одного з земельних проєктів, Криволап, тоді ще староста, відмовився ставити печатку на документах. Він зірвав схід і не сприяв реалізації державної політики. Дійшло до того, що на допомогу було викликано поліцію, яка заарештувала 15 селян⁵⁰⁸.

Антиреформістські настрої й виступи були властиві й заможним селянам. Так, у серпні 1910 р. селянин Кіндрат Чувилка – мешканець хутора Глушенкового Куп'янського повіту Харківської губернії, виступаючи на сільському сході, а потім також і в інших місцях, говорив, що закон 9 листопада 1906 р. надуманий і уряд обманює селян. Причиною таких дій було те, що надільна земля належала селянам як

колишнім державним і тому виділяти на неї відрубників не можна. Сам К. Чувилка мав 8 десятин землі і двох коней, тобто був небідним. За ці висловлювання, які гальмували впровадження в життя реформи, адміністрація вислала його на два роки⁵⁰⁹. Селянин П. Скляр, що жив в с. Лютівка Богодухівського повіту, на сільському сході почав заважати зборам ухвалити постанову про виокремлення відрубів. Як він сам пояснював, у тому урочищі, що за планом мало перейти відрубникам, у нього було 10 дес. землі. Раніше він її постійно удобрював і доклав туди багато власної праці. Як писали поліцейські чини, згодом П. Скляр розкався, але все-таки був заарештований на 2 тижні⁵¹⁰. Останній випадок свідчить про те, що землевпорядні комісії у своїй роботі не завжди враховували інтереси, як рядових, так і заможних селян. Це призводило до формування в селянському середовищі відповідних протестних настроїв.

Мав місце негатив селян і у ставленні до діяльності Селянського банку в роки століпінської аграрної реформи. Зважаючи на те, що банк був великим земельним власником, селяни були впевнені, що політика банку має грабіжницький характер щодо них. Вигідна вона лише поміщикам і заможним селянам. За таких обставин селяни часто відмовлялися від купівлі землі в Селянського банка чи за його сприяння, від сплати грошових внесків банку тощо. Крім цього активно продовжували випасати худобу, чинити потрави, захоплювати землі, які належали банку⁵¹¹.

В історичній літературі довго замовчувався той факт, що Селянський банк у 1911 р. не видавав позики і заставу тим, хто мав менше 6 дес. землі⁵¹². Тому, як правило, до відрубного чи хутірського володіння землею мали можливість перейти передусім більш-менш заможні селяни. Так, 20 жовтня 1914 р. члени Горобцівського земельного товариства Засульської волості Роменського повіту Полтавської губ. ухвалили присуд про перехід до відрубного володіння. Кожний із 3-х членів цього товариства – О. Стромиленко, П. Каша, І. Перетяцько – мали більше 10 дес. землі⁵¹³.

Траплялися інциденти непокори селян, які проявлялися в руйнуванні межових знаків – дерев'яних кілків. Їх встановлювали члени землевпорядних комісій для огороження відрубних чи хутірських земельних ділянок. Як правило, ці знаки селяни навмисно виривали, засипаючи місця шлаком або сміттям⁵¹⁴. Такими діями вони гальмували здійснення реформи, оскільки землемірам потрібно було знову марнувати час на межкування земельних відрізків. Селяни с. Дорогинки Ніжинського повіту Чернігівської губернії – брати Денис та Ісидор Ясько разом зі своєю 72-літньою матір'ю навесні 1911 р.

повиривали всі межові знаки. Ними були огорожені відрубні ділянки Родіона Ясько, що проходили їхнім городом⁵¹⁵. Інший подібний випадок трапився в Коломацькій общині Валківського повіту Харківської губернії в грудні 1912 р. Група селян-общинників викрала у старшого землеміра заготовки межових стовпів⁵¹⁶.

Зустрічалися випадки протесту проти здійснення землевпорядних заходів і з боку тих селян, які спочатку брали активну участь у реформі. Так, у вересні 1910 р. селянин с. Ворожба Лебединського повіту С. Дегтяр, перейшовши до відрубів, раптом став закликати своїх односельців до руйнування відрубної системи і повернення до общинних порядків. Як потім з'ясувалося, цей селянин одержав відруб не там, де хотів. Він був позбавлений права користуватися общинним пасовищем. У такий спосіб він зазнав збитків, оскільки був торгівцем худобою. Це й призвело до того, що С. Дегтяр почав вимагати повернення старих порядків, за що його було заарештовано на 14 днів⁵¹⁷. Подібний випадок стався в Штормовській сільській общині Старобільського повіту в 1914 р. Там група із 90 селян, які в 1910 р. за постановою сходу перейшли до відрубів, подали заяву імператору про дозвіл їм знову повернутися до общини. З цього приводу харківський губернатор М. Катеринич написав царю пояснювальну записку, виклавши в ній причини дій штормовських селян. Вісім селян із цієї групи хотіли повернутися в общину, бо їм ніде буде випасати худобу. Вони звикли це робити на общинному випасі. Друга група – 45 осіб мотивувала своєю відмовою від відрубів тим, що за розверстки вони одержали меншу площу землі, ніж їм обіцяли. Третя група – 4 особи була незадоволена тим, що їм дісталася земля гіршої якості. Четверту групу з 22-х селян не влаштувало те, що за жеребкуванням їм дісталися відруби, розміщені далеко за селом. Нарешті, останні 11 осіб заявили, що проти відрубів нічого не мають, а приєдналися до заяви лише через солідарність із односельцями⁵¹⁸. Зрозуміло, що такі пояснення селян не могли вплинути на позитивне рішення губернатора підписати їм дозвіл на повернення в общину.

Від пасивних форм боротьби селяни переходили до активних. Частішали випадки, коли общинники застосовували силу для того, щоб не допустити до робіт землемірів. Так, у с. Пакулі Чернігівського повіту 22 травня 1913 р. селяни сусіднього села Колпоти під час землевпорядних робіт напали на помічників землеміра і побили їх. Вони також пригрозили, щоб вони їхали звідси і не займалися земельними роботами. 31 травня 1913 р. ті ж селяни побили відрубника Т. Каранду, а також землеміра та його помічників. Окрім цього, вони забрали коней, на яких останні приїхали на робоче місце⁵¹⁹. Як

наслідок, землевпорядні роботи тут були на деякий час призупинені. Інший випадок стався у травні 1914 р. в слободі Міловій Харківської губернії, куди було відряджено землеміра Рейміллера для розмежування відрубних ділянок. Дізнавшись про прибуття останнього, селяни чисельністю 200 – 300 осіб, озброївшись кілками, ціпами, сапами пішли до лісу, де мали працювати землеміри. Робітники разом із Рейміллером, побачивши натовп селян, почали розбігатися. Селянам вдалося спіймати одного з них, якого вони побили, а все спорядження і реманент порубали й підпалили. Крім того, були засипані землею всі межові ями. За такі дії організаторів було заарештовано⁵²⁰. Общинники бачили в землемірах своїх ворогів, тому часто перешкоджали їм навіть тим, що не надавали житла, помічникам постійно погрожували у побитті. У квітні 1910 р. 9 домохазяїв із с. Безуглівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії заявили про своє бажання вийти з общини. У село прибули земський начальник і помічник землеміра повітової землемірної комісії для обміру землі. Однак сільській сход рішуче висловився проти цього. Ігноруючи протест, землеміри продовжили роботу під охороною волосного старшини і поліцейського урядника. Бунт на селі тривав кілька днів. Зрештою місцевій владі довелося застосовувати проти селян силу. Кілька селян було поранено, 15 заарештовано і віддано до суду⁵²¹. У с. Уди Харківського повіту тієї ж губернії 13 березня 1914 р. приблизно 200 селян-общинників відмовилися користитися рішенням землевпорядної комісії й також вчинили опір землеміру, старості та урядникам⁵²². Тільки після арешту керівників опору напруга спала.

Непоодинокими випадками серед общинників були й самовільні захоплення земель, які належали хutorьянам. Так, у с. Колодязь Куп'янського повіту Харківської губернії 11 селян виїхали навесні 1911 р. у поле, де самовільно зорали 8 ділянок, які належали відрубникам⁵²³. У серпні 1911 р. на хутірські землі в с. Медведі Суразького повіту Чернігівської губернії з'явилося 300 селян. Поки до місця подій прибули стражник із урядником, селяни майже повністю переорали поле. Вони відмовилися припинити оранку на вимогу представників влади. Лише після арешту поліцією кількох найактивніших селян оранку було припинено⁵²⁴. На сільському сході в с. Курячівка Старобільського повіту Харківської губернії 6 вересня 1912 р. було прийнято рішення про те, що кожний общинник має обробляти ті ділянки землі, якими він користувався і раніше, навіть, якщо вони відійшли відрубникам. Наступного дня після сходу більшість селян прибула на відрубні ділянки, щоб розпочати там земельні роботи. Крім цього, вночі общинники вчинили напад на

мастки хуторян⁵²⁵. Розгроми хуторів та побиття їхніх господарів мали місце також у с. Холопковому Глухівського повіту, у с. Карповичах Новозибківського повіту Чернігівської губернії⁵²⁶ та в інших селах.

В Україні тривала відкрита або прихована боротьба общинників проти хуторян. Так, наприклад, мешканець с. Дягове Сосницького повіту Чернігівської губернії Дубовецький, який ще в 1910 р. придбав собі через банк біля села Звеничева Городянського повіту ділянку землі в 20 дес., заснував там хутір і переселився. У 1911 р. він звернувся зі скаргою до губернатора на селян с. Звеничева, які зустріли Дубовецького надзвичайно вороже і заявили йому, що земля, яку він купив, – їх «дідівська». Вони не дозволять, щоб нею володів хтось інший. Якщо він не залишить її, то буде вбитий, а хутір його знищений. Погрози з боку селян носили систематичний характер. Вони припинилися лише після арешту сімох найактивніших із них⁵²⁷.

Отже, на фоні розгортання селянської революції уряд у 1906 р. започаткував Столипінську аграрну реформу. Її реалізація вплинула на еволюцію селянської революції. Трансформувалися форми і методи селянської революційної боротьби. Так, масові, відкриті бунти селян поступилися місцем індивідуальним. Із активних форм переважали індивідуальні підпали, потрави посівів, самовільна порубка лісів, заорювання земель, побиття окремих службовців економій тощо. З пасивних форм найчастіше зустрічалися такі, як агітація проти існуючої влади, поміщиків, заклики не сплачувати податки, не виходити з общини тощо. Значно зменшилася кількість страйків сільськогосподарських робітників. Змінилися і вимоги страйкуючих. Питання щодо оренди землі відійшли на другий план. Страйкарі вимагали підвищення зарплати, покращення умов праці тощо. До цього ж додалися й нові форми боротьби, пов'язані безпосередньо з реалізацією столипінської аграрної реформи. Ще однією особливістю для цього періоду, є боротьба в середині самого селянства. Якщо раніше об'єктом селянського бунту здебільшого були поміщики, то під час Столипінської аграрної реформи з'явився новий об'єкт – селянин-хуторянин, селянин-відрубник.

Водночас відсутні підстави говорити про насильницьке впровадження столипінської аграрної реформи в Україні. Влада застосовувала силу лише у випадку порушення селянами закону, або коли вони чинили опір державним службовцям, місцевій владі та селянам, які виявили бажання скористатися столипінською аграрною реформою і змінити своє соціально-економічне і суспільно-політичне становище.

3.2 Перша світова війна як каталізатор селянської суспільно-політичної активності в Україні (1914 – 1917 рр.)

Перша в історії людства світова війна стала однією з двох найкривавіших воєн, які пережило людство в ХХ ст. Цілком слушною є думка О. Сича стосовно того, що війну 1914 – 1918 рр. необхідно розглядати як подію, що належить до явищ цивілізаційного порядку. Вона була феноменом, набагато складнішим і ширшим за своїм історичним змістом, ніж власне війна⁵²⁸. Нам імпонує позиція Е. Хабсбаума щодо того, що Перша світова війна завершила «довге» ХІХ ст., з неї розпочалося ХХ ст.⁵²⁹ Грандіозна за розмахом, вона втягнула у свою орбіту 38 країн із 59-ти, що тоді існували, з населенням 1,5 млрд. осіб, або s усього людства. Під рушницею опинилось 73 млн. осіб, із яких біля 4 млн. українців⁵³⁰. Наддніпрянська Україна, де наприкінці ХІХ ст. проживало 23,5 млн. українців, дала російській армії 3,5 млн. солдатів, а із Західної України було мобілізовано до австро-угорської армії ще 250 тис.⁵³¹ Чисельність працездатних чоловіків, мобілізованих до війська, наприклад, з Полтавської губернії склала 49,4%, із Харківської – 49,1%, із Чернігівської – 50,6% всього чоловічого населення⁵³². Загалом за роки війни тільки з трьох губерній Лівобережжя було мобілізовано 955,3 тис. чоловічого сільського населення⁵³³. Її жертвами стали 30 млн. осіб, із них 10 млн. загиблих⁵³⁴. Війна кардинально вплинула на подальшу історію і політику багатьох держав світу.

Спільним для всіх воюючих країн було те, що їхні уряди проголосили оборонну доктрину, переконуючи своїх громадян у необхідності захисту власної Батьківщини від ворога. Ніхто не хотів виступати в ролі агресора. Хвиля патріотизму охопила й Російську імперію. Державна Дума урочисто підтримала уряд, заявивши йому про свою лояльність. Панівні верстви, фінансові кола тогочасного російського імперського соціуму теж активно підтримали воєнний курс держави. Вони були переконані, що воєнна експансія забезпечить їм нові території, ринки збуту та джерела сировини, вигідні військові поставки й високі надприбутки, а також ослабить революційний рух усередині країни. Зважаючи на це, з перших днів війни у країні за їхньої підтримки розгорнулася широка ідеологічна кампанія, яка змальовувала війну як оборонну, яка ведеться заради захисту Вітчизни

від «пруських варварів», а також заради захисту слов'янських народів⁵³⁵. Ця пропаганда дала свої позитивні результати. На початку війни патріотичні настрої охопили широкі верстви тогочасного російського соціуму. Не стало винятком і селянство.

Грунтовний аналіз звітів губернаторів дозволяє умотивовано стверджувати, що більшість сільського населення Наддніпрянської України на початку Першої світової війни підтримувала політику уряду. Наприклад, у всіх населених пунктах Чернігівської губернії було організовано патріотичні маніфестації, численні пожертвування на потреби війни⁵³⁶. Сільські товариства надавали грошову допомогу на будівництво лазаретів для поранених і хворих. Селянки в'язали і шили теплий одяг для фронтовиків. Сутність тогочасного патріотичного настрою, який панував серед селян на початку війни, влучно передають дві фрази: «Якщо німець наступає, то як же нам не захищатись?» і «Нам чужого не потрібно, але свого ми теж не віддамо!»⁵³⁷. Серед сільського населення Полтавської губернії ходили чутки, що селяни, які будуть воювати на боці Німеччини і Австро-Угорщини проти Росії, отримають поміщицькі землі. Однак селяни не бажали бути зрадниками своєї держави і, як зазначено в одному тогочасному документі, ці «чутки успіху в губернії не мають, населення ставиться до них із недовірою»⁵³⁸.

Патріотичному піднесенню, на нашу думку, сприяла по-перше, певним чином пануюча в суспільстві думка, що ця війна буде короткотривалою (називали термін у кілька місяців) і переможною. По-друге, селяни сподівались, що під час бойових дій буде призупинено Столипінську аграрну реформу. По-третє, селяни вважали, що війна є сприятливим приводом для розправи з поміщиками, куркулями й представниками царської влади. Вони були переконані, що війна дасть селянам можливість після перемоги розподілити між собою поміщицькі землі.

Водночас мали місце й протилежні настрої. Іноді в селян можна було спостерігати й «глухе бродіння серед призваних»⁵³⁹. Мотиви зрозумілі. Селяни не бажали йти на війну. Вони були впевнені: якщо продемонструвати чиновникам свою непокору, то уряд прислухається до їхніх вимог. Такий висновок підтверджується цілим рядом документів. Так, у липні 1914 р. селянин О. Грецький неодноразово поширював серед своїх односельців Новоропської волості й села Новий Ропськ Новоизибківського повіту Чернігівської губернії чутки про те, що війна ця починається даремно. Краще було б, якби всі мобілізовані пішли не на війну, а до будинку уряду, де вимагали б

рівноправ'я, – агітував він⁵⁴⁰. У зв'язку з побоюваннями уряду активізації селянських бунтів були посилені поліцейсько-охоронні заходи. 20 липня 1914 р. було запроваджено військову цензуру для всіх публікацій. 23 липня 1914 р. опубліковано указ, за яким усі, хто публічно агітує проти війни, будуть негайно покарані⁵⁴¹. Така ейфорія тривала недовго. Перебіг бойових дій на фронтах Першої світової війни сутнісно вплинув на настрої населення в середині країни.

Військові невдачі 1915 р. на Західному фронті поставили Російську імперію в дуже скрутне становище. Були втрачені Польща, Білорусія, Прибалтика, частина України. Армія зазнала людських та матеріальних втрат. «Російські армії були розбиті і не мали змоги чинити опір німецькому наступу»⁵⁴², – писав Ллойд Джордж у своїх мемуарах. Це змусило російський уряд провести позачергові мобілізаційні заходи і поставити під рушницю ще 1,5 млн. осіб⁵⁴³. Це суттєво загострило дефіцит робочих рук як у містах, так і в селах. Особливо боляче ця проблема відчувалася на Лівобережній Україні, де сільське господарство було домінуючим. Мобілізація негативно впливала на розвиток бідняцьких господарств, звідки часто забирали на війну єдиного робітника – годувальника сім'ї. Заможні селяни мали змогу відкупитися від мобілізації, а якщо дехто з них і потрапляв до армії, то, як правило, влаштовувався там на вигідні посади. У 1915 р. солдати-селяни Сумського повіту Харківської губернії в листі начальникові штабу Верховного головнокомандуючого з обуренням писали про те, що місцева влада за хабарі «звільняє багатіїв сотнями від призову до армії»⁵⁴⁴.

Дедалі частішали випадки, коли селяни всіляко ухилялися від військової служби самі й давали рекомендації своїм односельцям, як це зробити на практиці. Так, селянин А. Козуля – мешканець Хорольського повіту Полтавської губернії в березні 1915 р. публічно заявив, що «...дурні ті, хто йде на службу. Я не піду, і діти мої не підуть. Дурниці солі в вуха насипати? З вуха піде слиз, ось лікарі і напишуть, що це золотуха. А ще для вірності по п'ятірці їм дати і тоді точно служити не будете»⁵⁴⁵. Досить оригінальний варіант уникнути призову було виявлено військово-окружним судом. Деякі особи навмисно імітували антиурядову політичну діяльність з метою потрапити під слідство, а згодом бути висланими під нагляд поліції. Коли цей спосіб уникнення військового призову був розкритий, військовому суду довелося переглянути цілий ряд попередніх так званих «політичних справ»⁵⁴⁶.

Траплялися випадки, коли солдати Харківської губернії, перебуваючи у відпустці, рекомендували своїм односельцям «вчинити будь-які, хоча б незначні злочини, і в такий спосіб позбутися можливості померти на війні»⁵⁴⁷. Щоб уникнути масового поширення подібних пропозицій, охранка наполягала заборонити відпустки для солдатів нижчих чинів. Селяни шукали різні варіанти ухилитися від призову: дезертирували з армії, здавалися в полон. Антивоєнні настрої селянства проявлялися в різних формах, починаючи з висловлювань проти війни і царя, закликів не йти на війну, відмови під тим чи іншим приводом давати підводи для доставки запасних на залізничні станції і закінчуючи масовими виступами мобілізованих селян, які громили крамниці, військові та поліцейські установи тощо.

Із початком війни до країни практично припинився імпорт сільськогосподарських машин і механізмів. Насамперед призупинили постачання Німеччина та Австрія. Ввіз із інших країн не так швидко налагодився, а завезені з Америки до Архангельську і Владивостоку машини не можна було продати всередині країни, оскільки до них не доходила черга перевезення⁵⁴⁸. Це сприяло збільшенню сільськогосподарських машин вітчизняного виробництва. Ціни на вказані товари почали швидко зростати. З перших місяців війни заводи сільськогосподарського машинобудування стали переходити на виробництво військового спорядження. Перша світова війна негативно вплинула на постачання сільськогосподарськими машинами та реманентом селянського господарства. Поміщицькі господарства перебували у вигіднішому становищі. Машини і запчастини до них, що зберігалися на земських складах, відпускалися переважно поміщикам і подекуди заможним селянам. Купити їх в обхід земських установ було вкрай складно і лише за велику плату. Це було під силу тільки поміщикам або тим же заможним селянам. Через мобілізацію ковалів і відсутність металу зупинялася робота насамперед у селянських кузнях, а потім вже у поміщицьких майстернях.

Війна з її величезним попитом на предмети бойового і матеріального постачання армії та флоту внесла структурні зміни у промислове виробництво країни. З усіх галузей промисловості найшвидше розвивалися ті, які повністю працювали на задоволення потреб фронту, а решта залишалися без змін, а то й скорочували виробництво. Це зумовило формування диспропорції в народному господарстві, порушення нормальних взаємовідносин між промисловістю, сільським господарством та транспортом. На початку війни скорочували своє виробництво або зовсім закривалися

переважно підприємства пивоварної, винокурної, а також лісової та будівельної промисловості. Поряд із цим в Україні, як і по всій імперії, у роки Першої світової війни було відкрито ряд нових промислових підприємств, що працювали для потреб фронту. На жаль, даних про те, скільки підприємств в Україні було в роки війни закрито і скільки відкрито, виявити не вдалося. Наведені О. Нестеренком показники про закриття і відкриття підприємств загалом по Росії певною мірою відображають масштаби цього процесу і в Україні (див. табл. 3.1 у додатках). Вони свідчать, що в роки війни закриття підприємств домінувало над їх відкриттям. Відтак питома вага підприємств, що відкривалися, не могла компенсувати виробництва закритих підприємств.

Під час війни матеріали офіційної статистики, а також кореспонденції з усіх куточків країни сповіщали про загальне скорочення обсягу посівних площ основних продовольчих зернових культур. Не була винятком і Україна. Наприклад, показники посівів ярової пшениці відносно до 1913 р. були такими: Полтавська губернія в 1914 р. – 27,34%, у 1916 р. – 18,26%; Харківська губернія, відповідно 30,06%, 31,51% і Чернігівська губернія – 0,47%, 0,12%⁵⁴⁹. Суттєве скорочення посівів спостерігалось в Чернігівській та Полтавській губерніях. Ми пов'язуємо це з тим, що саме ці губернії входили до південно-західної лінії фронту, населення яких постійно мусило працювати на окопних роботах. Скорочення посівів відбулося і у поміщицьких володіннях Херсонської губернії, зокрема в Тираспольському повіті – на 61%⁵⁵⁰. На думку А. Шестакова, це було зумовлено такими причинами. По-перше, відсутністю робочої сили; по-друге, скороченням площ оренди⁵⁵¹.

Розуміючи неможливість припинити мобілізацію і намагаючись захистити й надати допомогу сільському господарству, царський уряд у 1915 р. розглянув питання щодо застосування праці військовополонених. Були розроблені загальні правила. Відповідно до них, на одну губернію можна було замовити не більше 10 тис. осіб. Партії військовополонених, які налічували не менше 10 осіб, відпускалися на 3 місяці й більше в розпорядження земських управ. Останні повинні були пильнувати за умовами праці військовополонених, а також за розміром їхньої зарплати⁵⁵². У 1916 р. Головне управління Генерального штабу Південно-Західного фронту дало свій дозвіл на залучення до сільськогосподарських робіт військовополонених. Передбачалося створити міжвідомчу комісію, яка мала розподіляти останніх із Дарницького табору під Києвом між

земськими управами. Земства потім повинні були розподіляти військовополонених так званим замовникам.

Залучення і розподіл військовополонених на роботи перебували під контролем Російського комітету допомоги військовополоненим. На роботу направлялися лише ті військовополонені, які виявляли власне бажання. Кожному з них видавалося посвідчення, яке засвідчувало їх особу, і присвоювався особистий номер для отримання посилок із Батьківщини⁵⁵³. Передбачалося використовувати працю військовополонених для потреб «сільських господарств, селянських організацій, земських та дворянських організацій та губернських адміністрацій»⁵⁵⁴.

Перші заяви в Ніжинську земську управу почали надходити від власників економій, що спеціалізувалися на виробництві сільськогосподарської продукції для військових потреб, особливо цукрового буряку. Велика кількість замовлень надходила від земельних власників Ніжинського повіту. Згідно з цими замовленнями, військовополонені були направлені в такі села: Монастирище, Малу Кошелівку, Лосинівку, Липів Ріг, Галицю, Носівку, Переяславку та хутір Петрик⁵⁵⁵. Однак у сільських господарствах військовополонених працювало небагато. Їхня чисельність у таких господарствах коливалася від 1 – 2 до 5-ти робітників. Чисельніші замовлення робили великі економії. Так, у Дорогинській економії нащадків К. Троцини працювало 28 полонених, у Зайцевській економії – 36, а у Веркіївській економії М. Терещенка – 40 осіб. Найбільше праця військовополонених застосовувалася в економії графа Мусіна-Пушкіна. Там працювало 80 осіб⁵⁵⁶.

Робота військовополонених оплачувалася відповідно до встановлених тарифів. Так, за півроку в Дорогинській економії військовополонений заробляв 68 крб. 42 коп., але на руки видавалися лише 38 крб. 42 коп. Решта утримувалася за харчування та на купівлю зимового одягу⁵⁵⁷. Однак застосування праці військовополонених так і не змогло суттєво призупинити тенденцію щодо недосівів на полях. Так, у 1916 р. недосіви озимини в деяких повітах Чернігівської губернії були такими: у Новгород-Сіверському – 36%, Городнянському – від 25 до 40%, Остерському – від 25 до 50%, Сосницькому – 30%, Чернігівському – 30%⁵⁵⁸. З точки зору економічної ефективності, праця військовополонених не могла компенсувати повністю втрати живої робочої сили, викликані мобілізацією. Тим не менше, це була одна з реальних форм допомоги уряду насамперед поміщицькому та селянському землеволодінню в умовах війни. Не останню роль у цьому

відіграло бажання поміщиків отримати дешеву робочу силу. Зарплата у військовополонених була значно нижчою, ніж у сільськогосподарських робітників.

До скрут, пов'язаних із мобілізацією, додалися труднощі, що виникли зі скороченням поголів'я робочої худоби внаслідок реквізиції волів і коней на потреби армії. Відповідно до закону про військовокінну повинність, мобілізації підлягав навіть єдиний кінь. Однак власник декількох коней повинен був здати лише половину їх кількості або навіть меншу частину, якщо кількість коней була непарна, тобто з трьох – одну, з п'яти – дві тощо. Таким чином, закон спрямовував головний тягар реквізиції на однокінних або двокінних, тобто бідніших селян. Заможні селяни опинялися у вигіднішому становищі, як і поміщики. До того ж вони намагалися приховати своїх кращих коней від мобілізації. Так, у Полтавській губернії був заможний селянин О. П'явко. Він володів двома хуторами у двох суміжних волостях. У них він мав по 30 коней. Під час військовокінних оглядів О. П'явко переганяв їх із однієї волості в іншу. Особливо часто такі комбінації здійснювали великі землевласники, які володіли маєтками в різних повітах⁵⁵⁹. В анонімній заяві від групи селян Ізюмського повіту на ім'я Харківського губернатора зазначалося, що під час кінської мобілізації представники місцевих адміністративних властей брали хабарі у Петровській, Велико-Камишівській, Савинській, Цареборисівській, Ізюмській волостях. Після цього заможні селяни взагалі не здавали своїх коней⁵⁶⁰. За таких обставин найбільше страждали однокінні або двокінні селяни.

Перша світова війна виявила численні проблеми в економіці Російської імперії. Показники її розвитку швидко погіршувалися. Залізниця не справлялась із перевезеннями, не вистачало продуктів харчування, продуктивність праці різко знижувалася, бо кваліфікованих працівників заміняли жінки, діти і військовополонені. У країні постійно зростали ціни, змінилося їх співвідношення. Наприклад, в Україні до війни можна було за півтора пуди пшениці купити пуд заліза, а в 1916 р. пуд заліза коштував 6 пудів пшениці; за пуд пшениці можна було купити 10 аршин ситцю, а в 1916 р. – тільки два⁵⁶¹. Водночас офіційно на всіх рівнях йшлося про те, що уряд бореться з дорожнечою. Найпопулярнішим методом було запровадження так званих такс. Щоб розрядити ситуацію, наприклад Сумською міською думою, було встановлено таксу на ціни товарів першої необхідності. Однак часто вона стосувалася тільки продовольчих товарів, не поширювалася на промислові. До того ж

купці зазвичай ігнорували її, продовжуючи торгівлю за довільно встановленими цінами. Поліція, яка мала стежити за виконанням рішень думи, байдуже спостерігала за такими порушеннями. Це викликало гостре невдоволення в населення і часто було причиною бунтів. Так, у Старобільському повіті Харківської губернії 30 травня 1916 р. на ринку була заарештована селянка, яка намагалася продати десяток яєць не за встановленими цінами. Її арешт викликав обурення серед селян, які, вказуючи на повну відсутність такси для промислових товарів у магазинах, говорили: «Пани дозволяють купцям нас грабувати, а в той же час примушують нас торгувати за такою»⁵⁶². На ринку зібралося понад тисяча осіб, переважно селянок, які почали громити магазини купців. Бунт припинила військова команда, яка заарештувала 18 найактивніших його учасниць⁵⁶³. Подібні випадки мали місце також у містах Градизьк Полтавської губернії, Охтирка і Богодухів Харківської губернії, у селах Котельова Охтирського повіту, Сватава Лучка Куп'янського повіту Харківської губернії⁵⁶⁴, у Червоному Житомирського повіту⁵⁶⁵ та в інших місцевостях. Ще на початку війни Міністерство внутрішніх справ рекомендувало губернаторам потурбуватися про видання обов'язкових постанов, які б регулювали ціни на предмети першої необхідності, тобто встановити такси⁵⁶⁶. Для затвердження цін у міських управах були створені спеціальні комісії. До їхнього складу входили представники торгових і промислових кіл. Однак на практиці уряду не вдалося розробити і запровадити дієві механізми стримування підвищення цін.

Особливо відчутно соціально-економічне становище населення погіршилося в 1916 р. Тогоріч ціни на продукти харчування і товари першої необхідності різко зросли в декілька разів. Динаміку підвищення цін на предмети харчування продемонстровано в табл. 3.2 у додатках. Дані, уміщені у таблиці, переконують, що ціни на товари першої необхідності у середньому зросли на 150%. Найменше ціни зросли на овес 83%, а найбільше – на дрова 245%, масло – 240%, мило – 221% та на гречану крупу – 220%. Крім того, що ціни на товари були шалені, їх ще й непросто було придбати. Торговці й промисловці в гонитві за надприбутками вдавалися до примітивної спекуляції. Часто вони навмисно затримували на своїх складах продукти харчування, а також інші товари, чекаючи, доки на ринку зростуть ціни. Це було однією з причин посилення внутрішньої соціальної напруги по всій країні. Звичними стали випадки, коли населення міст і містечок разом із селянами навколишніх сіл збиралося на базарі й силою забирало товари в крамницях, а інколи громило й самі крамниці.

Дорожнеча, дефіцит продуктів першої необхідності негативно позначилися не лише на соціально-економічному становищі населення. Вони не сприяли внутрішній суспільно-політичній стабільності, монолітності нації в екстремальних умовах війни. Ситуацію ускладнювали не лише дефіцит і дорожнеча, а і низька якість продуктів першої необхідності. Так, із м. Чернігова повідомляли про надлишкове додавання до м'яса кісток, про втрату ваги у випічці, про водянистість хліба. Погіршення сортів хліба і перемаркування сортів борошна (нижчі на вищі) мали місце й у м. Полтава. На погіршення якості продуктів і безсилля міської влади проти цього вказують повідомлення з Миргорода та Ромнів⁵⁶⁷.

Зважаючи на викладені вище обставини та інші фактори, восени 1916 р. спостерігається швидке наростання серед населення антиурядових й антивоєнних настроїв. Бунти на ґрунті дефіциту і дорожнечі предметів першої необхідності відбувалися як у формі страйків і демонстрацій (спрямовані проти адміністрації підприємств і місцевої влади), так і у формі зіткнень населення з торговцями, власниками магазинів, складів тощо. Уряд виявився неспроможним ефективно боротися зі спекуляцією. Це викликало невдоволення селян і робітників. Воно проявлялося в їхніх відкритих виступах. Відбувалися вони здебільшого в містах і містечках у базарні дні. Так, 16 травня 1916 р. о 8-й годині ранку в м. Сумах Харківської губернії на базарній площі було розгромлено лавку Кулешова. Купця звинуватили в тому, що він приховував продукти і продавав їх тільки знайомим. Жінки-солдатки вранці побачили, як з його лавки вийшла жінка, яка несла цукор і теж попрямували до магазину, але їм в продажі цього товару було відмовлено. Тоді жінки, вказуючи продавцеві, що «покупцям у капелюшках продають, а нам немає», напали на нього і завдали побоїв. Дістался й дамі з цукром, який у неї вихопили й розсипали по землі. Дії солдаток підтримали 2 тис. осіб, переважно жінок і підлітків. Бунт тривав кілька годин. Із появою поліції з натовпу почулися вигуки: «Бий поліцію!». У неї полетіло каміння. Під час сутички було поранено в голову помічника сумського справника А. Широкого і редактора місцевої газети «Сумской Вестник» І. Ильченка. Збитки, завдані купцеві, склали 50 тис. крб.⁵⁶⁸

Продовольчі труднощі швидко збільшували лави противників війни. Її прихильниками в народі дедалі частіше стали називати купців та торговців, котрі наживалися на дефіциті, дорожнечі, низькій якості продуктів першої необхідності. Тому, намагаючись пом'якшити продовольчу кризу, уряд та підприємницькі структури зосередили свої

зусилля на закупівлі хліба й інших продуктів харчування, а також на регламентації продовольчої справи. З цією метою було запроваджено карткову систему на цукор. За ініціатииви міністра землеробства О. Ріткіха по губерніям було запроваджено хлібну розверстку. Наприклад, Полтавська губернія мала забезпечити постачання 49 млн пуд щорічно⁵⁶⁹.

Однак стримати ріст дорожнечі не вдавалося. У телеграфних повідомленнях Чернігівського губернського жандармського управління, які надходили до губернатора в січні 1917 р., є відомості про високі ціни на м'ясо, птицю, крупи та борошно. Ціна за пуд пшеничного борошна досягала вже 10 крб. 40 коп. Такі захмарні ціни позначилися і на вартості виготовленого хліба. Придбати хліб, випечений із пшеничного борошна могли лише заможні верстви. Більшість населення тогочасної Російської імперії не могла собі цього дозволити. Дорожнеча і брак пшеничного борошна призвели до того, що хліб з нього перестали готувати. Наприклад, із 30 січня 1917 р. у слободах Нікольській та Предмостній Остерського повіту через відсутність борошна хліб пекарнями взагалі не випікався, на продаж не надходив⁵⁷⁰. Селянам північних повітів Чернігівської губернії не вистачало свого хліба, вони змушені були купувати його в місті. Однак придбати хліб у крамницях було дуже складно. Зокрема, 16 лютого 1917 р. у м. Чернігові в продажу його не було зовсім⁵⁷¹. Серед як міського, так і сільського населення ширилося масове невдоволення.

Непосильним тягарем для селян були наряди на тиллові окопні роботи. На основі закону від 8 грудня 1914 р. командуючим військовими округами надавалося право залучати населення до тиллових робіт для будівництва укріплень. Так, наприклад, тільки із Полтавської губернії до початку літніх місяців 1915 р. було мобілізовано 40 тис. осіб і 18 тис. коней⁵⁷². У Чернігівській губернії окопні роботи викликали обурення в селян, особливо в періоди проведення сільськогосподарських робіт. Для зняття напруги все населення лінії південно-західного фронту, до якої входили Чернігівська та Полтавська губернії, із 19 березня і до 20 квітня, а потім другий раз влітку з 1 червня відпускалося для здійснення польових робіт⁵⁷³. Однак цього було замало. До того ж селяни виснажувалися під час будівельних та окопних робіт. У звіті чернігівського губернатора говорилося про те, що «селяни в травні 1916 р. проявляли незадоволення з приводу надмірної кількості нарядів на окопні роботи»⁵⁷⁴. Губернатор відзначав, що «незважаючи на адміністративні стягнення з винуватців, випадки ухиляння від цих

робіт у губернії тривали»⁵⁷⁵. Адміністративні стягнення були не єдиним покаранням за ухиляння від примусових окопних робіт. Іноді розправу над селянами здійснювала військова влада: застосовувала різки.

Однак не всі верстви тогочасного російського імперського соціуму відчували на собі тягар війни. Найбільше, як про це йшлося вище, від нього потерпали селяни. Саме вони виконували всі державні повинності, запроваджені владою на потреби війни. Натомість поміщики почувалися значно комфортніше. Це було зумовлено не лише кращим їхнім матеріальним становищем. Передусім їх було звільнено від багатьох повинностей, виконання яких поширювалося на селян. Зокрема, поміщики усувалися від військово-окопної повинності. Така соціальна деформація була додатковим джерелом конфліктогенності як у суспільстві загалом, так і на селі зокрема. У Полтавській губернії серед селян можна було почути неприховане обурення нерівномірним виконанням окремими господарями таких натуральних повинностей, як підводна, шляхова, окопна тощо⁵⁷⁶. Селяни протестували проти них і часто не виходили на оборонні роботи. Дедалі частіше вони вимагали, щоб старости складали постанови – «приговори» про припинення окопних робіт. Навесні 1916 р. вони були складені в с. Новаки Лубенського повіту Полтавської губернії та в ряді інших сіл⁵⁷⁷. Бідніша частина селянства справедливо вважала, що, оскільки заможні селяни мають значно більше коней і підвід, вони й повинні переважно виконувати тилові роботи. Останні ж виступали за те, щоб призначати на ці роботи за встановленою чергою. У зв'язку з цим мали місце сутички між заможними селянами і біднотою в сс. Огіровка і Білоцерківка Хорольського повіту Полтавської губернії⁵⁷⁸.

Таким чином, становище селянства України в роки війни значно погіршилося. Мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, реквізиції хліба, коней, худоби, наряди на тилові роботи тощо – все це важким тягарем лягло на його плечі. Залишалося повністю невіршеним аграрне питання. Це дає підстави нам говорити про те, що Перша світова війна стала каталізатором селянської революції в Україні у 1914 – 1917 рр. Розгортаючись на тлі селянської революції початку ХХ ст. у Російській імперії, вона її активізувала. Про це переконливо свідчать історичні джерела, в яких відображено чисельність, характер, територію поширення селянських бунтів упродовж 1914 – 1917 рр.

За підрахунками Ю. Кир'янова, в Україні у серпні 1914 – лютому 1917 рр. сталося 203 селянські бунти, що були масовими. Більшість із них припадає на Правобережжя – 125, на Лівобережжі – 51, на Півдні

України – 27⁵⁷⁹. За підрахунками А. Дорохової, в Україні в роки війни відбулося 349 селянських бунтів. Вони мали таке регіональне представництво. На Правобережній Україні – 190, на Лівобережжі – 123, на Півдні – 36. Бунти охопили 612 сіл, а участь у них взяли понад 180 тисяч осіб⁵⁸⁰.

На жаль, А. Дорохова не з'ясувала за якою методикою нею велися підрахунки. На це свого часу звертав уже увагу В. Шевченко⁵⁸¹. Він припустив, що А. Дорохова застосовувала методику, схожу до тієї, яку запропонував М. Лещенко. Однак нею не виокремлено із загальної чисельності населення 612 сіл (180 тисяч осіб) тих, хто дійсно брав участь у виступах, як це робив свого часу М. Лещенко. До того ж останній підкреслював, що в одному і тому ж населеному пункті може статися кілька окремих виступів і, навпаки, один виступ охоплював іноді кілька населених пунктів. Зважаючи на це, науководостовірнішими видаються підрахунки Ю. Кир'янова.

Селянська революція під час Першої світової війни не припинялася. То в одній, то в іншій губерніях спалахувало полум'я селянських бунтів. На початку війни в Україні вони відбулися у зв'язку з мобілізацією запасних. Першість у Російській імперії за кількістю підпалених і розгромлених маєтків належала Київській губернії. Не менш активними були селяни Волинської, Подільської та інших губерній⁵⁸². За підрахунками О. Кошика, тогочас в Україні селянами було спалено або розгромлено 57 поміщицьких маєтків і 51 заможне господарство⁵⁸³.

У липні 1914 р. Правобережжям прокотилася могутня хвиля розгромів поміщицьких економій. У них брали участь місцеві селяни і запасні, а інколи навіть солдати розквартированих поблизу військових частин. Із м. Овруча Волинської губернії місцева влада телеграфувала: «Запасні громлять поміщицькі економії, сім тисяч запасних бунтують»⁵⁸⁴.

У м. Холми Сосницького повіту Чернігівської губернії в липні 1914 р. з початком мобілізації мав місце випадок вторгнення запасних у казенну винну лавку, де вони все розгромили і потрощили⁵⁸⁵. Розгроми магазинів, буфетів п'яними мобілізованими селянами відбувалися протягом всього періоду війни. У м. Лебедині Харківської губернії в травні 1916 р. 400 новобранців розгромили булочну і ряд дрібних крамниць. Заворушення новобранців відбулися також у с. Степанівка Харківської губернії (28 січня 1915 р.)⁵⁸⁶, у с. Драбове Золотоніського повіту (17 травня 1916 р.), у Прилуках (19 травня 1916 р.), у Кобеляках (9 лютого 1917 р.) Полтавської губернії⁵⁸⁷.

В офіційній інформації губернаторів про причини селянських бунтів у 1914 р. передусім йшлося про те, що всі вони були проявами хуліганства, безпорядків п'яних мобілізованих селян тощо. Таку поведінку мобілізованих, на нашу думку, можна пояснити не лише їхнім бажанням зняти стрес, нейтралізувати психологічну реакцію страху, відчаю тощо. У такий спосіб селяни бунтували проти соціальної несправедливості щодо них, якої вони зазнавали від властей, поміщиків тощо. Це була відмова від однієї частини бугтя в ім'я іншої. Іншими словами, під повідомленнями губернаторів про «п'яні й грабіжницькі дії мобілізованих селян» варто розуміти селянський бунт як вияв масового невдоволення селянства тогочасним станом речей. Підтвердженням таких наших думок є ті ж повідомлення губернаторів. У них, починаючи з 1915 р., дедалі частіше йдеться про антивоєнні та антимоноархічні настрої селян, що формувалися передусім під впливом листів, що надходили з фронту.

Зростанню антивоєнних настроїв серед селянства великою мірою сприяло перебування найбільш активної його частини на війні. У своїх листах селяни писали, що війна їм набридла, вони бажать якнайшвидшого її закінчення і повернення додому, засуджували систему постачання продовольства, амуніції, озброєння, про небажання йти в наступ. Так, солдат 69-ї артилерійської бригади В. Платников у листі до свого родича, який мешкав у слободі Кременній Куп'янського повіту Харківської губернії повідомляв, що війська, «які діють проти ворога в Карпатах, відмовляються коритися наказам начальства і не хочуть виконувати їхні вимоги»⁵⁸⁸. У листах йшлося також і про те, що коли війна закінчиться і вони повернуться додому, то перше, що зроблять – це відберуть у панів землю. У них часто зустрічалися заклики не коритися місцевій владі, а вимагати від неї землі для пасовищ. «Не бійтеся ні справника, ні станового пристава, – говорилося в одному з них, – вимагайте для себе землі під пасовища худоби та під посіви хлібу»⁵⁸⁹.

Антивоєнному настрою селян сприяли також приїзди з фронту солдатів. Розповіді останніх про їхнє життя в армії справляли на селян велике враження. Це змушені були визнати й самі жандарми. Начальник Харківського головного жандармського управління доповідав у Департамент поліції 9 лютого 1916 р., що нижні чини, які «прибувають із театру війни у відпустку, розпускають серед своїх односельчан невігідні чутки про командний офіцерський склад, що не може не діяти на населення гнітюче. Вказані розмови відпускних чинів заподіюють справі війни значну шкоду, незрівнянно більшу, ніж

діяльність місцевих революційних організацій»⁵⁹⁰. 3-поміж солдатів було немало таких, які агітували селян не сплачувати казенні й земські податки. Зокрема, за це виступали унтер-офіцери 28-го піхотного запасного батальйону (розташованого у Харкові) Н. Холостий і В. Лактіонов у с. Верхня Вишкіна Зміївського повіту на Харківщині⁵⁹¹ та інші фронтовики.

Антивоєнні та антимонархічні настрої селянства проявлялися в різноманітних формах: висловлюваннях проти війни та царя, закликах не йти на війну, у відмові давати підводи для доставки запасних на залізничні станції тощо. Так, у перші дні мобілізації, 19 липня 1914 р., селянин слободи Юрченкової Ново-Бурлуцької волості Харківської губернії Д. Білоконь говорив мобілізованим: «Дурні солдати, що йдуть на війну, для чого проливати кров? Нам потрібна земля, а не воювати»⁵⁹². 20 липня 1914 р. у Чернігові селянин с. Яновки К. Гурій, зібравши біля себе на базарній площі селян, закликав їх не коритися царському маніфесту про мобілізацію. Він розповідав селянам, що на війну забирають не багатих, а тільки бідних. «Навіщо йдете на війну? – говорив селянський агітатор, – хіба не бачите, що вас відправляють вбивати друг друга»⁵⁹³.

Під час війни селяни продовжували широко вдаватися до самовільних випасів худоби на поміщицьких луках і пасовиськах, силою обстоюючи своє право на це. Як і раніше, це була одна з найпоширеніших форм боротьби селян за землю. Майже завжди вони набували масового характеру, оскільки захищати худобу, не дати можливості охороні економії захопити її можна було тільки спільними діями. На цьому ґрунті часто виникали й збройні сутички. Так, 7 липня 1915 р. поліцейський караульний П. Обовин і об'їждчик М. Ницький Софіївської економії дворянина В. Кочубея, що на кордоні Козелецького повіту Чернігівської губернії і Переяславського повіту Полтавської губернії, застали на землях економії в дачах с. Нової Басані селянську худобу. Розігнавши хлопчиків-пастухів, М. Ницький почав заганяти худобу в двір економії. Попереджені пастушками господарі худоби вже бігли визволяти її. Побачивши гурт селян, М. Ницький втік, а поліцейський караульний змушений був застосувати зброю, смертельно поранивши селянина А. Бородавку⁵⁹⁴. Подібні випадки траплялися по всіх губерніях України і, як правило, закінчувалися вбивством або каліцтвом селян. Однак це не зупиняло останніх, адже худобу треба було чимось годувати, а власних випасів у селян майже не було.

У ніч із 14 на 15 липня 1915 р. адміністрацією економії «Успенки» нащадків поміщика Вейссе були відражені для об'їзду луків робітники економії, об'їждчики В. Савченко, О. Голець, конюхи А. Придатко, С. Диченко, табельник Г. Пруський і стражник М. Пономаренко. Коли вони прибули на випас в урочищі Корчаківка Краснопільської волості Охтирського повіту Харківської губернії, то застали там значну кількість селянських коней. Прийняли рішення відігнати останніх в економію для з'ясування їхніх власників. Саме тоді нагодилися озброєні кілками селяни. Всім робітникам за винятком об'їждчика В. Савченка вдалося вирватися з їхнього оточення. Останнього ж вдарили колом, на якому був гак, який зачепився за полу піджака і стягнув його з коня. Перелякавшись, В. Савченко встиг зробити постріл з рушниці, який наповал вбив селянина с. Самотівки Р. Лисенка. Інші селяни, злякавшись, розбіглися⁵⁹⁵. Були випадки, коли селяни випасали худобу і на банківських землях. Приклад, наведений нижче, має свою передісторію.

На початку 90-х рр. XIX ст. миром селян с. Орликівки Чернігівської губернії за велику суму (більше 400 тис. крб.) через Селянський банк було придбано приватний маєток, який межував із землею громади. До 1905 р. селяни регулярно в зазначені строки сплачували банку кредитні виплати. Однак під час селянської революції у 1905 – 1907 рр. припинили сплачувати всі необхідні платежі, мотивуючи це тим, що скоро земля й так буде їхньою. Внаслідок цього маєток перейшов у власність банку. Селяни, які сплатили вже понад 30 тис. крб., почали заперечувати право банку на маєток. Із цією заявою їхні депутати неодноразово були в Чернігові і навіть у Петербурзі⁵⁹⁶, однак безуспішно. Ситуація дедалі загострювалася. Орієнтовно, починаючи з 1908 р., селяни стали постійно випасати свою худобу на банківських землях. Спочатку його адміністрація дивилась на це з розумінням, іноді звертаючись за допомогою до поліції. Однак із початком війни солдатки стали систематично і масово випасати худобу на спірних землях. Своє рішення вони мотивували тим, що їхні чоловіки захищають Батьківщину і за це вони мають повне право користуватися цією землею. Зрештою, у 1915 р. адміністрація банку вирішила припинити такі випаси і огородила землі саджанцями молодих хвойних дерев. Після цього випас худоби значно скоротився, але навесні 1916 р. систематичні потрапи поновилися. Солдаток на подібні дії підбили їхні чоловіки, а також знайомі, друзі, які писали їм із фронту⁵⁹⁷. У відповідь банк пішов на поступки і вирішив надати селянам землю,

щоб компенсувати ті виплати, які вони зробили до 1905 р. Земля, яку виділив банк, виявилася болотистою і майже не придатною для випасу. Селяни розцінили дії банку як обов'язкові. Вони стали вимагати для себе родючої землі, погоджуючись навіть на її оренду. В травні 1916 р. банк виділив селянам вигін площею 210 дес. по 2 крб. орендної плати за десятину в рік. Цього разу селян не задовольнила ціна. Вони почали вимагати зниження її до 1 крб. Банк погодився і на це⁵⁹⁸. Однак із 20 червня самовільні випаси худоби на банківських землях знову поновилися. Наступного дня до Орликівки прибув повітовий справник, щоб провести дізнання, з яких причин солдатки знову випасають худобу на землях, що належать банку. З'ясувалося, що управляючий мастком Дубинський, матеріально зацікавлений в отриманні своєї долі від виплат за оренду землі, не попереджаючи адміністрацію банку, пред'явив селянам для підпису банківські умови за оренду, в яких був пункт про заставу в декілька десятків крб. на випадок відшкодування збитків за зламані дерева. Цей пункт, невідомий до того селянам, викликав їхнє обурення. Він став причиною початку випасу орликівців своєї худоби по всьому банківському лісу⁵⁹⁹. На їхні протиправні дії зреагували чини поліції. Тоді солдатки вирішили їм помститися. 21 червня 1916 р. двадцять жінок, озброївшись палицями, увірвалися до приміщення, де перебували пристав Ілляшевич із трьома урядниками. У результаті зіткнення від удару по голові постраждав один урядник. Ще два стражника зазнали синців на пальцях рук, а одну солдатку було поранено шашкою в плече. Інцидент було вичерпано лише після арешту 5-ти жінок. Справник зібрав сход, на якому зачитав умови оренди, з якими погодились обидві сторони⁶⁰⁰. Конфлікт було вичерпано.

Наполегливу боротьбу за випаси вели також мешканці сіл Білки і Тростянця Охтирського повіту, Білопілля і Тополі Сумського повіту, Азак Лебединського повіту, Софіївки Старобільського повіту Харківської губернії, Миколаївки і Стрельники Борзнянського повіту Чернігівської губернії тощо⁶⁰¹.

Скрутне соціально-економічне становище селян визнавали навіть царські чиновники. У серпні 1915 р. начальник Харківського губернського жандармського управління доповідав губернаторові: «Більшість селян, які живуть поблизу Кленовської економії, малоземельні й залежать від економії, з ними поводяться надто грубо, з презирством і всілякими засобами намагаються їх утискувати»⁶⁰².

Дефіцит випасів, кормів для худоби, палива породжували такі форми селянського бунту, як масове забирання сіна, соломи, дров із

поміщицьких економій, порубка лісу тощо. Так, мешканці с. Печище Лебединського повіту Харківської губернії в травні 1915 р. самовільно викосили траву на землях місцевої економії. Поліція, заарештувала 9 осіб⁶⁰³. 22 лютого 1915 р. у с. Ульянівка Сумського повіту Харківської губернії під час розподілу пожертвувань сім'ям нижчих чинів Степанівською економією було виділено 30 возів соломи. Однак місцевий селянин С. Почупайло вирішив, що цього буде недостатньо для використання її в господарствах, і переконав дружин солдатів йти до економії й брати соломи стільки, скільки їм потрібно⁶⁰⁴. 28 лютого 1915 р. до економії за соломою прибули 30 жінок. Коли охорона не допустила їх до неї, туди прийшли інші селяни, які побили сторожа і кожний набрав соломи стільки, скільки міг⁶⁰⁵. Масові порубки поміщицького лісу мали місце, зокрема в сс. Парфенівка і Луговики Мглинського повіту, Козилівка Новгород-Сіверського повіту⁶⁰⁶ та інших у Чернігівській губернії.

Непоодинокими були випадки непокори селян духовенству, особливо коли йшлося про землю. Хоча релігійність завжди була притаманна українському селянству, воно з недовірою ставилося до служителів церкви. Під час селянської революції 1905 – 1907 рр. у Російській імперії сталося не менше 500 виступів селян проти духовенства⁶⁰⁷. З часом у селян змінювалося ставлення не лише до духовенства, а й до церкви зокрема. Селяни хотіли «дешевої церкви», тобто зменшення затрат на її утримання, скасування церковних податків, наполягали на виборності священиків і своєму праві заміни їх за необхідності. Причиною такого ставлення до священиків було й те, що духовенство часто виступало в ролі адміністратора, ніж пастора, завдаючи шкоди селянам. Про це переконливо йшлося у скарзі селянки с. Федотовки Харківського повіту Калашникової, надісланій у грудні 1916 р. харківському архієпископу. В ній наводилися факти свавілля і брутального ставлення місцевого отця Антонія до бідних селян. Скаржниця писала, що він поведився з останніми «як адміністратор світської влади»⁶⁰⁸. Селянка прохала «вжити заходів, щоб не повторювалось у майбутньому подібне ставлення отця Антонія до своєї пастви». Під час перевірки всі факти підтвердилися. Однак архієпископ виніс інше рішення: «Священик поведився правильно, скаргу залишити без задоволення»⁶⁰⁹.

У село проникали чутки й про антирелігійні настрої солдатів. Сестра милосердя С. Федорченко під час Першої світової війни записала багато антирелігійних розмов, які вели між собою селяни в шинелях. Ось деякі з них. «Які тоді заповіді на війні? Затріщав літак –

слова євангельські, загриміли гармати – труби архангельські ... Заново перенавчаємося. Сказав Господь: «Не убий», значить бий, не шкодуй. Люби ближнього як самого себе, значить тягни в нього кірку останню. А не дасть добром, рубай сокирою ... Ех, життя духовне, потіха людська, не інакше. Я такий дурний був, що спати лягав, а руки на грудях хрестом складав ... на випадок, що уві сні помру ... А тепер ні Бога, ні чорта не боюсь»⁶¹⁰.

Селянин-солдат писав у своєму листі додому: «У 1915 році на фронті я остаточно розірвав зв'язок із Богом. Який може бути Бог, коли люди вбивають тут один одного не знаючи навіть за що»⁶¹¹. Крім цього, зневіру селян у церкві духовенство пов'язувало з впливом на них із боку таких, які встигли в роки війни побувати в містах на заводах і фабриках, тісно познайомитися з робітниками, більшість із яких давно втратила довіру до церкви. Принаймні, про це йдеться у звіті Харківської єпархії: «У згасанні релігійного почуття серед селян благочинні звинувачують фабрики, звідки йде вся деморалізація... Більшість молоді, особливо на заводах, вдарилася в індивідуалізм, безвір'я»⁶¹².

Домагаючись казенного жалування для служителів православного культу, єпископи підкреслювали, що невдоволення селян священниками породжують і побори з населення. Збідніння села внаслідок війни призвело до того, що в 1915 – 1916 рр. дуже гостро постало питання про відмову селян сплачувати ругу (руга – земля, передана громадою церкві або духовній особі на її утримання)⁶¹³. У багатьох приходах через це сталося багато сутичок парафіян зі священниками. Не було жодного єпархіального звіту за 1916 р., в якому б не означувався конфлікт селян із духовенством через такі побори⁶¹⁴.

Масовий характер мав бунт селян на Правобережній Україні під час проведення Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. Серед селян поширилися чутки, що після перепису в них відберуть всю землю і майно, передадуть земству, а для селян запровадять панщину і збільшать податки. У зв'язку з цим селяни чисельними гуртами з'являлися до осіб, які проводили перепис, і вимагали повернути їм переписні бланки. Часто це ставало причиною серйозних сутичок. Бунтом було охоплено 25 сіл Балтського повіту, 16 сіл Ушицького повіту, два села Ольгопільського повіту Подільської губернії і два села Уманського повіту Київської губернії. В одному лише Ушицькому повіті було заарештовано 95 учасників⁶¹⁵.

Невід'ємною складовою селянської революції в роки Першої світової війни були селянські бунти проти Столипінської аграрної

реформи. Характерною їх особливістю було те, що вони мали місце головним чином у 1914 – 1915 рр. Під час війни Головний управляючий землеустроєм та землеробством розіслав декілька циркулярних листів (від 22 серпня і 20 листопада 1914 рр. та від 29 квітня 1915 р.). У них пропонувалося «призупинити ті землевпорядні роботи, за якими не досягалося мирової угоди сторін»⁶¹⁶. У циркулярному листі від 29 квітня 1915 р. зазначалося, що це не відмова у справі на землеустрій, а лише відтермінування здійснення цього права. Циркуляри певною мірою виправдали себе.

Під час війни учасниками таких селянських бунтів, як зазначалося вище, здебільшого були жінки мобілізованих запасних. Вони рішуче вимагали припинення землевпорядних робіт до поки не повернуться з війни їхні чоловіки. Так, у хуторі Пашенковому Валківського повіту Харківської губернії 10 вересня 1915 р. до землеміра К. Бочарнікова прийшло декілька десятків жінок. Вони спочатку вмовляли його не проводити землемірних робіт і покинути хутір добровільно. Побачивши, що чоловік не реагує на вмовляння, побили його⁶¹⁷.

Самовільне захоплення общинниками землі в с. Уди Харківського повіту тієї ж губернії на початку 1915 р. набуло широкого розголосу серед місцевого населення. Ця історія мала своє коріння ще з 1913 р., коли 172 домогосподарі отримали відрубні ділянки. Незабаром уповноважені від селян-общинників Попов і Красиков порушили клопотання щодо припинення набуття чинності постанови Харківської губернської землевпорядної комісії від 16 червня 1913 р. про відрубні ділянки частині селян-общинників. Пояснювали це тим, що до відрубних ділянок було включено кріпацьку землю, викуплену селянами, які залишилися в общині, і яку вони відвели під загальний випас. Селяни були змушені подавати скарги до всіх інстанцій, включаючи Сенат. Практичної користі від цього вони не отримали. Вони домовилися між собою не допускати до «їхньої» землі відрубників. У березні 1915 р. мешканці с. Уд, переважно жінки, вирішили все-таки приступити до користування цими земельними пайами. На місце подій були відряджені досвідчений інспектор сільського господарства, повітовий справник із охороною, земський начальник тощо. З прибуттям на місце вони намагалися роз'яснити селянам ситуацію. Однак останні заявили, що їх нічого не цікавить, бо вони вважають цю землю своєю, оскільки сплатили за неї гроші. Вранці 26 березня 1915 р. общинники відправили жінок для засіву. Охорона відрубників не допустила жінок до ділянок і це призвело до збройного протистояння. Намагаючись затримати найбільш активних

общинників, гурт чинив опір і звільняв своїх односельців. Так тривало протягом дня⁶¹⁸. Можливо цього всього б і не сталося, якби судові інстанції, до яких надходили скарги селян, вчасно їх розглянули і винесли відповідну ухвалу. Однак це питання ще довгий час залишалося відкритим. Селяни-общинники вважали ці землі своїми, а селяни-відрубники, згідно з рішенням землевпорядної комісії 1913 р., теж визнавали їх своїми. Кожний у цій ситуації вважав себе правим і ніхто не хотів поступатися. Навесні 1917 р. селяни-общинники знову зруйнували межі. У відповідь удянські селяни-відрубники надіслали телеграму міністру землеробства Тимчасового уряду А. Шингарьову. Останній відповів, що земельне питання буде вирішуватися Установчими зборами, а до цього потрібно користуватися землею на старих засадах. Селяни-общинники, незважаючи на прохання місцевого громадського комітету, не дали можливості відрубникам зібрати врожай з їхніх же земель і змусили їх перейти до общинного користування⁶¹⁹.

Яскравим прикладом протистояння відрубників і невідрубників стала ситуація в с. Нижня Сироватка Харківської губернії. Весною 1915 р., коли йшла підготовка для виділення відрубів, селянки зазначеного вище села заявили представникам місцевої влади, що вони не допустять землевпорядкування до повернення їхніх чоловіків із фронту. Незважаючи на це, для проведення землевпорядних робіт 12 квітня 1915 р. до Нижньої Сироватки прибули член губернської землевпорядної комісії, помічник повітового справника і становий пристав із 7 поліцейськими. Довідавшись про їх приїзд, 2 тисячі селян за одними джерелами⁶²⁰ і 3 тисячі за іншими⁶²¹, які були озброєні заступами, кілками, сапами, цепами, оточили будинок волосного правління, де зібрались прибулі представники місцевої влади й общинники. Увірвавшись до будинку, селяни роззброїли поліцію, вбили двох селян, яких вважали на селі достатньо заможними, тяжко поранили помічника сумського справника і двох стражників. Бунт припинився з прибуттям поліції, Харківського віце-губернатора Масальського і арештом 70 осіб⁶²².

Незадоволення землевпорядними роботами було тільки приводом для бунту. Справжня причина крилася у зведенні рахунків із місцевими заможними селянами-відрубниками: братами Кирилом та Іваном Стахно і Єгором Пташником. Останніх не задовольняло те, що землі, які вони мали у своєму розпорядженні (90 дес.), були розкидані невеликими відрізками. Вони бажали об'єднати їх в одному місці. Напередодні заворушення без зайвих зусиль вони придбали 25 наділів

землі загальною площею 38 дес.⁶²³. Селян-общинників дуже розлютив цей факт. Вони вважали, що в зазначених вище селян і так було достатньо землі, тому общинникам було боляче спостерігати, як скуповувалися і продавалися «іхні» землі. Саме цим і пояснюється жорстокість розправи, яка сталася у с. Нижній Сироватці.

У листопаді 1915 р., тобто через півроку після зазначених вище подій, Харківська судова палата розглядала справу про бунт у с. Нижня Сироватка. До суду було віддано 43 селянина, із них 25 засуджено до різних строків ув'язнення: від 2-х місяців до 2 років⁶²⁴. Бунт нижньосироватських селян знайшов відгук у селян Сумського повіту, а також за його межами. У політичному огляді про настрої населення в повіті зазначено, що події в Нижній Сироватці «зміцнили в селянській масовій свідомості справедливість тих вимог, що вони пред'являли, а також необхідність підтримувати ці вимоги силою»⁶²⁵. Звістка про селянський бунт у Нижній Сироватці дійшла навіть до фронту, викликавши там демонстративну здачу в полон солдатів-селян нижньосироватської волості⁶²⁶. Під впливом нижньосироватського бунту відбулися селянські бунти і в інших селах України.

Тривала і страйкова боротьба сільськогосподарських робітників, які працювали в поміщицьких маєтках. Хоч у період війни було трохи збільшено номінальну заробітну плату, однак реально вона не лише не зросла, а навіть зменшилася. Страйкарі вимагали підвищити заробітну плату. 15 травня 1916 р. у с. Улянівка Сумського повіту Харківської губернії припинили роботу 300 жінок, які прополювали буряки. Вони вимагали збільшити денну платню з 55 до 70 коп.⁶²⁷

Вранці, 17 травня 1916 р. в Юнаківці Сумського повіту на подвір'ї економії зібралося до 300 робітниць – місцевих селянок. Управляючий заявив їм, що він буде платити замість 50 коп. в день по 45 коп. Своє рішення він обґрунтував тим, що перевірка просапки буряків легша від самої просапки. Незадоволені зменшенням заробітної плати, робітниці, серед яких більшість становили солдатки, відповіли, що на цих умовах вони працювати не будуть. Не домігшись свого, селянки розібрали кілька сажнів огорожі в економії, розбили вікна в одному з дворових будинків і рушили додому. Дорогою вони обурювалися зменшенням зарплати і зростанням дорожнечі, лайали місцевих крамарів, які підвищили ціни на промислові товари. Порівнявшись з крамницями місцевих заможних селян Мироненка та Лазебного, повибивали в них вікна. Наступного дня становий пристав заарештував 7 селянок – організаторів цього бунту. Дізнавшись про це, селяни всім селом зібралися біля волосного правління, вимагаючи негайного

звільнення заарештованих. У с. Юнаківку прибув охтирський справник з 17 стражниками, які намагалися розігнати чотирьохтисячний гурт. Однак селяни зустріли їх камінням, примусивши сховатися на подвір'ї волосного правління. Під тиском селян місцеві органи влади змушені були звільнити заарештованих. На цьому бунт у с. Юнаківці не припинився. Селяни вирішили розправитися з крамарями-спекулянтами. Залишивши волосну управу, гурт знову попрямував до лавок Мироненка та Лазебного. Загін стражників намагався затримати селян. Однак вони вдруге змусили його ховатися на подвір'ї волосного правління. Крамниці були повністю розгромлені. Лише отримавши підкріплення, місцеві органи влади придушили виступ. Проте невдоволення серед селян продовжувалось. Тому в повітовий центр прибула рота піхоти і стражники з інших повітів губернії⁶²⁸. Цей приклад яскраво демонструє поєднання декількох форм революційної селянської боротьби. Розпочиналося все як сільськогосподарський страйк, а завершувалось як виступ проти дорожнечі та спекуляції.

Селяни зазнавали надмірної експлуатації не тільки в поміщицьких економіях, але і на цукрових та винокурних заводах. Як правило, робочий день тривав 14 – 16 годин, а інколи й більше. Їжа була вкрай непригодною, заробітна плата – низька, виплачувалася вона нерегулярно. Найбільше потерпали жінки. Вони за однакову з чоловіками працю отримували значно менше.

Солдаткам під час війни не залишалось іншого, як самостійно боротися за свої права і свободи. Порушуючи всі санітарні норми, влітку 1915 р. у с. Балаклеї Зміївського повіту Харківської губернії був розгорнутий серед сільських хат барак для хворих на холеру. Гурт жінок чисельністю 50 осіб повиносив із бараку, який ще не встигли заселити хворими, всі ліжка, зачинив двері⁶²⁹. Своїми діями солдатки продемонстрували, що не згодні жити по сусідству з епідеміологічно небезпечними хворими.

Війна породила й такі нові форми селянського бунту, які були спрямовані проти виконання окупних робіт, реквізиції хліба, коней, худоби, теплих речей, проти спекуляцій, дорожнечі товарів. Вони, як правило, супроводжувалися сутичками з місцевою владою і поліцією. Так, у с. Ядлівка Козелецького повіту Чернігівської губернії під час реквізиції коней у вересні 1914 р. стався конфлікт між селянами і поліцією. Він закінчився арештом декількох селян та їхнім ув'язненням⁶³⁰. Із часом такі бунти ставали дедалі масовішими. Так, у грудні 1916 р. від реквізиції відмовилися всі села 2-ї ділянки Чернігівського повіту, Березинська, Горбовська, Довжицька волості

3-ї ділянки цього ж повіту і Марчихо-Будинська волость Глухівського повіту⁶³¹. Наприклад, селянку Н. Молочкову мешканку с. Осьмаків Блистовецької волості Сосницького повіту Чернігівської губернії у лютому 1916 р. зобов'язали поставити на потреби армії 60 пудів вівса. Попри те, що селянка була не з бідних, поставляти овес вона категорично відмовилася. Свою відмову вона пояснила таким: «На ринку ціни дорожчі, у казну продавати не вигідно, тому овес до казни не повезу»⁶³². 15 лютого 1917 р. у сс. Опеньки та Годолози Козелецького повіту Чернігівської губернії солдатки не допустили агронома місцевої земської управи реквізувати хліб у зерні, який зберігався у громадській хлібозапасній лавці. Протистояння тривало до прибуття на місце подій приставів разом зі стражниками⁶³³.

У січні 1917 р. у Чернігівській губернії із 12 повітів від виконання розверстки відмовилися 2. У Катеринославському повіті Катеринославської губернії від розверстки відмовились 12 волостей⁶³⁴. Примусове вилучення запасів хліба викликало впертий опір селян. Він був зумовлений такими причинами. По-перше, низькі заготівельні ціни. По-друге, насильницький характер реквізицій. По-третє, селяни вважали, що нібито хліб відправлять не на фронт, а робітникам оборонних заводів, які, на їхню думку, ухилялися від мобілізації, а також земському начальнику, який потім перепродасть його скупникам⁶³⁵. До кінця 1916 р. урядом планувалося довести розверстку хліба до кожного селянського двору. Однак спроби її запровадження виявилися невдалими. Причини невдачі хлібної розверстки: по-перше, організаційні прорахунки урядових кіл; по-друге, суперництво центральних та місцевих органів влади; по-третє, відсутність еквівалентного обміну між містом і селом; по-четверте, розлад транспортної системи; по-п'яте, недовіра населення владі, породжена чутками про зраду царя й цариці, впливом на них Распутіна тощо.

Напружене становище на селі посилювалося ще й у зв'язку з тим, що органи місцевої влади свавільно встановлювали порядок і розміри видачі допомоги сім'ям селян, призваних в армію. Ця допомога була мізерною, не перевищувала 5, а іноді й 3 крб. Гроші видавалися нерегулярно, були зловживання. Це змушені були визнати й жандармські чини. Так, 12 листопада 1915 р. начальник Харківського Головного жандармського управління писав губернатору, що серед селян Шебелинської волості Зміївського повіту виникло невдоволення місцевою владою: волосним старшиною, писарем і земським начальником. Причиною були зловживання з боку старшини і писаря

при видачі казенних пайків солдаткам. Земський начальник брав хабарі від них і на жодні скарги не реагував⁶³⁶.

Отже, узагальнюючи наведене вище, констатуємо. Селянська революція в Україні в роки Першої світової війни від попередніх періодів різнилася, по-перше, появою нових форм, породжених війною; по-друге, активною участю в ній жінок. Переважно це були дружини мобілізованих на фронт селян, які виступали проти дорожнечі, спекуляції, реквізиції, проведення окопних робіт тощо. Разом із тим, мали місце і антипоміщицькі бунти. Вони найчастіше супроводжувалися такими традиційними формами боротьби, як підпали, пограва поміщицьких луків і сінокосів, вирубка лісу тощо. Характерним для цього періоду було й те, що селяни більше не вдавалися до масових розгромів та пограбувань поміщицьких маєтків. Відбувалися і страйки сільськогосподарських робітників.

Державі не вдалося повною мірою вирішити аграрне питання. Під час Першої світової війни воно залишалося одним із джерел селянської революції.

ВИСНОВКИ

Початок ХХ ст. ознаменувався кардинальними перетвореннями в усіх сферах життя українського суспільства, які докторінно вплинули на його подальшу долю. Серйозні проблеми, пов'язані зі світовою економічною кризою, революціями, війнами негативно позначалися на соціально-економічному становищі селянства України.

Полтавсько-харківське повстання селян 1902 р., в якому взяли участь мешканці 336 сіл 19 волостей, ознаменувало початок селянської революції. Безпосередніх бунтарів було 38 тис. осіб із 160 тис. мешканців, які були задіяні у повстанні. Характерною особливістю стало те, що селянами-бунтівниками застосовувалася нова тактика боротьби. Вона не допускала кровопролиття стосовно до поміщиків, заможних селян тощо. Натомість нищилася економічна основа дворянсько-поміщицького домінування на селі. Руйнувалися економії, маєтки, з них вивозилося продовольство, насіннєві фонди, реманент тощо. У такий спосіб, як сподівалися селяни, їм вдасться створити умови, за яких поміщики не повернуться, а селянам відійде їхня земля.

Аналіз масштабів селянської революції дозволяє констатувати, що виступ селян одного села ставав детонатором для виступу селян сусідніх сіл, останні детонували виступи селян в інших селах. У такий спосіб утворювалася ланцюгова реакція. Її результатом стала масштабність селянських виступів, територіальна поширеність, солідарність учасників. Окрім Полтавської, Харківської, Київської, Подільської, Волинської, Воронежської, Саратовської та інших губерній, навесні 1902 – 1903 рр. в епіцентрі селянської революції опинилася Грузія. Яскравим прикладом продовження селянської революції у 1904 рр. стали події у с. Володькова Дівиця Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Всього упродовж 1901 – 1904 рр. в Україні відбулося 577 масових селянських бунтів.

Однією із найвагоміших передумов, яка спонукала селянство України до активних бунтів проти поміщиків, орендаторів маєтків та заможних селян, залишалася земельна проблема, яка на початку ХХ ст. постала для більшості українського селянства дуже гостро. І головною причиною цього стало не масове обезземелення селянства у результаті реформи 1861 р., а об'єктивне утвердження ринкових відносин у сільському господарстві.

Не менше значущою передумовою, яка зумовила селянську революцію на початку ХХ ст., було збереження залишків кріпосництва і поміщицького гніту на їх основі. Найдошкульнішими з них для

селянства були відробітки – панщина, прилаштована до умов капіталістичного розвитку, численні натуральні та грошові повинності тощо. До цього ж соціально-економічне, суспільно-політичне, правове становище селянства, його самоідентифікація стали тим ґрунтом, в якому формувалися передумови Селянської революції. Вона стала об'єктивним історичним явищем.

Окрім згаданих вище об'єктивних факторів, що зумовили Селянську революцію у 1902 р., були і суб'єктивні. Передусім вони стосувалися селянства як суб'єкта тогочасного російського імперського соціокультурного простору.

Початок ХХ ст. в аграрній історії України позначений появою якісно нових явищ і подій. Насамперед йдеться про те, що за сорок пореформених років під впливом модернізаційних процесів, що мали місце у Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип. Послугуючись термінологією західної історіографії (Р. Конквест, А. Алварес, Е. Гофер) вважаємо, що цей новий тип – тип селянина-ідеомана. Ідейне поле селянина-ідеомана – це домінанта «Ідеї Землі». Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Отже, на авансцену історії вийшов новий селянин – селянин доби революції з революційними гаслами.

Відбулася самоідентифікація селянства. Останні почали поступово усвідомлювати себе як окремішня, чисельно домінуюча, спільнота тогочасного соціокультурного імперського простору. Раніше їх світ замикався і обмежувався їхньою особистою залежністю від пана, від держави тощо. З ліквідацією кріпацтва відбулося формування селянської персони у широкому сенсі. Якісна відмінність полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу. Насамперед йдеться про відсутність кріпацтва як способу буття, стилю мислення, способу ведення господарства тощо. Це було покоління, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації общини, – всього того, що прийнято вважати модернізацією кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії. Селянство стає активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій.

На початку ХХ ст. відбулася політизація не лише індивідуальної, а і колективної селянської свідомості. Це стало можливим насамперед тому, що відбулося запровадження на селі органів селянського самоврядування, наділення їх правами, повноваженнями, компетенціями. Красномовним підтвердженням політизації селянства під час Селянської революції стало створення Всеросійської селянської спілки (далі – ВСС) як форми політичної самоорганізації селянства.

На кінець 1905 р. діяло 470 волосних і сільських об'єднань ВСС – 200 тис. осіб, з яких 120 об'єднань – в Україні.

В окремих регіонах Російської імперії вплив ВСС був настільки потужним, що контроль за певними територіями належав її місцевим комітетам. Восени 1905 р. утворилися селянські республіки (Люботинська, Сумська, Яструбинська), – неформальні адміністративно-територіальні об'єднання, які перебрали на себе частину владних повноважень на місцях у межах волостей або повітів.

Унікальність селянських республік полягала в тому, що в них так звані «темні» селяни, що раніше сподівалися лише на царську допомогу в своїх бідах, трансформувалися у добре згуртовану революційну силу, яка позбавила начальство влади над ними. ВСС своїми діями фактично перебрала на себе владу в повітовому центрі. За її ініціативи відбувалися страйки, мітинги, демонстрації, мобілізувалися селяни, гімназисти й робітники для пропагандистської роботи. Було встановлено максимум цін на основні продукти, створені нові суди, призупинилася мобілізація, обкладено контрибуцією поміщиків тощо. Водночас комітет зупиняв порубки, погроми та інші насильницькі дії селян, спрямовуючи їх енергію в мирне річище.

Феноменальність революційного утворення селянських республік полягає у такому. По-перше, вони засвідчили, що відбулася «революція в розумі» землеробів. Селянська революція носила, окрім іншого, й політичний характер. Вона не обмежилася соціально-економічним змістом, як про це йшлося в історіографічній традиції. По-друге, перехід влади до селян відбувався безкровно. По-третє, селянські республіки стали першим досвідом реальної політичної боротьби селян. У такий спосіб селянство заявило про себе як про повноправного активного суб'єкта тогочасного російського імперського соціокультурного організму. По-четверте, селянство продемонструвало здатність швидко вчитися політичному досвіду, ефективно управляти, що було неочікуваним як для революційного, так і для консервативного табору.

1905 – 1907 рр. стали черговою фазою у розвитку Селянської революції. Восени 1905 р. більше половини губерній Європейської Росії, практично всі регіони, в яких домінувало поміщицьке землеволодіння, було охоплені полум'ям селянських бунтів. Активність і спрямованість селянських бунтів у 1905-1907 рр. мала регіональну специфіку. Так, на Правобережжі переважала страйкова боротьба із гаслами збільшення зарплати, зменшення робочого дня. Селянські бунти спрямовувалися проти великого землеволодіння і орендарів. У них брали участь як незаможники, сільгоспробітники, так і заможні

селяни. На Лівобережжі селяни виступали як проти поміщиків, так і проти заможних односельчан. Всі групи селянства брали участь у бунтах на Півдні України. Про характер селянської боротьби дозволяють говорити дані, наведені М. Лещенком. Вони переконують у тому, що селянський бунт більшою мірою носив економічний характер. Так, із 6802 селянських бунтів у 1905 – 1907 рр. в Україні лише 886 або 13% носили політичний характер, а 5098 або 72% – економічний.

С. Дубровський, посилаючись на данні центральних державних архівів та преси за 1905 – 1907 рр., нарахував 7165 селянських бунтів. З них 3228 припадає на 1905 р., 2600 на 1906 р. і 1337 селянські бунти зареєстровано у 1907 р.

Під час селянської революції 1905 – 1907 рр. селяни України застосовували найрізноманітніші форми і засоби революційної боротьби. Вони захоплювали або вимагали переділу земель поміщиків, чинили масові потрави їх посівів і сінокосів, рубали казенні та поміщицькі ліси, підпалювали і нападали на мастки, де розбирали продукти харчування та поміщицьке майно, відмовлялись працювати на пропонуваніх ними умовах, припиняли сплату податків, самочинно переобирали місцеві органи влади, створювали «селянські республіки», вступали в сутички з поліцією і військами.

На фоні розгортання селянської революції уряд у 1906 р. започаткував Столипінську аграрну реформу. Її реалізація вплинула на еволюцію селянської революції. Трансформувалися форми і методи селянської революційної боротьби. Так, масові, відкриті бунти селян поступилися місцем індивідуальним. З активних форм переважали індивідуальні підпали, потрави посівів, самовільна порубка лісів, заорювання земель, побиття окремих службовців економії тощо. З пасивних форм найчастіше зустрічалися такі, як агітація проти існуючої влади, поміщиків, заклики не сплачувати податки, не виходити з общини тощо. Значно зменшилася кількість страйків сільськогосподарських робітників. Змінилися і вимоги страйкуючих. Питання щодо оренди землі відійшли на другий план. Страйкуючи вимагали підвищення зарплати, покращення умов праці. До цього ж додалися й нові форми боротьби, пов'язані безпосередньо з реалізацією столипінської аграрної реформи. Ще однією особливістю для цього періоду, є боротьба в середині самого селянства. Якщо раніше об'єктом селянського бунту здебільшого були поміщики, то під час Столипінської аграрної реформи з'явився новий об'єкт – селянин-хугорянин, селянин-відрубник.

Водночас відсутні підстави говорити про насильницьке впровадження столипінської аграрної реформи в Україні. Влада застосовувала силу лише у випадку порушення селянами закону, або коли вони чинили опір державним службовцям, місцевій владі та селянам, які виявили бажання скористатися столипінською аграрною реформою і змінити своє соціально-економічне і суспільно-політичне становище.

За підрахунками Ф. Лося та О. Михайлюка, в Україні протягом 1907 – 1914 рр. відбулося 1973 селянських бунти, 966 з яких були масовими. З них проти столипінського землеустрою було спрямовані не менше 130 виступів. На першому місці за чисельністю учасників була Правобережна Україна – 523, на другому – Лівобережна Україна – 368, на третьому – Південь України – всього 85 виступів.

Становище селянства України в роки Першої світової війни значно погіршилося. Мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, реквізиції хліба, коней, худоби, наряди на тиллові роботи тощо – все це важким тягарем лягло на його плечі. Залишалося повністю невирішеним аграрне питання. Це дає підстави нам говорити про те, що Перша світова війна стала каталізатором селянської революції в Україні у 1914–1917 рр. Розгортаючись на тлі селянської революції початку ХХ ст. в Російській імперії, вона її активізувала, хоча і не так масштабно як у попередні періоди, що було пов'язано із відсутністю чоловіків у селах.

За підрахунками Ю. Кир'янова, в Україні у серпні 1914 – лютому 1917 рр. сталося 203 селянські бунти, що були масовими. Більшість із них припадає на Правобережжя – 125, на Лівобережжі – 51, на Півдні України – 27.

Селянська революція в Україні в роки Першої світової війни від попередніх періодів різнилася, по-перше, появою нових форм, породжених війною; по-друге, активною участю в ній жінок. Переважно це були дружини мобілізованих на фронт селян, які виступали проти дорожнечі, спекуляції, реквізиції, проведення окопних робіт тощо. Разом із тим, мали місце і антипоміщицькі бунти. Вони найчастіше супроводжувалися такими традиційними формами боротьби, як підпали, потрава поміщицьких луків і сінокосів, вирубка лісу тощо. Відбувалися і страйки сільськогосподарських робітників. Характерним для цього періоду було й те, що селяни більше не вдавалися до масових розгромів та пограбувань поміщицьких маєтків.

На жаль, державі не вдалося повною мірою вирішити аграрне питання. Зважаючи на це, під час Першої світової війни воно залишалося одним із джерел селянської революції.

Список використаної літератури та джерел

- ¹ Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. / В.П. Данилов – Электронный ресурс: <http://gorod.tomsk.ru>
- ² Цит. За Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела / С. Простаков – Электронный ресурс: <http://ruspet.ru/society>
- ³ Камю А. Бунт и революция / А. Камю // Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М.: Политиздат, 1990. – С. 310 – 315. – С. 313 – 314.
- ⁴ Кабытов П. С. Штрихи к портрету Виктора Виторовича Кондрашина / П.С. Кабытов // Новейшие исследования историков Поволжья: сборник статей. – Вып. 2. – Пенза: ГУМНИЦ, 2011. – С. 4 – 7. – С. 4.
- ⁵ Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX века: По итогам международного круглого стола / П. Марченя, С. Разин, И. Ионов – Электронный ресурс: URL: <http://www.civicbook.ru/files/File/Ionov.pdf>
- ⁶ Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела / С. Простаков – Электронный ресурс: <http://ruspet.ru/society>
- ⁷ Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX века: По итогам международного круглого стола / П. Марченя, С. Разин, И. Ионов – Электронный ресурс: URL: <http://www.civicbook.ru/files/File/Ionov.pdf>
- ⁸ Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела / С. Простаков – Электронный ресурс: <http://ruspet.ru/society>
- ⁹ Кононенко Ю.С., Корновенко С. В. Селянська революція 1902 – ? рр. / Ю.С. Кононенко, С.В. Корновенко // Український селянин. – Вип. 16. – Черкаси, 2016. – С. 73 – 78.
- ¹⁰ Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. / В.П. Данилов – Электронный ресурс: <http://gorod.tomsk.ru>
- ¹¹ Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела / С. Простаков – Электронный ресурс: <http://ruspet.ru/society>
- ¹² Лещенко М. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. / М. Лещенко. – К., 1977. – С. 346.
- ¹³ Данилов В. Крестьянская революция в России // http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
- ¹⁴ Дубровский С. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг. – М., 1955. – 280 с.
- ¹⁵ Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с. – С. 59.
- ¹⁶ Лещенко М. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – Київ, 1977. – 366 с. – С. 297.
- ¹⁷ Камю А. Бунт и революция / А. Камю // Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М.: Политиздат, 1990. – С. 310 – 315. – С. 313.
- ¹⁸ Детальніше дивися Верховцева І.Г. Станове самоврядування і протесний рух селян в Російській імперії на початку XX ст.: «селянські республіки» / І.Г. Верховцева // Сучасні виклики для гуманітарних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 2015. – С. 76 – 78.
- ¹⁹ Исаев А.А. Смута и земельный вопрос. – СПб., 1906.; Елишев А.И. Красный петух. – СПб., 1906.; Аграрное движение в России в 1905 – 1906 гг. Обзоры по районам: В.Б.

- Веселовского, В.С. Голубева, В.Г. Громана и др. – В 2-х Т. – Т.1. – СПб., 1908.; Горн В. Крестьянское движение до 1905 г. / Общественное движение в России в нач. XX в. – Т.1. – СПб., 1909. тощо.
- ²⁰ Бирюкович В.В. Сельскохозяйственная техника. – 2-е изд. – СПб., 1903.
- ²¹ Прокопович С.Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства. – М., 1912.
- ²² Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902-1906 гг.). – СПб., 1907.
- ²³ Пичета В.И. История крестьянских волнений в России. – Минск, 1923.
- ²⁴ Маслов П.П. Крестьянские движения в России в эпоху первой революции: Аграрный вопрос в России. – В 2-х кн., – Кн.2. – М., 1924.
- ²⁵ Мартов Ю. Общественное и умственное течение в России в 1870-1905 гг. – М.–Л., 1924.
- ²⁶ Руднев В. Крестьянское движение в начале XX века. – М., 1929.
- ²⁷ Глушко С. 3 селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. – 1925. – №4 (14).
- ²⁸ Дроздов И.Г. Крестьянские волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905-1906 гг. (По неопубликованным архивным данным бывшего Черниговского губернского жандармского управления, а также и по другим архивным материалам). – М. – Л., 1925.
- ²⁹ Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года. – Л., 1927.
- ³⁰ Крастьинь Я. Революционная борьба крестьян в России в годы империалистической войны (1914–1916 гг.). – М., 1932.
- ³¹ Лось Ф.Є. Селянські рухи на Україні в роки сталинської реакції // Наукові записки Інституту історії. – Т.1. – К., 1943.; Лось Ф.Є. Україна в роки сталинської реакції // Нариси із історії України. – Вип. 11. – К., 1944.
- ³² Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Исторические записки АН СССР. – Т.38. – М., 1951.
- ³³ Гирич М.И. Революционное движение на Левобережной Украине накануне первой русской революции, в 1904 году: Автореф. дис...к.и.н. – Львов, 1956.
- ³⁴ Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в 1913 – 1914 гг. – К., 1957.; Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъёма 1910-1914 гг. – К., 1966.
- ³⁵ Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період сталинської реакції (1907-1910 рр.). – К., 1959.
- ³⁶ Щербина Й.Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914 – 1917 рр. – К., 1963.
- ³⁷ Кошик А.К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. – К., 1965.
- ³⁸ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму. – К., 1970.; Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956.; Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – К., 1977.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К., 1968. та ін.
- ³⁹ Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 рр. – К., 1976.
- ⁴⁰ Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы // История СССР. – 1965. – №1.

- ⁴¹ Кирьянов Ю.И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К., 1962.
- ⁴² Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.). – М., 1962.; Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России 1881 – 1904 гг. – М., 1984.
- ⁴³ Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959.; Першин П.Н. Аграрная революция в России: историко-экономическое исследование: В 2-х кн. – Кн.1. – М., 1966.
- ⁴⁴ Дубровский С.М. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг. – М., 1956.
- ⁴⁵ Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни // Український історичний журнал. – 1978. – №8.
- ⁴⁶ Герасименко А.Г. Борьба крестьян против аграрной реформы Столыпина в годы I мировой войны / Крестьянское движение в 3-х русских революциях. Межвузовский сборник. – Куйбышев, 1982.; Герасименко А.Г. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. – Саратов, 1985.
- ⁴⁷ Литвак Б.Г. Крестьянское движение в России в 1775 – 1904 гг.: История и методика изучения источников. – М., 1989.
- ⁴⁸ Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. / В.П. Данилов – Электронный ресурс: <http://gorod.tomsk.ru>
- ⁴⁹ Реєнт О. Більшовизм і революція 1917"1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / О. Реєнт. – К., 1994. – 64 с.; Реєнт О. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни / О. Реєнт. – К., 1996. – 208 с.; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3 – 26.; Реєнт О. Україна між світовими війнами (1914"1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії / О. Реєнт, І. Коляда. – К. : Школа, 2004. – 544 с.; Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68"83; 1999. – № 2. – С. 27"47.; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: т. II. Рік 1918. / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с.; Солдатенко В.Ф. Проект „Україна”. 1917 – 1920 рр. Постаті. / В.Ф. Солдатенко. Х.: Фоліо, 2011. – 511 с.; Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське видання, 2011. – 568 с.; Верстюк В. Комуністичний режим проти селянства України / В. Верстюк // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. “ К., 2006. “ Т. 1.; Верстюк В.Ф. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції / В.Ф. Верстюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2000. — Вип. XI. —[Електронний ресурс] режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Verstiuk_Vladyslav/Kontseptualni_problemy_vyvchennia_istorii_Ukrainskoi_revoliutsii.pdf; Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Пиріг. – К., 2008. – 209 с.; Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р.Пиріг. – К., 2011. – 3336 с.; Пиріг Р. генерал Павло Скоропадський: входження в революцію / Р. Пиріг // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 204 – 217.; Пиріг Р. правляча еліта Української Держави 1918 року: проблеми національної ідентифікації / Р. Пиріг // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 48 – 55.; Ткаченко В. Історіософія революції / В. Ткаченко // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ

– Черкаси, 2012. – С. 106 – 125.; Морозов А. Роль аграрного питання в долі Української революції / А. Морозов // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 27 – 36.; Гоцуляк В. Методологічні аспекти історії Української революції 1917 – 1921 рр. у сучасних історичних та історіографічних практиках / В. Гоцуляк // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 27 – 36.; Михайлюк О. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О. Михайлюк // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 221 – 224.; Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О. Михайлюк // Український селянин. – 2003. – № 7. – С. 103 – 106.; Михайлюк О. Соціокультурний аспект дослідження селянства України революційного періоду / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 108 – 114.; Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.; Лозовий В. Соціокультурні фактори революційних процесів в українському селі в період Центральної Ради / В. Лозовий // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 176 – 185.; Лозовий В. Соціокультурні засади реакції селянства на гетьманський переворот / В. Лозовий // Національна та історична пам'ять: 36. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 260 – 266.; Масненко В. Консервативна концепція історії революції 1917 – 1921 рр. в українській історіографії / В. Масненко // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 68 – 79.; Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. / Н. Ковальова. – Д.: ЛІРА, 2016. – 368 с.

⁵⁰ Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации / Д. Сафонов // Вісник Черкаського університету. Серія історичні наук № 35 (248). – Черкаси, 2012. – С. 15 – 18.; Алексеев Г. Крестьянский вопрос как зеркало трех революций в России / Г. Алексеев // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей / науч. ред. А. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 137 – 142.; Воейков М. Крестьянский вопрос в России и большевики / М. Воейков // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей / науч. ред. А. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 146 – 154.; Посадский А. Эхо гражданской войны: линии вражды в пореволюционной деревне / А. Посадский // История сталинизма: крестьянство и власть. Материалы международной научной конференции. Екатеринбург, 29 сентября – 2 октября 2010г. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 121 – 128.; Падение империи, революция и гражданская война в России / Сост. С.М. Исхаков. – М.: Издательство «Социально-политическая МБИСЛЬ», 2010. – 600 с.; Кузнецов И. Зерновое производство в России конца XIX – начала XX вв.: «модернизация Империи» vs «Русская Революция» / И. Кузнецов // Крестьянский мир: новые источники и методологические подходы. – Уфа, 2013. – С. 146 – 154.; Назыров П. Аграрная революция и земельно-хозяйственное переустройство южноуральской деревни: «эхо» модернизационных процессов / П. Назыров // Крестьянский мир: новые источники и методологические подходы. – Уфа, 2013. – С. 162 – 172.; Рынков В. Крестьянское самоуправление в Сибири в эпоху военных и революционных потрясений: итоги изучения и новые научные проблемы / В. Рынков // Крестьянский мир: новые источники и методологические подходы. – Уфа, 2013. – С. 268 – 276.; Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933. / А. Грациози. – М.: Росспэн, 2001. – 96 с.

⁵¹ Наумов С. Створення РУП // Український історичний журнал. – 2006. – №2.

- ⁵² Шевченко В., Демченко Т. До історії діяльності РУП на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1995. – №6.; Шевченко В. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні // Історія та культура Лівобережної України. – К., Ніжин, 1997.
- ⁵³ Борисенко В. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип.169.
- ⁵⁴ Левенець Ю. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал. – 1992. – №3.
- ⁵⁵ Мустафін О. Політичний розвиток України к. XIX – поч. XX ст. // Історія в школі. – 1996. – №2.
- ⁵⁶ Солдатенков В., Кривошия В. Революційна українська партія // Віче. – 1998. – №1.
- ⁵⁷ Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.; Гунчак Т., Сольчаник Р. Українська суспільно-політична думка в 20 століття. – Нью-Йорк, 1983. – Т.1.
- ⁵⁸ Полонська–Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії / АН України, ін-т укр. археографії, Археографічна комісія. – К., 1993.; Полонська–Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.2. – Від середини XVIII століття до 1923 року. – 3-тє вид. – К., 1995.
- ⁵⁹ Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1918.
- ⁶⁰ Мороз О. Україна у XX столітті. – Тернопіль, 1992.
- ⁶¹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. (Про що «історія мовчить») / Репринтне відтворення. – Львів, 1994.
- ⁶² Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897 – 1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія / М.А. Антонович (вступне слово й редакція). – Торонто, 1972.
- ⁶³ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996.
- ⁶⁴ Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. – Год первый. – СПб., 1907.; Изменения в хозяйственной жизни Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. – Полтава, 1915.; Статистика землевладения 1905 г. – Вип.33. – Харьковская губ. – СПб, 1906.; Статистика землевладения 1905 г. – Вип.48. – Полтавская губ. – СПб, 1906.; Статистика землевладения 1905 г. – Вип.47. – Черниговская губ. – СПб, 1906.; Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №11.
- ⁶⁵ Крестьянские движения 1902 года: Материалы по истории крестьянских движений в России / Под ред. Б.Б. Веселовского, В.И. Пичеты и др. – М.–Пг., 1923. – Вып. III.; Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 г. В документах. – Л., 1926.; Революция 1905 – 1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов: В 2-х т. // Ред. коллегія Ф.Е. Лось (отв. ред.) и др. – Т.1. – К., 1955.; Революционные события на Полтавщине 1905 – 1907 гг. Документы и материалы. – Харьков, 1957.; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губ. в 1902 г. Сб. док. / Под ред. А.Г. Слюсаренко. – Харьков, 1961.; Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 – февраль 1917 гг. Сб. док. / Под ред. А.М. Анфимова. – М.–Л., 1965.; Крестьянское движение в России в 1907–1914 гг. Сб. док. / Под ред. А.В. Шапкарина. – М. – Л., 1966.; Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. Сб. док. – М., 1998.
- ⁶⁶ Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття (Упорядник, автор передмови і приміток О.Федьков). – Тернопіль, 1991.; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – 1983. – Т.1.; Українські політичні партії к. XIX – поч. XX ст.: Програмові і довідкові матеріали / Упоряд.: В.Ф.Шевченко та ін. – К., 1993.; Програмные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX века – 1917 г.): Сб. документов / В.М.Фомин (сост.); В.С.Коновалов и др. (ред.). – М., 1996. – (Отечественная история). – Вып. 1. – 1996.; Вып. 2. – 1996.;

Программы политических партий и организаций России конца XIX - XX века / Ред.-сост. введ. и крат. истор. справок Г.А. Матвеев, В.Х. Тумаринсон. – 1992.

⁶⁷ Гончарская С. 1905 год в деревне. – М.–Л., 1926.; Из спогадів учасників повстання 1902 року в селі Ковалівці (Записав М. Пліш) // Зоря Полтавщини. – 1952. – 15 квітня.; Федорченко С. Народ на войне. Фронтовые записки. – К., 1917. та інші.

⁶⁸ Семенникова Л. Россия в мировом сообществе цивилизаций / Л. Семенникова. – М., 1994. – 324 с. – С. 31.

⁶⁹ Предметніше дивись: Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії / С. Терно // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 92 – 111.; Поляков Ю. Как отразить многомерность истории / Ю. Поляков // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 3 – 10.; Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука / Я. Дашкевич // Урок української. – 2005. – С. 5 – 10.

⁷⁰ Бойченко І. Філософія історії / І. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724 с. – С. 97 – 98.

⁷¹ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

⁷² Гуревич А. Социальная история и историческая наука / А. Гуревич // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 23 – 35. – С. 31.

⁷³ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів, 2007. – 312 с. – С. 219.

⁷⁴ Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с. – С. 30 – 31.

⁷⁵ Солдатенко В.Ф. Момент істини (Роздуми про революції та їх роль в українській історії) / В.Ф. Солдатенко // Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – С. 394 – 460. – С. 396 – 397.

⁷⁶ Гурвич И. Экономическое положение русской деревни / И. Гурвич. – М. : Изд-во Д. Тихомирова, 1896. – С. 13.

⁷⁷ Витте С.Ю. Воспоминания. Мемуары / С.Ю. Витте. – В 3-х т. – Том 1. – М. : АСТ; Мн. : Харвест, 2002. – С. 124.

⁷⁸ Реснт О.П. Історія України у схемах і таблицях. Навчальний посібник / О.П. Реснт, В.М. Шевченко – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 83.

⁷⁹ Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі РДІА). – Ф. 1263. – Оп. 2. – Спр. 5551. – Арк. 94 зв.

⁸⁰ Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму / О. І. Лугова // Український історичний журнал. – 1967. – №3. – С. 20.

⁸¹ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 95.

⁸² Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 97.

⁸³ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 98.

⁸⁴ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 96 – 97.

⁸⁵ Крестьянская реформа в России в 1861 году : Сборник законодательных актов. – М. : Госюриздат, 1954. – С. 296.

⁸⁶ Российское законодательство X – XX веков. В 9-ти т. (Под общ. ред. О.И. Чистякова). – Т.7: Документы крестьянской реформы. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 28.

⁸⁷ Маркс К. Питання про скасування кріпосного права в Росії // К. Маркс, Ф.Енгельс. Твори. – Т.19. – М. : Держполітвидав, 1955. – С. 572.

- ⁸⁸ Отмена крепостного права на Украине : Сборник документов и материалов. – К. : Изд-во АН УССР, 1961. – С. 130.
- ⁸⁹ Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк: 1883 – 1910 / А.Н. Зак. – М. : Т-во скоропеч. А.А. Левинсон, 1911. – С. 2.
- ⁹⁰ Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк: 1883 – 1910 / А.Н. Зак. – М. : Т-во скоропеч. А.А. Левинсон, 1911. – С. 4.
- ⁹¹ Доклад Высочайше учреждённой комиссии для исследования настоящего положения сельского хозяйства и промышленности в России. – СПб. : Типография товарищества «Общественная польза», 1873. – С. 6.
- ⁹² Отмена крепостного права: Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы 1861 – 1862. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1950. – С. 285.
- ⁹³ РДДА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 52. – Арк. 1.
- ⁹⁴ РДДА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 47. – Арк. 1.
- ⁹⁵ РДДА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 256. – Арк. 1.
- ⁹⁶ РДДА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 42. – Арк. 1.
- ⁹⁷ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.1. – К. : «Наукова думка», 2006. – С. 362.
- ⁹⁸ Отмена крепостного права: Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы 1861 – 1862. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1950. – С. 9.
- ⁹⁹ РДДА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 38. – Арк. 6.
- ¹⁰⁰ РДДА. – Ф. 1291. – Д-1. – 1866. – Оп. 2. – Спр. 56. – Арк. 10.
- ¹⁰¹ Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1981. – №11. – С. 62.
- ¹⁰² Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.) / Н.Н. Лещенко. – К. : Изд-во АН УССР, 1959. – С. 422.
- ¹⁰³ Доклад Высочайше учреждённой комиссии для исследования настоящего положения сельского хозяйства и промышленности в России. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1873. – С. 6.
- ¹⁰⁴ Ковальченко И.Д. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России: (Опыт многомерного типологического анализа) / И.Д. Ковальченко, Л.И. Бородкин // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов. – М.: Наука, 1991. – С. 19.
- ¹⁰⁵ Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.) / Н.Н. Лещенко. – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – С. 282.
- ¹⁰⁶ Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б.Г. Литвак. – М.: Политиздат, 1991. – С. 166.
- ¹⁰⁷ Ледовская И.В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украины (Вопрос о характере изменений надельного земледользования крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) / И.В. Ледовская // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинёв, «Штиинца», 1978. – С. 109.
- ¹⁰⁸ Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б.Г. Литвак. – М.: Политиздат, 1991. – С. 167 – 169.
- ¹⁰⁹ Бурдина О.Н. Крестьяне – дарственники в России: 1861 – 1907 гг. / О.Н. Бурдина. – М. : РАН; Институт российской истории, 1996. – С. 131.
- ¹¹⁰ Шевченко В.М. Землеволодіння та землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / В.М. Шевченко // Проблеми історичного та географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. II. – Чернігів, 1993. – С. 47.

- ¹¹¹ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму / М.Н. Лещенко. – К. : «Наукова думка», 1970. – С.118.
- ¹¹² Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861 – 1880 гг. / Н.М. Дружинин. – М. : «Наука», 1978. – С. 265, 274.
- ¹¹³ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАК України). – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 129. – Акр 61 зв.
- ¹¹⁴ Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX века / А.М. Анфимов. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 30.
- ¹¹⁵ РДІА. – Ф. 1291. – Д-4. – 1884. – Оп. 53. – Спр. 10. – Арк.7.
- ¹¹⁶ Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1981. – №11. – С. 65.
- ¹¹⁷ Авраменко А.М. Земельная аренда на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. / А.М. Авраменко // Россия сельская: XIX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 180.
- ¹¹⁸ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 157.
- ¹¹⁹ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 157.
- ¹²⁰ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 157.
- ¹²¹ Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.127. – Оп.1. – Спр.9048. – Арк. 25, 127.
- ¹²² Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. – Год первый. – СПб.: Тип. В.О. Кирибаума, 1907. – С.49 – 52.
- ¹²³ Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. – Год первый. – СПб.: Тип. В.О. Кирибаума, 1907. – С. 49 – 52.
- ¹²⁴ Олійник Л. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 – 1907 рр. / Л. Олійник, О. Гора. – К. : «Радянська школа». – 1959. – С. 10.
- ¹²⁵ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 207.
- ¹²⁶ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.) : монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 207.
- ¹²⁷ Ленин В. Развитие капитализма в России / В. Ленин // Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. – Т. 3. – М. : Изд-во Полит. лит., 1971. – С. 178.
- ¹²⁸ Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века / А.М. Анфимов. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 200 – 201.
- ¹²⁹ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX столітті / Л.Г. Мельник. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – С. 299.
- ¹³⁰ Історія Української РСР : У 8-ми т. – 10-ти кн. – Т.4. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 74.
- ¹³¹ Изменения в хозяйственной жизни Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. – Полтава, Т-во печ. дела, 1915. – С. 61.
- ¹³² Изменения в хозяйственной жизни Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. – Полтава, Т-во печ. дела, 1915. – С. 61.
- ¹³³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №11. – С. 57.
- ¹³⁴ Хуторянин. – 1908. – №8. – С. 4.

- ¹³⁵ Шевченко В.М. Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1982. – №9. – С. 74.
- ¹³⁶ Шевченко В.М. Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1982. – №9. – С. 74.
- ¹³⁷ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 61.
- ¹³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 15.
- ¹³⁹ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 111.
- ¹⁴⁰ Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии / К.В. Корвин-Пиотровский. – Чернигов : Типография Губернского правления, 1887. – С. 110.
- ¹⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 61.
- ¹⁴² Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 12.– Арк. 44.
- ¹⁴³ РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 2. – Спр. 5619. – Арк. 345.
- ¹⁴⁴ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі Відділ ДАЧО в м. Ніжині). – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 1344. – Арк. 49.
- ¹⁴⁵ Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М.Н. Лещенко – К. : Держполітвидав, 1956. – С. 33.
- ¹⁴⁶ РДІА. – Ф. 1290. – Оп. 6. – Спр. 414. – Арк. 11.
- ¹⁴⁷ РДІА. – Ф. 1290. – Оп. 6. – Спр. 414. – Арк. 4.
- ¹⁴⁸ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 55.
- ¹⁴⁹ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3.
- ¹⁵⁰ Цызерев И. Предверие аграрной революции 1905 года: Опыт характеристики аграрного движения 1902 г. / И. Цызерев // Архив истории труда в России. – Кн.9. – Пг., 1923. – С. 125.
- ¹⁵¹ ДАХО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 148-а. – Арк. 51 – 64. (підрахунки наші)
- ¹⁵² Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний. Под ред. С.Н. Южакова. – СПб. : «Просвещение», 1905. – Т. 20. – С. 41.
- ¹⁵³ Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. – Т. 2. – Чернигов, Типография губ. земства, 1898. – С. 151 – 152.
- ¹⁵⁴ Никонов С.П. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее / С.П. Никонов. – Харьков, Печатня С.П. Яковлева, 1906. – С. 69.
- ¹⁵⁵ ДАХО. – Ф. Р-16. – Оп. 1. – Спр. 9262. – Арк. 2.
- ¹⁵⁶ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 809. – Арк. 1.
- ¹⁵⁷ Конквест Р. Роздуми над сплондрованим сторіччям / Р. Конквест. – К.: Основи, 2003. – 371 с.
- ¹⁵⁸ Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. / С. Простаков. – Электронний ресурс: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-vostranie-v-1902-godu-12119.html>
- ¹⁵⁹ Марченя П. Крестьянство и власть в истории России XX века: по итогам международного круглого стола / П. Марченя, С. Разин, И. Ионов. – Электронний ресурс: <http://www.civisbook.ru>
- ¹⁶⁰ Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. / Л.И. Емелях // Исторические записки. – М., 1951. – т. 38. – С. 154 – 175. – С. 163.
- ¹⁶¹ Цит. за Корелин А.П. Нарастание общенационального кризиса накануне революционного взрыва / А.П. Корелин // Первая революция в России: взгляд через столетие. – М.: Памятники исторической мысли, 2005. – С. 77 – 153. – С. 82.
- ¹⁶² Лещенко М.Н. Могутній виступ селянства: до 70-річчя Полтавсько-Харківського повстання / М. Н. Лещенко. – К. : Знання, 1972. – 48 с. – С. 24 – 25.

- ¹⁶³ Лещенко М.Н. Могутній виступ селянства: до 70-річчя Полтавсько-Харківського повстання / М. Н. Лещенко. – К. : Знання, 1972. – 48 с. – С. 25.
- ¹⁶⁴ Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. / С. Простаков. – Электронный ресурс: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-voostanie-v-1902-godu-12119.html>
- ¹⁶⁵ РДА. – Ф. 1291. Д-III. – 1903. – Оп. 47. – Спр. 90. – Арк. 8.
- ¹⁶⁶ Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. / В.П. Данилов – Электронный ресурс: <http://gorod.tomsk.ru>
- ¹⁶⁷ Корелин А.П. Нарастание общенационального кризиса накануне революционного взрыва / А.П. Корелин // Первая революция в России: взгляд через столетие. – М.: Памятники исторической мысли, 2005. – С. 77 – 153. – С. 81.
- ¹⁶⁸ Спицкий В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. / В. Спицкий. – К. : «Вища школа», 1978. – С. 44 – 45.
- ¹⁶⁹ Цит. за Корелин А.П. Нарастание общенационального кризиса накануне революционного взрыва / А.П. Корелин // Первая революция в России: взгляд через столетие. – М.: Памятники исторической мысли, 2005. – С. 77 – 153. – С. 82.
- ¹⁷⁰ Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. / С. Простаков. – Электронный ресурс: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-voostanie-v-1902-godu-12119.html>
- ¹⁷¹ Із спогадів учасників повстання 1902 року в селі Ковалівці. (Записав М.Пліш) // Зоря Полтавщини. – 1952. – 15 квітня.
- ¹⁷² Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг. Сборник документов за редакцией А.М. Анфимова. – М., 1998. – 368 с. – С. 107.
- ¹⁷³ Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. – С.231; ДАПО. – Ф.319. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.37.
- ¹⁷⁴ Шевченко В.М. Селянське повстання 1902 року: погляд через століття / В. Шевченко // Література та культура Полісся. – Вип. 17. – Ніжин, 2001. – С. 107.
- ¹⁷⁵ РДА. – Ф. 1291. Д-III. – 1903. – Оп. 47. – Спр. 90. – Арк. 8.
- ¹⁷⁶ Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг. Сборник документов за редакцией А.М. Анфимова. – М., 1998. – 368 с. – С. 178.
- ¹⁷⁷ Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг. Сборник документов за редакцией А.М. Анфимова. – М., 1998. – 368 с. – С. 190.
- ¹⁷⁸ Годы красного петуха. Крестьянские восстания 1902-1917. – Электронный ресурс: <http://ari.ru/ari/2009/05/21/gody-krasnogo-petuha-krestyanskiye-voostaniya-1902-1917>
- ¹⁷⁹ Корелин А.П. Нарастание общенационального кризиса накануне революционного взрыва / А.П. Корелин // Первая революция в России: взгляд через столетие. – М.: Памятники исторической мысли, 2005. – С. 77 – 153. – С. 84.
- ¹⁸⁰ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. / В.Й. Борисенко. – К., 1986. – С. 29.
- ¹⁸¹ Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область. – К., 1972. – С. 503.
- ¹⁸² ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 5.
- ¹⁸³ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 5.
- ¹⁸⁴ Селянський рух на Україні 1826-1849 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1985. – С. 156.
- ¹⁸⁵ Селянський рух на Україні 1826-1849 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1985. – С.157.
- ¹⁸⁶ Історія міст і сіл УРСР : Чернігівська область. – С. 504.
- ¹⁸⁷ Історія міст і сіл УРСР : Чернігівська область. – С. 504.
- ¹⁸⁸ Історія міст і сіл УРСР : Чернігівська область. – С. 504.
- ¹⁸⁹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 6.
- ¹⁹⁰ Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. – К., 1961. – С.163.

- ¹⁹¹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 6.
- ¹⁹² ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 6.
- ¹⁹³ Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. – М., 1968. – С. 255.
- ¹⁹⁴ Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. – М., 1968. – С. 256 – 257.
- ¹⁹⁵ Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии / К.В. Корвин-Пиотровский. – Чернигов : Типография Губернского правления, 1887. – С. 117 – 119.
- ¹⁹⁶ Список населённых мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей по данным 1901 года. – Чернигов, 1902. – С. 71.
- ¹⁹⁷ Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии / К.В. Корвин-Пиотровский. – Чернигов : Типография Губернского правления, 1887. – С. 117 – 118.
- ¹⁹⁸ Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М.Н. Лещенко – К. : Держполітвидав, 1956. – С. 215.
- ¹⁹⁹ Крестьянское движение в России в 1881 – 1889 гг. : Сборник документов. – М., 1960. – С. 400.
- ²⁰⁰ Крестьянское движение в России в 1881 – 1889 гг. : Сборник документов. – М., 1960. – С. 402.
- ²⁰¹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 7.
- ²⁰² ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 8.
- ²⁰³ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 8.
- ²⁰⁴ Крестьянское движение в России в 1881 – 1889 гг. : Сборник документов. – М., 1960. – С. 403.
- ²⁰⁵ Відділення ДАЧО у м. Ніжині (далі – ДАЧОН). – Ф. 71. – Оп. 9. – Спр. 776. – Арк. 4-а.
- ²⁰⁶ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 8.
- ²⁰⁷ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 9.
- ²⁰⁸ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 9.
- ²⁰⁹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 10.
- ²¹⁰ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 10.
- ²¹¹ ДАЧОН. – Ф. 71. – Оп. 9. – Спр. 776. – Арк. 2.
- ²¹² ДАЧОН. – Ф. 71. – Оп. 9. – Спр. 776. – Арк. 3.
- ²¹³ ДАЧОН. – Ф. 71. – Оп. 9. – Спр. 776. – Арк. 16.
- ²¹⁴ ДАЧОН. – Ф. 71. – Оп. 9. – Спр. 776. – Арк. 5-а.
- ²¹⁵ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – С. 161.
- ²¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 1. Спр. 2177. – Арк. 20.
- ²¹⁷ Шевченко В.М. Їх не зламали тортури: До 85-річчя повстання селян Володькової Дівині / В.М. Шевченко // *Десянянська правда*. – 1989. – 23 травня.
- ²¹⁸ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 11.
- ²¹⁹ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – С. 162.
- ²²⁰ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 11.
- ²²¹ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 3.
- ²²² ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 13.
- ²²³ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 3.
- ²²⁴ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 14.
- ²²⁵ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 14.

- 226 ДАЧОН. – Ф. 71. – Оп. 9. – Спр. 846. – Арк. 2.
- 227 ЦДІАК України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр. 227. – Арк. 5.
- 228 ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 106.
- 229 ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 106.
- 230 Шевченко В.М. Виступ селян с. Володькової Дівиці на Чернігівщині (1904 р.) / В. Шевченко // Український історичний журнал. – 1980. – №3. – С. 117.
- 231 ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 18.
- 232 Кононенко Ю.С., Корноненко С. В. Селянська революція 1902 – ? рр. / Ю.С. Кононенко, С.В. Корноненко // Український селянин. – Вип. 16. – Черкаси, 2016. – С. 73 – 78.
- 233 Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. / В.П. Данилов – Электронный ресурс: <http://gorod.tomsk.ru>
- 234 Див. предметніше Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К.: Основи, 2003. – 371 с.
- 235 Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. / С. Простаков. – Электронный ресурс: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-voostanie-v-1902-godu-12119.html>
- 236 Марченя П. Крестьянство и власть в истории России XX века: по итогам международного круглого стола / П. Марченя, С. Разин, И. Ионов. – Электронный ресурс: <http://www.civisbook.ru>
- 237 Марченя П. Крестьянство и власть в истории России XX века: по итогам международного круглого стола / П. Марченя, С. Разин, И. Ионов. – Электронный ресурс: <http://www.civisbook.ru>
- 238 Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. / В.П. Данилов – Электронный ресурс: <http://gorod.tomsk.ru>
- 239 Цит. за Кабытов П. Русское крестьянство в начале XX века / П. Кабытов. – Самара, 1999. – 156 с. – С. 70.
- 240 Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок ХХ ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 597.
- 241 Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок ХХ ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 598.
- 242 Дубровский С.М. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 40.
- 243 Дубровский С.М. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 40.
- 244 Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг. / Л.Т. Сенчакова. – М., 1989. – С. 254.
- 245 Панченко П.П. Аграрна історія України : Підручник / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 65.
- 246 Панченко П.П. Аграрна історія України : Підручник / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 65.
- 247 Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок ХХ ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 609.
- 248 Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок ХХ ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 610.
- 249 Історія Української РСР: У 8-ми т. – 10-ти кн. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 77.
- 250 ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 299. – Арк. 18.
- 251 ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 6 – 7.
- 252 ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 9.

- ²⁵³ Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О.С. Поршнева. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 84.
- ²⁵⁴ Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918 г.) / О.С. Поршнева. – Екатеринбург : УрОРАН, 2000. – С. 100.
- ²⁵⁵ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття / М.Н. Лещенко. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1968. – С. 189.
- ²⁵⁶ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття / М.Н. Лещенко. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1968. – С. 189.
- ²⁵⁷ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття / М.Н. Лещенко. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1968. – С. 190.
- ²⁵⁸ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття / М.Н. Лещенко. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1968. – С. 193.
- ²⁵⁹ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття / М.Н. Лещенко. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1968. – С. 192.
- ²⁶⁰ Історія Української РСР: У 8-ми т. – 10-ти кн. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 91.
- ²⁶¹ Історія Української РСР: У 8-ми т. – 10-ти кн. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 91.
- ²⁶² Кожевник А.Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии в период спада первой русской революции (1906 – 1907 годы) / А.Е. Кожевник // Ученые записки Горьковского государственного университета, 1958. – Вып. 47. – С. 406.
- ²⁶³ Замковий П.В. З історії «селянської республіки» на Сумщині / П.В. Замковий // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 87 – 94. – С. 88.
- ²⁶⁴ Верховцева І.Г. Селянське самоврядування та «мир»: до питання модернізації аграрного ладу в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І.Г. Верховцева // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матеріали V всеукраїнської наукової конференції. м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.: у 5-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2015. – Ч. 5. – С. 105.
- ²⁶⁵ Кукушкин Ю.С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю.С. Кукушкин, Н.С. Тимофеев. – Москва: изд-во МГУ, 2004. – С. 16.
- ²⁶⁶ Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://issuu.com/history.sumy/docs/82_90/7?e=3773362/6155836/. – Назва з екрану.
- ²⁶⁷ Детальніше дивися Верховцева І.Г. Станове самоврядування і протесний рух селян в Російській імперії на початку ХХ ст.: «селянські республіки» / І.Г. Верховцева // Сучасні виклики для гуманітарних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 2015. – С. 76 – 78.
- ²⁶⁸ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905 – 1907 гг., 1917 – 1922 гг. / Т. Шанин. – М.: Весь мир, 1997. – 560 с. – С. 190.
- ²⁶⁹ Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905-1907 рр.: приговорний рух / І.Г. Верховцева // Чорноморський літопис: науковий журнал. – Миколаїв, 2014. – Вип. 10. – С. 15; Наумов С.О. «Селяни усієї України, єднайтеся!»: організаторська робота українських партій на селі (1905-1907 рр.) / С.О. Наумов // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 135.
- ²⁷⁰ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 '! 1917-1922 / Т. Шанин. – Москва : Весь мир, 1997. – С. 158.
- ²⁷¹ Магась В.О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21178->

selyanska-respublika-na-sumshhini-v-roki-persho%D1%97-rosijsko%D1%97-revolyuci%D1%97.html . – Назва з екрану.

²⁷² Магась В.О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhini-v-roki-persho%D1%97-rosijsko%D1%97-revolyuci%D1%97.html> . – Назва з екрану.

²⁷³ Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://issuu.com/history.sumy/docs/82_90/7?e=3773362/6155836/. – Назва з екрану.

²⁷⁴ Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://issuu.com/history.sumy/docs/82_90/7?e=3773362/6155836/. – Назва з екрану.

²⁷⁵ Федоренко Г.М. Історія побережжя річки Локні. Сумської області. (від давніх часів до 1930 року) / Г.М. Федоренко. – Суми, 1965. – С. 95.

²⁷⁶ Іванущенко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sumynews.com/oleh-medunytisia/79/yastrubynska-respublika-pohliad-cherez-stolitittia> . – Назва з екрану.

²⁷⁷ Іванущенко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sumynews.com/oleh-medunytisia/79/yastrubynska-respublika-pohliad-cherez-stolitittia> . – Назва з екрану.

²⁷⁸ Іванущенко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sumynews.com/oleh-medunytisia/79/yastrubynska-respublika-pohliad-cherez-stolitittia> . – Назва з екрану.

²⁷⁹ Іванущенко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sumynews.com/oleh-medunytisia/79/yastrubynska-respublika-pohliad-cherez-stolitittia> . – Назва з екрану.

²⁸⁰ Дроздов И.Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905-1906 гг. / И.Г. Дроздов. – Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1925. – С. 184.

²⁸¹ Магась В.О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhini-v-roki-persho%D1%97-rosijsko%D1%97-revolyuci%D1%97.html> . – Назва з екрану.

²⁸² Магась В.О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhini-v-roki-persho%D1%97-rosijsko%D1%97-revolyuci%D1%97.html> . – Назва з екрану.

²⁸³ Магась В.О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhini-v-roki-persho%D1%97-rosijsko%D1%97-revolyuci%D1%97.html> . – Назва з екрану.

²⁸⁴ Предметніше див. Магась В.О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhini-v-roki-persho%D1%97-rosijsko%D1%97-revolyuci%D1%97.html>; Верховцева І.Г. Станове самоврядування і протестний рух селян в Російській імперії на початку ХХ ст.: «селянські республіки» / І.Г. Верховцева // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 2015. – С. 76 – 78.; Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 ?! 1917-1922 / Т. Шанин. – Москва : Весь мир, 1997. – 560 с. – С. 185 – 191.

- ²⁸⁵ Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://issuu.com/history.sumy/docs/82_90/7?e=3773362/6155836/. – Назва з екрану.
- ²⁸⁶ Шестаков А. Борьба сельских рабочих в революции 1905 – 1907 гг. / А. Шестаков. – М. – Л. : Гос. Изд-во, 1930. – С. 34.
- ²⁸⁷ Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок XX ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 610.
- ²⁸⁸ Шестаков А. Борьба сельских рабочих в революции 1905 – 1907 гг. / А. Шестаков. – М. – Л. : Гос. Изд-во, 1930. – С. 38.
- ²⁸⁹ Шестаков А. Борьба сельских рабочих в революции 1905 – 1907 гг. / А. Шестаков. – М. – Л. : Гос. Изд-во, 1930. – С. 38.
- ²⁹⁰ Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок XX ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 610.
- ²⁹¹ Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905 – 1907 / В. Качинський. – Полтава, 1927. – С. 85.
- ²⁹² Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905 – 1907 / В. Качинський. – Полтава, 1927. – С. 85.
- ²⁹³ Історія Української РСР: У 8-ми т. – 10-ти кн. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 91.
- ²⁹⁴ Історія Української РСР: У 8-ми т. – 10-ти кн. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 91.
- ²⁹⁵ Карпов Н. крестьянское движение в революции 1905 г. / Н. Карпов. – Л., 1925. – С. 190.
- ²⁹⁶ Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок XX ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 610.
- ²⁹⁷ Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок XX ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 610.
- ²⁹⁸ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1550. – Арк. 2.
- ²⁹⁹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1147. – Арк. 1.
- ³⁰⁰ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1137. – Арк. 1.
- ³⁰¹ ДАСО. – Ф. 1089. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 7.
- ³⁰² ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 535-а. – Арк. 13.
- ³⁰³ Революционные события 1905 – 1907 гг. на Полтавщине. Документы и материалы. – Харьков, обл. издат., 1957. – С. 242.
- ³⁰⁴ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 438. – Арк. 172.
- ³⁰⁵ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1462. – Арк. 1.
- ³⁰⁶ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1462. – Арк. 1.
- ³⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 405.
- ³⁰⁸ ДАЧОН. – Ф. 358. – Оп. 7. – Спр. 374. – Арк. 2.
- ³⁰⁹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1378. – Арк. 1.
- ³¹⁰ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття / М.Н. Лещенко. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1968. – С. 170.
- ³¹¹ ДАЧОН. – Ф. 358. – Оп. 9. – Спр. 776. – Арк. 2 а.
- ³¹² ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1425. – Арк. 8.
- ³¹³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1425. – Арк. 1.
- ³¹⁴ Дроздов И.Г. Крестьянские волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905 – 1906 гг. (По неопубликованным архивным данным бывшего Черниговского губернского жандармского управления, а также и по другим архивным материалам) / И.Г. Дроздов. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1925. – С. 13.

- ³¹⁵ Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К.: Наук. думка, 1977. – 360 с. – С. 334 – 337.
- ³¹⁶ Лещенко М.Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки першої російської революції (До 70-річчя революції 1905 – 1907 р. у Росії) / М.Н. Лещенко. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1975. – С. 40.
- ³¹⁷ Лещенко М.Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки першої російської революції (До 70-річчя революції 1905 – 1907 р. у Росії) / М.Н. Лещенко. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1975. – С. 40.
- ³¹⁸ Лещенко М.Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки першої російської революції (До 70-річчя революції 1905 – 1907 р. у Росії) / М.Н. Лещенко. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1975. – С. 40.
- ³¹⁹ Лещенко М.Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки першої російської революції (До 70-річчя революції 1905 – 1907 р. у Росії) / М.Н. Лещенко. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1975. – С. 40.
- ³²⁰ Лещенко М.Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки першої російської революції (До 70-річчя революції 1905 – 1907 р. у Росії) / М.Н. Лещенко. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1975. – С. 40.
- ³²¹ Кожевник А.Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии в период спада первой русской революции (1906 – 1907 годы) / А.Е. Кожевник // Ученые записки Горьковского государственного университета, 1958. – Вып. 47. – С. 407.
- ³²² Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок ХХ ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 612.
- ³²³ Кожевник А.Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии в период спада первой русской революции (1906 – 1907 годы) / А.Е. Кожевник // Ученые записки Горьковского государственного университета, 1958. – Вып. 47. – С. 374 – 375.
- ³²⁴ Кожевник А.Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии в период спада первой русской революции (1906 – 1907 годы) / А.Е. Кожевник // Ученые записки Горьковского государственного университета, 1958. – Вып. 47. – С. 374 – 375.
- ³²⁵ Кожевник А.Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии в период спада первой русской революции (1906 – 1907 годы) / А.Е. Кожевник // Ученые записки Горьковского государственного университета, 1958. – Вып. 47. – С. 374 – 375.
- ³²⁶ Кожевник А.Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии в период спада первой русской революции (1906 – 1907 годы) / А.Е. Кожевник // Ученые записки Горьковского государственного университета, 1958. – Вып. 47. – С. 376.
- ³²⁷ Кожевник А.Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии в период спада первой русской революции (1906 – 1907 годы) / А.Е. Кожевник // Ученые записки Горьковского государственного университета, 1958. – Вып. 47. – С. 408.
- ³²⁸ Кожевник А.Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии в период спада первой русской революции (1906 – 1907 годы) / А.Е. Кожевник // Ученые записки Горьковского государственного университета, 1958. – Вып. 47. – С. 409.
- ³²⁹ Див. предметніше Священко З.В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. / З.В. Священко. – Умань, 2013. – 440 с.
- ³³⁰ Леонтович В.В. История либерализма в России (1762 - 1914) / В.В. Леонтович. – Электронный ресурс: <http://www.twirpx.com/file/702870>
- ³³¹ Высочайший Манифест от 26 февраля 1903 г. – Электронный ресурс: [html.www.historichka.ru/istoshniki/gurko](http://www.historichka.ru/istoshniki/gurko)
- ³³² Леонтович В.В. История либерализма в России (1762 - 1914) / В.В. Леонтович. – Электронный ресурс: <http://www.twirpx.com/file/702870>
- ³³³ Именной высочайший указ Правительствующему Сенату от 12 декабря 1904 г. о предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка // Законодательные

акты переходного времени. 1904 – 1908 гг.: Сборник законов, манифестов, указов Правительственному Сенату, рескриптов и положений Комитета Министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя. – Изд. 3-е, пересмотренное и дополненное по 1 сентября 1908 года / Под ред. пр.-доц. Н.И. Лазаревского. – СПб.: Юридический книжный склад Право, 1909. – С.3 – 6.

³³⁴ Манифест об усовершенствовании государственного порядка 17 октября 1905 г. // Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т.9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. / Отв. ред. О.И. Чистяков. – М., Юридическая литература, 1994. – С.41.

³³⁵ Манифест „Об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения„ (3 ноября 1905) // Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 463 – 464.

³³⁶ Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Кредит / (переиздание 1906 года). – М.: Изд. ЮрИнфор-Пресс, 2008. – 622 с. – С. 601.

³³⁷ Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 35. Отд. 1 – 1905. – СПб., 1908. – 1068 с. – № 26873. – С. 791.

³³⁸ Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. – М., 2009. – Электронный ресурс: http://krotov.info/libr_min/16_p/ay/ps_11.htm

³³⁹ Записка С.Ю. Витте от 9 октября 1905 г. // Красный архив. – т. 4 – 5. – М. – Л., 1925. – С. 53 – 60. – С. 55 – 56.

³⁴⁰ Записка С.Ю. Витте от 9 октября 1905 г. // Красный архив. – т. 4 – 5. – М. – Л., 1925. – С. 53 – 60. – С. 56 – 57.

³⁴¹ Высочайший Манифест // Ведомости СПб. градоначальства. – 18 октября. – 1905. – № 221.

³⁴² Цит. за: Беспалов С.В. Проблемы экономической модернизации России конца XIX – начала XX века в оценках правительства и либеральной оппозиции. – Дисс... к. и. н. – Самара, 2000. – 239 с. – С. 144 – 145.

³⁴³ Беспалов С.В. Проблемы экономической модернизации России конца XIX – начала XX века в оценках правительства и либеральной оппозиции. – Дисс... к. и. н. – Самара, 2000. – 239 с. – С. 145.

³⁴⁴ Государственный совет. Стенографические отчеты. 1909 – 1910. – Сессия 5. Заседания 1 – 64. – СПб., 1910. – 220 с. – Стб. 1450.

³⁴⁵ Витте С.Ю. Речь С.Ю. Витте в Государственном совете по поводу законопроекта о выходе крестьян из общины 15 марта 1910 г. // Сергей Юльевич Витте. Хроника. Документы. Воспоминания. / Подгот. к изд. Л.Е. Шепелев. – СПб.: Изд. Лики России, 1999. – С.204 – 208. – С. 205.

³⁴⁶ Федорова Н.А. Семейная собственность [Электронный ресурс] http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=253

³⁴⁷ Полный свод решений общего собрания Первого и Кассационных департаментов и Кассационных департаментов Правительствующего Сената за 1886-1896 гг. – Екатеринбург: Типография М.С. Копылова, 1909. – 796 с. – С. 346, 455.

³⁴⁸ Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 1 – 163. – С. 95.

³⁴⁹ Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1849 – 1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – 708 с. – С. 518 – 519, 537 – 538.

- ³⁵⁰ Кривошеин К.А. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба российского реформатора. – М., 1993. – 263 с. – С. 23.
- ³⁵¹ Сидельников С.М. Земельно-крестьянская политика самодержавия в преддумский период // История СССР. – 1976. – № 4. – С. 124 – 135. – С. 126.
- ³⁵² ДАРФ. – Ф. 543. – Оп. 1. Спр. 567. – Арк. 4, 6, 15 – 17.
- ³⁵³ Топка Р.В. Контент-анализ: семантический или документалистический? Опыт применения на материале крестьянских наказов от южноукраинских губерний в I Государственную Думу [Электронный ресурс] alik-sng.ru /text/krug/7/4.html
- ³⁵⁴ Буховец О.Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века: новые материалы, методы, результаты. – М., 1996. – 399 с. – С. 363.
- ³⁵⁵ РДЦА. – Ф. 1622. – Оп. 1. Спр. 729. – Арк. 46.
- ³⁵⁶ Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 36. Отд. 1 – 1906. – СПб., 1909. – 1157 с. – № 27478. – С. 199 – 201.
- ³⁵⁷ Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 36. Отд. 1 – 1906. – СПб., 1909. – 1157 с. – № 27478. – С. 199 – 201. – С. 199.
- ³⁵⁸ Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 36. Отд. 1 – 1906. – СПб., 1909. – 1157 с. – № 27478. – С. 199 – 201. – С. 200 – 201.
- ³⁵⁹ Безгин В. Б. Земельный вопрос в крестьянских приговорах и наказах Государственной Думе (1905 – 1907 гг.) // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей / науч. ред. А.И. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 115 – 119. – С. 119.
- ³⁶⁰ Мемория Совета министров «О необходимости быстрее разработки правительственной программы законодательной деятельности Государственной Думы». 5 марта 1906. / Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. Сборник документов. – М., 1973. – С. 66 – 67.
- ³⁶¹ РДЦА. – Ф. 1622. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 61 – 67 зв.
- ³⁶² Из проекта думской декларации правительства о значении крестьянского вопроса и способах его решения. 15 апреля 1906 / Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. Сборник документов. – М., 1973. – С. 68 – 69.
- ³⁶³ Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела / С. Простаков – Электронный ресурс: <http://ruspet.ru/society>
- ³⁶⁴ Лещенко М. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. / М. Лещенко. – К., 1977. – С. 346.
- ³⁶⁵ Данилов В. Крестьянская революция в России // http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
- ³⁶⁶ Дубровский С. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг. – М., 1955. – 280 с.
- ³⁶⁷ Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с. – С. 59.
- ³⁶⁸ Лещенко М. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – Київ, 1977. – 366 с. – С. 297.
- ³⁶⁹ Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905-1907 рр. – Полтава, 1927.
- ³⁷⁰ 1905 рік на Україні: Хроніка та матеріали. – Х., 1926.
- ³⁷¹ Олійник Л.В., Гора О.Г. Селянський рух на Чернігівщині у 1905-1907 рр. – К., 1959.
- ³⁷² Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905-1907 рр. – Полтава, 1927. – С. 163.

- ³⁷³ Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С. 346.
- ³⁷⁴ Рыбас С., Тараканова Л. Реформатор: жизнь и смерть Петра Столыпина. – М., 1991. – 204 с. – С. 15.
- ³⁷⁵ Цит. за: Бородин А.П. Объединенное дворянство и реформа // Вопросы истории. – 1993. – №9. – С. 33 – 44. – С. 33.
- ³⁷⁶ К истории аграрной реформы Столыпина // Красный архив. – 1926. – №17. – С. 84 – 85.
- ³⁷⁷ Столыпин А. П.А. Столыпин. – М., 1991. – 102 с. – С. 13 – 14.
- ³⁷⁸ Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 99 – 107. – С. 106.
- ³⁷⁹ Столыпин П.А. О праве крестьян о выходе из общины. Речь на заседании Государственного Совета 15 марта 1910г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М., 1991. – С. 134.
- ³⁸⁰ Столыпин П.А. О праве крестьян о выходе из общины. Речь на заседании Государственного Совета 15 марта 1910г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М., 1991. – С. 135.
- ³⁸¹ Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 99.
- ³⁸² Верт Н. История Советского государства. – М., 1999. – 544 с.
- ³⁸³ Словарь иностранных слов и выражений. – М., 1998. – С. 238.
- ³⁸⁴ Словарь иностранных слов и выражений. – М., 1998. – С. 414.
- ³⁸⁵ Сироткин В. Трагедия Столыпина // Аргументы и факты. – 1991. – № 4. – С. 4.
- ³⁸⁶ Волковинский В.М., Левенец Ю.А. П.А.Столипин: з життя та державної діяльності // Український історичний журнал. – 1999. – С. 120.
- ³⁸⁷ Биография П.А. Столыпина / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М., 1991. – С. 12.
- ³⁸⁸ Биография П.А. Столыпина / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М., 1991. – С. 16.
- ³⁸⁹ Столыпин А. П.А. Столыпин. – М., 1991. – С. 22.
- ³⁹⁰ Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 106.
- ³⁹¹ Столыпин А. П.А. Столыпин. – М., 1991. – С. 85.
- ³⁹² Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 105.
- ³⁹³ Столыпин П.А. О законодательных предложениях правительства. Речь на заседании II Государственной думы 6 марта 1907 г./ П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М., 1991. – С. 85.
- ³⁹⁴ Столыпин П.А. О законодательных предложениях правительства. Речь на заседании II Государственной думы 6 марта 1907 г./ П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М., 1991. – С. 83.
- ³⁹⁵ Столыпин А. П.А. Столыпин. – М., 1991. – С. 105.
- ³⁹⁶ Столыпин П.А. О законодательных предложениях правительства. Речь на заседании II Государственной думы 6 марта 1907 г./ П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М., 1991. – С. 82.
- ³⁹⁷ Столыпин А. П.А. Столыпин. – М., 1991. – С. 11.

- ³⁹⁸ Столыпин П.А. О законодательных предложениях правительства. Речь на заседании II Государственной думы 6 марта 1907 г./ П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М., 1991. – С. 84.
- ³⁹⁹ Столыпин П.А. О законодательных предложениях правительства. Речь на заседании II Государственной думы 6 марта 1907 г./ П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М., 1991. – С. 88.
- ⁴⁰⁰ Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г./ П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 105.
- ⁴⁰¹ Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г./ П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 105.
- ⁴⁰² Рыбас С.Ю.Реформатор : Жизнь и смерть Петра Столыпина / С.Ю. Рыбас, Л.В. Тараканова. – М. : Недра, 1991. – С. 61.
- ⁴⁰³ Рыбас С.Ю.Реформатор : Жизнь и смерть Петра Столыпина / С.Ю. Рыбас, Л.В. Тараканова. – М. : Недра, 1991. – С. 69.
- ⁴⁰⁴ Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г.И. Шмелев. – М. : Наука, 2000. – С. 6.
- ⁴⁰⁵ Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полн. собр. речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 – 1911 гг. / Предисл. К.Ф. Шацилло; Сост., коммент. Ю.Г. Фельштинского. – М. : Мол. гвардия, 1991. – С. 178.
- ⁴⁰⁶ Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я. Аврех. – М. : Политиздат, 1991. – С. 86.
- ⁴⁰⁷ Сборник документов по истории СССР / Период империализма / Для семинарских и практических занятий. Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «История» – М., Высшая школа, 1977. – С. 77 – 83.
- ⁴⁰⁸ Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні : Навчальний посібник / А.М. Третяк. – К. : Аграрна наука, 2002. – С. 42.
- ⁴⁰⁹ Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні : Навчальний посібник / А.М. Третяк. – К. : Аграрна наука, 2002. – С. 44.
- ⁴¹⁰ Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні : Навчальний посібник / А.М. Третяк. – К. : Аграрна наука, 2002. – С. 45.
- ⁴¹¹ Ленин В. Аграрный вопрос в России к концу XIX века/ В. Ленин // Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. – Т. 17. – М. : Изд-во Полит. лит., 1973. – С. 124.
- ⁴¹² Кризис самодержавия в России 1895 – 1917 / [Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин, Б.Б. Дубенцов и др.; Редкол.: В.С. Дякин (отв. ред.)]. – Л. : Наука, 1984. – С. 252 – 253.
- ⁴¹³ Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа / В.Г. Тюкавкин. – М. : Памятники исторической мысли, 2001. – С. 157.
- ⁴¹⁴ Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полн. собр. речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 – 1911 гг. / Предисл. К.Ф. Шацилло; Сост., коммент. Ю.Г. Фельштинского. – М. : Мол. гвардия, 1991. – С. 106.
- ⁴¹⁵ Ковальова Н.А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. / Н.А. Ковальова. – Д.: ЛІРА, 2016. – 368 с. – С. 168.
- ⁴¹⁶ Бондаревський А.А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А.А. Бондаревський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 121 с. – С. 99.
- ⁴¹⁷ Приймак О.М. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – на початку XX століття / О.М. Приймак // Наукові записки історичного

факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 59 – 64. – С. 61 – 62.

⁴¹⁸ Приймак О.М. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – на початку XX століття / О.М. Приймак // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 59 – 64. – С. 63.

⁴¹⁹ Александров [Без І.Б.]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях / [Без І.Б.] Александров. – Пг.: Типография Н. Лаврова, 1917. – 34 с.; Першин П.Н. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907 – 1916 гг. и судьбы во время революции (1917 – 1920 гг.) / П.Н. Першин. – М.: Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 52 с.

⁴²⁰ Лященко П.Н. История народного хозяйства СССР / П.Н. Лященко. – Т. 2. Капитализм. – М.: ОГИЗ Гос. изд-во политической литературы, 1948. – 738 с.

⁴²¹ Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.

⁴²² Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 199.

⁴²³ Шевченко В.М. Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906 – 1916 рр.) / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – №1. – С. 94.

⁴²⁴ Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 499.

⁴²⁵ Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 587.

⁴²⁶ Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 587.

⁴²⁷ Особенности аграрного строя России в период империализма. Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. / отв. ред. С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 352 с. – С. 299.

⁴²⁸ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2006. – т. 1. – 632 с. – С. 400.

⁴²⁹ Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навчальний посібник / А.М. Третяк. – К.: Аграрна наука, 2002. – С. 49.

⁴³⁰ Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навчальний посібник / А.М. Третяк. – К.: Аграрна наука, 2002. – С. 51.

⁴³¹ Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навчальний посібник / А.М. Третяк. – К.: Аграрна наука, 2002. – С. 51.

⁴³² Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г.И. Шмелев. – М.: Наука, 2000. – С. 39.

⁴³³ Проскура Н.Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки століпінської аграрної реформи / Н.Л. Проскура // Український історичний журнал. – 1973. – №6. – С. 100.

⁴³⁴ Степынин В.А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века / В.А. Степынин // История СССР. – 1960. – №5. – С. 161.

⁴³⁵ Степынин В.А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века / В.А. Степынин // История СССР. – 1960. – №5. – С. 161.

- ⁴³⁶ Києвлянин (Київ). – 1906. – 29 мая.
- ⁴³⁷ Історія селянства Української РСР: У 2-х Т. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 496.
- ⁴³⁸ Проскура Н.Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки сталинської аграрної реформи / Н.Л. Проскура // Український історичний журнал. – 1973. – №6. – С. 101.
- ⁴³⁹ Проскура Н.Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки сталинської аграрної реформи / Н.Л. Проскура // Український історичний журнал. – 1973. – №6. – С. 100.
- ⁴⁴⁰ Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г.И. Шмелев. – М. : Наука, 2000. – С. 40.
- ⁴⁴¹ Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г.И. Шмелев. – М. : Наука, 2000. – С. 41.
- ⁴⁴² Проскура Н.Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки сталинської аграрної реформи / Н.Л. Проскура // Український історичний журнал. – 1973. – №6. – С. 101.
- ⁴⁴³ Проскура Н.Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки сталинської аграрної реформи / Н.Л. Проскура // Український історичний журнал. – 1973. – №6. – С. 101.
- ⁴⁴⁴ Колокол (Полтава). – 1906. – 26 апреля.
- ⁴⁴⁵ Рада (Київ). – 1907. – 6 ноября.
- ⁴⁴⁶ Рада (Київ). – 1907. – 27 октября.
- ⁴⁴⁷ Проскура Н.Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки сталинської аграрної реформи / Н.Л. Проскура // Український історичний журнал. – 1973. – №6. – С. 100.
- ⁴⁴⁸ Погребінський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребінський. – Одеса: Пролетар, 1931. – С. 47.
- ⁴⁴⁹ Белявская Л.Б. Социально-экономические последствия переселенческой политики Столыпина на Дальнем Востоке / В кн.: Особенности аграрного строя России в период империализма. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 138.
- ⁴⁵⁰ Рада (Київ). – 1907. – 29 липня.
- ⁴⁵¹ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1908. – Оп.117. – Д.85. – Ч.1. – Арк. 2.
- ⁴⁵² Белявская Л.Б. Социально-экономические последствия переселенческой политики Столыпина на Дальнем Востоке / В кн.: Особенности аграрного строя России в период империализма. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 139.
- ⁴⁵³ Історія Української РСР: У 8-ми т. – 10-ти кн. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 199.
- ⁴⁵⁴ Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок ХХ ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 637.
- ⁴⁵⁵ Погребінський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребінський. – Одеса: Пролетар, 1931. – С. 44.
- ⁴⁵⁶ Погребінський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребінський. – Одеса: Пролетар, 1931. – С. 44.
- ⁴⁵⁷ Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А. Марчук. – К.: «Знання», 2000. – С. 90.
- ⁴⁵⁸ Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А. Марчук. – К.: «Знання», 2000. – С. 89.
- ⁴⁵⁹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3287. – Арк. 4.
- ⁴⁶⁰ Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С.М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
- ⁴⁶¹ Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С.М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 534.

- ⁴⁶² Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С.М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 534.
- ⁴⁶³ Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 рр. / В.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 236.
- ⁴⁶⁴ Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 рр. / В.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 237.
- ⁴⁶⁵ Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 рр. / В.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 235.
- ⁴⁶⁶ Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 рр. / В.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 235.
- ⁴⁶⁷ Історія селянства Української РСР: У 2-х Т. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 503.
- ⁴⁶⁸ Історія селянства Української РСР: У 2-х Т. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 503.
- ⁴⁶⁹ Історія селянства Української РСР: У 2-х Т. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 507.
- ⁴⁷⁰ Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період століпінської реакції (1907-1910 рр.) / М.В. Демченко. – К. : Вид-во КДУ, 1959. – С. 62.
- ⁴⁷¹ Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період століпінської реакції (1907-1910 рр.) / М.В. Демченко. – К. : Вид-во КДУ, 1959. – С. 58.
- ⁴⁷² ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1912. – Оп. 121. – Спр. 54. – Ч. 1. – Арк. 3.
- ⁴⁷³ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1913. – Оп. 122. – Д. 54. – Ч. 1. – Арк. 5.
- ⁴⁷⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2869. – Арк. 1.
- ⁴⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1061. – Арк. 271.
- ⁴⁷⁶ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1911. – Оп. 120. – Спр. 85. – Ч. 1. – Арк. 5^а.
- ⁴⁷⁷ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1909. – Оп. 118. – Спр. 85. – Ч. 1. – Арк. 5.
- ⁴⁷⁸ Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в период нового революционного подъёма (1910 – 1914 гг.) / А.Г. Михайлюк // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964. – Кишинёв, 1966. – С. 745.
- ⁴⁷⁹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2952. – Арк. 1.
- ⁴⁸⁰ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2704. – Арк. 1 – 6.
- ⁴⁸¹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1460. – Арк. 12.
- ⁴⁸² ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 4.
- ⁴⁸³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1469 – Арк. 1.
- ⁴⁸⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1469 – Арк. 1.
- ⁴⁸⁵ Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період століпінської реакції (1907-1910 рр.) / М.В. Демченко. – К. : Вид-во КДУ, 1959. – С. 64.
- ⁴⁸⁶ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4164. – Арк. 15.
- ⁴⁸⁷ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1914. – Оп. 123. – Спр. 85. – Ч.3. – Арк. 1; ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1912. – Оп. 121. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 1.
- ⁴⁸⁸ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4527. – Арк. 1.
- ⁴⁸⁹ Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в период нового революционного подъёма (1910 – 1914 гг.) / А.Г. Михайлюк // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964. – Кишинёв, 1966. – С. 743.
- ⁴⁹⁰ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1456. – Арк. 2.
- ⁴⁹¹ Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 рр. / В.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 254.
- ⁴⁹² ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3687. – Арк. 1.

- ⁴⁹³ Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період століпінської реакції (1907-1910 рр.) / М.В. Демченко. – К. : Вид-во КДУ, 1959. – С. 64.
- ⁴⁹⁴ Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період століпінської реакції (1907-1910 рр.) / М.В. Демченко. – К. : Вид-во КДУ, 1959. – С. 60.
- ⁴⁹⁵ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1908. – Оп. 117. – Спр. 83. – Ч.1. – Арк. 1.
- ⁴⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3617. – Арк. 11.
- ⁴⁹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1418. – Арк. 48.
- ⁴⁹⁸ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2418. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2424. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2455. – Арк. 5, 24; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2485. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2501. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2538. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2734. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2730. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2753. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2790. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2793. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2808. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2812. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2813. – Арк. 13; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2822. – Арк. 11; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2838. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2849. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2868. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2873. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2883. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2888. – Арк. 21; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2897. – Арк. 11; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2919. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2929. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2942. – Арк. 27; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3034. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3036. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3048. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3054. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3059. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3060. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3066. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3072. – Арк. 6; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3075. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3077. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3079. – Арк. 3; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3081. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3094. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3095. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3099. – Арк. 5; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3101. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3103. – Арк. 3; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3104. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3105. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3106. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3107. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3110. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3115. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3116. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3118. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3119. – Арк. 4; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3141. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3142. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3148. – Арк. 18; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3150. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3155. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3158. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3159. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3160. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3162. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3164. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3165. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3166. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3169. – Арк. 4; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3170. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3172. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3179. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3180. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3193. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3200. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3202. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3205. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3208. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3214. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3215. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3218. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3223. – Арк.

1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3224. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3235. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3238. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3289. – Арк. 4; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3337. – Арк. 5; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3356. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3368. – Арк. 80; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3372. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3383. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3384. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3420. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3443. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3451. – Арк. 21; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3452. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3453. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3459. – Арк. 13; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3460. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3463. – Арк. 6; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3467. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3480. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3481. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3485. – Арк. 6; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3501. – Арк. 10; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3505. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3523. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3524. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3553. – Арк. 7; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3610. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3613. – Арк. 9; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3637. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3662. – Арк. 5; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3664. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3675. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3682. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3720. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3723. – Арк. 10; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3727. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3757. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3833. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3899. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3950. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4002. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4040. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4143. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4144. – Арк. 3; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4231. – Арк. 3; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4416. – Арк. 8, 18; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4485. – Арк. 18; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4494. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4511. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4704. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4707. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4709. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4796. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4798. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4833. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 4900. – Арк. 3; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5038. – Арк. 7; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5212. – Арк. 1.

⁴⁹⁹ Лось Ф.С. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 рр. / В.С. Лось, О.Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 232, 148, 155, 160, 164, 172, 231; Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 139.

⁵⁰⁰ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3141. – Арк. 1.

⁵⁰¹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3208. – Арк. 1.

⁵⁰² ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3165. – Арк. 1.

⁵⁰³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3244. – Арк. 1.

⁵⁰⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3238. – Арк. 1.

⁵⁰⁵ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3553. – Арк. 7.

⁵⁰⁶ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3420. – Арк. 1.

⁵⁰⁷ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3160. – Арк. 1.

⁵⁰⁸ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1914. – Оп. 123. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 3 – 5.

⁵⁰⁹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2838. – Арк. 1 – 19.

⁵¹⁰ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3279. – Арк. 1 – 21.

- ⁵¹¹ Опря А.В. Роль крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине: (1906 – 1916 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.В. Опря. – Днепропетровск, 1982. – С. 19.
- ⁵¹² Каюн В. Життєвий рівень непривілейованих станів Полтавщини і Чернігівщини у роки столыпінської аграрної реформи / В. Каюн // Сіверянський літопис. – 2007. – №1. – С. 88.
- ⁵¹³ ДАСО. – Ф. 1077. – Оп. 2 – Спр. 33. – Арк. 17 – 19.
- ⁵¹⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3899. – Арк. 1.
- ⁵¹⁵ Відділ ДАЧО в м. Ніжині. – Ф. 358. – Оп. 3. – Спр. 606. – Арк. 2.
- ⁵¹⁶ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3720. – Арк. 1.
- ⁵¹⁷ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3169. – Арк. 1 – 23.
- ⁵¹⁸ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3048. – Арк. 1 – 3.
- ⁵¹⁹ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1913. – Оп. 122. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 3.
- ⁵²⁰ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1914. – Оп. 123. – Спр. 83. – Ч.1. – Арк. 7 – 8.
- ⁵²¹ Історія Української РСР : У 8-ми т. – 10-ти кн. – Т.4. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 226.
- ⁵²² ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1914. – Оп. 123. – Спр. 83. – Ч.1. – Арк. 7.
- ⁵²³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3495. – Арк. 1.
- ⁵²⁴ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1911. – Оп. 120. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 3.
- ⁵²⁵ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3071. – Арк. 1.
- ⁵²⁶ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1909. – Оп. 118. – Спр. 108. – Ч. 85 – Арк. 57; ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1482. – Арк. 23.
- ⁵²⁷ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1911. – Оп. 120. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 1.
- ⁵²⁸ Сич О. Цивілізаційна спадщина Першої світової війни / О. Сич // Історична панорама: Збірник наукових праць ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. – Вип. 19. – С. 30 – 42; – С. 31.
- ⁵²⁹ Цит за: Сич О. Цивілізаційна спадщина Першої світової війни / О. Сич // Історична панорама: Збірник наукових праць ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. – Вип. 19. – С. 32.
- ⁵³⁰ Котляр М. Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – С. 234, 236.
- ⁵³¹ Андрусишин Б.І. Україна в роки Першої світової війни / Б.І. Андрусишин // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14 – 15 травня 1998 року. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 1998. – С. 18 – 19.
- ⁵³² Сердюк Н. З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Н. Сердюк // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14 – 15 травня 1998 року. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 1998. – С. 56.
- ⁵³³ Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 117.
- ⁵³⁴ Реснт О.П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реснт, О.В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – С. 3.
- ⁵³⁵ Новітня історія України (1900 – 2000) : Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.М. Литвин та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Вища школа, 2002. – С. 131.
- ⁵³⁶ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1916. – Оп. 123. – Спр. 108. – Ч.85. – Арк. 11.
- ⁵³⁷ Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918 г.) / О.С. Поршнева. – Екатеринбург : УРОРАН, 2000. – С. 105.
- ⁵³⁸ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1914. – Оп. 123. – Спр. 108. – Ч. 54. – Арк. 8.

- ⁵³⁹ Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года / А.В. Шестаков. – Л. : Рабочее изд-во «Прибой», 1927. – С. 9.
- ⁵⁴⁰ Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. – №3 (76). – С. 13.
- ⁵⁴¹ Беркевич А.Б. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 г. / А.Б. Беркевич // Исторические записки. – Т. 23. – М. : Изд-во АН СССР, 1947. – С. 10.
- ⁵⁴² Ллойд Джордж Д. Военные мемуары / Д. Ллойд Джордж. – Т.2. / Пер. с англ. – М. : Соцэргиз, 1934. – С. 556.
- ⁵⁴³ История первой мировой войны 1914 – 1918. В 2-х т. / Под ред. И.И. Роступова. – М. : «Наука», 1975. – Т. 2. – С. 12.
- ⁵⁴⁴ Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. – №3 (76). – С. 16.
- ⁵⁴⁵ ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк. 16.
- ⁵⁴⁶ Вильшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час першої світової війни / О.Л. Вильшанська // Український історичний журнал. – 2004. – №4 (липень-серпень). – С. 58.
- ⁵⁴⁷ Граве Б.Б. К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны июль 1914 г. – февраль 1917 г. Пролетариат и буржуазия / Б.Б. Граве. – М. – Л: Гос. изд, 1926. – С. 215.
- ⁵⁴⁸ Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года / А.В. Шестаков. – Л. : Рабочее изд-во «Прибой», 1927. – С. 36.
- ⁵⁴⁹ Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года / А.В. Шестаков. – Л. : Рабочее изд-во «Прибой», 1927. – С. 18.
- ⁵⁵⁰ Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года / А.В. Шестаков. – Л. : Рабочее изд-во «Прибой», 1927. – С. 19.
- ⁵⁵¹ Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года / А.В. Шестаков. – Л. : Рабочее изд-во «Прибой», 1927. – С. 21.
- ⁵⁵² Китанина Т.М. Война, хлеб и революция / Т.М. Китанина. – Л. : Изд-во «Наука», 1985. – С. 52.
- ⁵⁵³ Лейберов О.О. Військовополонені на Ніжинщині в 1916–1917 роках / О.О. Лейберов // Література та культура Полісся. Вип. 17. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, НДПУ, 2001. – С. 139.
- ⁵⁵⁴ Лейберов О.О. Військовополонені на Ніжинщині в 1916–1917 роках / О.О. Лейберов // Література та культура Полісся. Вип. 17. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, НДПУ, 2001. – С. 139.
- ⁵⁵⁵ Лейберов О.О. Військовополонені на Ніжинщині в 1916–1917 роках / О.О. Лейберов // Література та культура Полісся. Вип. 17. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, НДПУ, 2001. – С. 139.
- ⁵⁵⁶ Лейберов О.О. Військовополонені на Ніжинщині в 1916–1917 роках / О.О. Лейберов // Література та культура Полісся. Вип. 17. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, НДПУ, 2001. – С. 139.
- ⁵⁵⁷ Лейберов О.О. Військовополонені на Ніжинщині в 1916–1917 роках / О.О. Лейберов // Література та культура Полісся. Вип. 17. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, НДПУ, 2001. – С. 139.

- ⁵⁵⁸ Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – №2 (23). – С. 32.
- ⁵⁵⁹ Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.) / А.М. Анфимов. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – С. 196.
- ⁵⁶⁰ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5927. – Арк. 18.
- ⁵⁶¹ Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т.2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 1995. – С. 451.
- ⁵⁶² Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 133.
- ⁵⁶³ Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 133.
- ⁵⁶⁴ Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А.П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. –№8. – С. 119.
- ⁵⁶⁵ Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 133.
- ⁵⁶⁶ Щербина Й.Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914 – 1917 рр. / Й.Т. Щербина. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 72.
- ⁵⁶⁷ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час першої світової війни / О.Л. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – №4 (липень-серпень). – С. 63.
- ⁵⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 36.
- ⁵⁶⁹ Сердюк Н. З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Н. Сердюк // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14 – 15 травня 1998 року. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 1998. – С. 60.
- ⁵⁷⁰ Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – №2 (23). – С. 33.
- ⁵⁷¹ Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – №2 (23). – С. 33.
- ⁵⁷² Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 118.
- ⁵⁷³ Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года / А.В. Шестаков. – Л. : Рабочее изд-во «Прибой», 1927. – С. 12.
- ⁵⁷⁴ ДАРФ. – Ф. 102. – Д.-4. – 1916. – Оп. 123. – Спр. 108. – Ч.85. – Арк. 8.
- ⁵⁷⁵ ДАРФ. – Ф. 102. – Д.-4. – 1916. – Оп. 123. – Спр. 108. – Ч.85. – Арк. 1.
- ⁵⁷⁶ Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 118.
- ⁵⁷⁷ Сидорчук М.Т. Більшовики України в період першої світової війни і лютневої революції (1914 – лютий 1917) / М.Т. Сидорчук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – С. 201.
- ⁵⁷⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1495.– Арк. 6.
- ⁵⁷⁹ Кирьянов Ю.И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) / Ю.И. Кирьянов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К. : АН УССР, 1962. – С. 537.
- ⁵⁸⁰ Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А.П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. –№8. – С. 122.
- ⁵⁸¹ Шевченко В.М. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни (1914-лютий 1917) / В.М. Шевченко // Перша світова

- війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 1998. – С. 64.
- ⁵⁸² Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.) / А.М. Анфимов. – М. : Изд-во соц-экон. лит-ры, 1962. – С. 349.
- ⁵⁸³ Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 119.
- ⁵⁸⁴ Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А.П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – №8. – С. 118.
- ⁵⁸⁵ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1916. – Оп. 123. – Спр. 108. – Ч. 85. – Арк. 7.
- ⁵⁸⁶ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5013. – Арк. 20.
- ⁵⁸⁷ Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 131.
- ⁵⁸⁸ Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. – №3 (76). – С. 8.
- ⁵⁸⁹ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1916 – Оп. 125. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 3.
- ⁵⁹⁰ Сидорчук М.Т. Більшовики України в період першої світової війни і лютневої революції (1914 – лютий 1917) / М.Т. Сидорчук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – С. 198.
- ⁵⁹¹ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4101. – Арк. 3, 8.
- ⁵⁹² ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4101. – Арк. 4.
- ⁵⁹³ Кошик А.К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции / А.К. Кошик. – К. : Изд-во КГУ, 1965. – С. 70.
- ⁵⁹⁴ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 85. – Ч.1 – Арк. 1.
- ⁵⁹⁵ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 83. – Ч.1. – Арк. 24.
- ⁵⁹⁶ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1916 – Оп. 125. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 1.
- ⁵⁹⁷ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1916 – Оп. 125. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 3.
- ⁵⁹⁸ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1916 – Оп. 125. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 3.
- ⁵⁹⁹ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1916 – Оп. 125. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 2.
- ⁶⁰⁰ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1916 – Оп. 125. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 2.
- ⁶⁰¹ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1916 – Оп. 125. – Спр. 85. – Ч.1. – Арк. 1-3; Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А.П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – №8. – С. 119.
- ⁶⁰² ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5301. – Арк. 28.
- ⁶⁰³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5246. – Арк. 1.
- ⁶⁰⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5067. – Арк. 1.
- ⁶⁰⁵ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5085. – Арк. 1.
- ⁶⁰⁶ Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А.П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – №8. – С. 119.
- ⁶⁰⁷ Емелья Л.И. Крестьяне и церковь накануне Октября / Л.И. Емелья. – Л. : Изд-во «Наука» Ленинградское отделение, 1976. – С. 42.
- ⁶⁰⁸ Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. – №3 (76). – С. 18.
- ⁶⁰⁹ Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. – №3 (76). – С. 18.
- ⁶¹⁰ Федорченко С.З. Народ на войне. Фронтовые записки / С.З. Федорченко. – К. : Изд. подотд. Ком. Юго-зап. фронта Всерос. земск. союза, 1917. – С. 25.
- ⁶¹¹ Емелья Л.И. Крестьяне и церковь накануне Октября / Л.И. Емелья. – Л. : Изд-во «Наука» Ленинградское отделение, 1976. – С. 55.
- ⁶¹² Емелья Л.И. Крестьяне и церковь накануне Октября / Л.И. Емелья. – Л. : Изд-во «Наука» Ленинградское отделение, 1976. – С. 48.

- ⁶¹³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Под ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – С. 1088.
- ⁶¹⁴ Емелья Л.И. Крестьяне и церковь накануне Октября / Л.И. Емелья. – Л. : Изд-во «Наука» Ленинградское отделение, 1976. – С. 50.
- ⁶¹⁵ Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 120.
- ⁶¹⁶ Кирьянов Ю.И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) / Ю.И. Кирьянов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К. : АН УССР, 1962. – С. 540.
- ⁶¹⁷ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 83. – Ч.1. – Арк. 24.
- ⁶¹⁸ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 108. – Ч. 83. – Арк. 8 – 9.
- ⁶¹⁹ Биржевые ведомости. – 1917. – 7 апреля.
- ⁶²⁰ ДАПО. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 9. ; ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 108. – Ч. 83. – Арк. 11 – 14.
- ⁶²¹ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 83. – Ч.1. – Арк. 6.
- ⁶²² ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5038. – Арк. 7.
- ⁶²³ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 2. – Спр. 141. – Арк. 41.
- ⁶²⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5106. – Арк. 202 – 204.
- ⁶²⁵ Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 121.
- ⁶²⁶ Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. – №3 (76). – С. 17.
- ⁶²⁷ Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А.П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – №8. – С. 119.
- ⁶²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 42.
- ⁶²⁹ ДАРФ. – Ф. 102. – Д-4. – 1915. – Оп. 124. – Спр. 108. – Ч. 83. – Арк. 20.
- ⁶³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1596. – Арк. 32.
- ⁶³¹ ДАЧО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2577. – Арк. 17 – 19; ДАЧО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2579. – Арк. 32 – 35.
- ⁶³² ДАЧО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 2579. – Арк. 144.
- ⁶³³ Кирьянов Ю.И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) / Ю.И. Кирьянов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К. : АН УССР, 1962. – С. 541.
- ⁶³⁴ Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О.Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 119.
- ⁶³⁵ Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918 г.) / О.С. Поршнева. – Екатеринбург : УРОРАН, 2000. – С. 138.
- ⁶³⁶ Сидорчук М.Т. Більшовики України в період першої світової війни і літньої революції (1914 – лютий 1917) / М.Т. Сидорчук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – С. 204.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Прокламація київської «Вільної громади» Революційної української партії, поширювана у с. Володькова Дівиця підчас повстання у травні 1904 року

(мовою оригіналу)

До селян Володькової Дівиці

Наче павутиння оснувала вас земля наслідників княгині Голіциної. Далеко простяглася вона: багато б люду голодного та холодного можна нагодувати, коли б ця земля належала тому, хто своєю кров'ю та своїм потом поливає чужі ниви, хто своєю важкою працею годує отих павуків-панів, що суть отих мух-селян, безправних та темних, знедолених та зневолених. Хто ж дав їм цю землю? Роздали усяким панам та князям усі безкраї земельні простори, що колись належали усьому працюючому людові українському, царі московські, що й досі роздають нові, найкращі землі, скрізь панам. Мало було царям московським цієї грабіжки нашої землі! Завели вони у нас на Україні, ще й кріпацтво. Народ наш, що завжди вів завзяту боротьбу проти гніту усяких дармоїдів, терпів терпів кріпацтво, а далі терпець урвався. І почав сільський люд потроху прокидатися і повставати проти панської неволі. Незадоволення незвичайно зростало. Злякавшись великого повстання, котре могло спалахнути по всьому Московському царству, правительство дало селянам волю, утворивши нову неволю. Коли селян увільнили від кріпацтва, то дали наділи менші, ніж вони мали за часів кріпосного права. Часто було й так, що ніяких наділів не давали, або ж селяни боялися брати наділи, щоб пани не завели знову кріпацтва. Таким чином дали селянам волю та мало землі, щоб за землю їм прийшлося йти до панів, щоб все-таки селяни опинилися знову в неволі. Отак було і в вашому селі. Наділів вам не дали. Кажали, що земля буде ваша, що ви тільки невеличку оренду платитиме. Йшов час. Пани своє слово забували. Все важче було платити ті великі гроші, які вимагали пани. А без землі вам смерть була б. Почали ви судитися з панами. Одне тільки ви забули, кому ви жалієтеся. Який суд у нас? Хто в суді там засідає? Хто писав закони, по яким судять? Закони писано правительством, що складається з панів. Суд весь із панів та

панських синів. От і виходить, що ви жалієтесь панам на панів та хочете від панів суду по правді. Чи може скажете закони писані вашими виборними, або в суді засідають найчесніші та найрозумніші люди, котрих ви обирали? Адже ви цього не скажете, бо самі на свої шкурі знаєте, яка то правда да чесність панує в наших судах. Довго тяглося діло по судах. Чекали ви чекали присуду та й не дочекалися. А тим часом економія, щоб швидше розв'язати діло, почала розпродувати землю. Що ж робити вам? Вам без землі, як рибі без води. Думали ви думали, та й покляли собі силою не пускати тих, хто купить землю. Поміркуймо ж, чи гарно ви надумали? Економія зразу покличе губернатора, що приїхав з військом втихомирити селян, що збунтувалися. Приїде губернатор з москалями. Почне він вас морочити, що то земля не ваша, що вона панська, що от, мовляв, сам цар казав, що вона панська, що багатіють від чесноі праці, а ви хочете розбагатіти, захопивши чуже добро. І багато брехатиме ще він вам усякої всячини, а ви все стоятиме на своєму. Тоді він почне вас лякати, що от на Полтавщині, селяни захопили чуже добро, що за це їх постріляли, побили та й ще величезними податками обложили. От тут то губернатор і правду скаже. Село ваше невеличке, силою ви самі нічого не зробите, не подужаєте ви війська гарно озброєного. Буде вам те, що було полтавцям та харьківчанам. Але що ж робити? Невже ж мовчки терпіти таку неправду, таке здиство? Борони боже! Не для того ми й розмову повели до вас, що сказати вам “терпіть”. І так усі вам торочать – пани, попи, царі – усе це каже “терпіть”. Ні, не терпіти, а боротися, боротися і боротися треба. Хто землю нашу панам роздав? Цар. Хто кріпацтво завів? Царі. Хто, давши волю, дав мало землі? Царі! Хто заважає вам боротися з панами? Хто тримає вас у темноті та безправ'ї? Хто завів скрізь неправду, хто військом, кулями, різками карає за боротьбу з панами? Царі. Хто саджає по тюрмах, засилає в Сибір усіх мучеників за діло народне, за слово правди, котре розкриває очі народові, показує йому, що пани та царі – то закляті вороги робочого люду? Царі. Отож насамперед треба скинути царя і все самодержавне правительство і завести виборне правительство. Тільки таке правительство не буде заважати нам подужати усіх здирників та дармоїдів. Тільки тоді уся земля, фабрики та заводи повинні належати усім людам, бо не повинно бути ні пана, ні мужика, ні робітника, ні фабриканта, а всі повинні бути людьми, усі повинні однаково працювати. Але для того, щоб скинути правительство та завести новий громадський лад, треба щоб не одне село, не один повіт, не одна губернія повстала проти ворогів робочого люду. Треба щоб увесь

народ, як один чоловік, одностайно та водночас повстав супроти ворожої сили. Для цього ж треба, щоб народ з'єднався та згуртувався, треба щоб у кожному селі заснувався потайний гурток з селян, котрий здобуватиме правдиві книжки, газети та листки, де пояснюється, чому так гірко живеться селянам та говориться, як їм боротися та чого домагатися. Треба, щоб ці гуртки між собою зносились, передавали один одному газети, листки та книжки, а щоб усі гуртки зносились з містом, де є освічені люди, від яких можна здобувати такі книжки, як «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?», «Народна справа» та газету «Селянин». От коли всі зрозуміють, хто вороги селян, як боротися та чого добиватися селянам, коли село з'єднається з селом, а місто з містом, коли у війську теж позакладаються такі потаємні гуртки, що сіятимуть зерно правди проміж москалів, отоді наша справа виграна. Такі потаємні гуртки є вже у багатьох селах і цілих губерніях, навіть і у війську вже заклалися вони. Тим то гуртуйтеся, єднайтеся люди добрі, бо право наше – в силі, а сила наша – в єдності.

*Київський комітет Української революційної партії
[ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 2179. – Арк. 28 – 29.]*

Додаток 2

**Рапорт Ніжинського повітового справника Фальковського у
Чернігівське губернське правління про події у с. Володькова Дівця
Ніжинського повіту Чернігівської губернії у травні 1904 року**

(мовою оригіналу)

Рапорт

Губернское правление предписанием своим, от 6-го настоящего июля за № 2498, требует от меня объяснения по делу, о беспорядках в селе Володьковой Девице, вверенного мне уезда, касательно нижеследующих обстоятельств:

1. почему было допущено с моей стороны отсутствие непрерывного руководства и распоряжения, вызванными в Володькову Девицу из других уездов Черниговской губернии, чинами уездной полицейской стражи;
2. почему я не всё время беспорядков просиживал в означенном селе;

3. по какому случаю, я допустил помощника Борзенского уездного исправника Колодия к производству обыска в домах крестьян в своё отсутствие, последствием чего были беспорядки и насилия крестьян против полиции.

Прежде чем я буду иметь честь дать губернскому правлению, по упомянутым трём пунктам письменное объяснение, я позволю себе доложить правлению краткую историю беспорядков, производимых крестьянами села Володькова Девица в течении многих лет, начало и развитие которых относится к тому времени, когда я ещё не был Нежинским исправником. Володьково Девицкое имение в полном своём составе, (с. Володькова Девица, с. Данино, с. Шатура) принадлежало генерал-фельдмаршалу графу Петру Александровичу Румянцеву-Задунайскому, потом оно по смерти фельдмаршала графа Румянцева перешло к его сыну Сергею Петровичу, который находясь в родстве с действительным статским советником камергером князем Павлом Алексеевичем Голицыным, подарил названное имение по дарственной записке, совершённой во втором департаменте Санкт-Петербургской Палаты Гражданского Суда 22 декабря 1832 года, сыну последнего князю Михаилу Павловичу Голицыну. Генерал адъютант вице-адмирал князь Михаил Павлович Голицын, владевший названным имением на полном праве собственности, умер 5 марта 1868 года и Володьково Девицкое имение после его смерти перешло по духовному завещанию князя Михаила Павловича Голицына, совершённое 28 апреля 1859 года, в пожизненное владение жены завещателя княгини Александры Васильевны Голицыной, рождённой графини Гудович. Затем, когда 17 ноября 1901 года умерла княгиня Александра Васильевна Голицына, то Володьково Девицкое имение перешло во владение по равной части наследников князя Михаила Павловича Голицына: князя Николая Сергеевича Голицына и княгини Марии Павловны Долгоруковой, рождённой княжны Голицыной. Последняя купила у своего двоюродного брата князя Голицына его часть за 730000 рублей и ввелась во владение, как своей частью того имения, так и частью купленного у князя Голицына. Таким образом, она с тех пор владеет всем Володьково Девицким имением на праве полной собственности.

Крестьяне села Володькова Девица, принадлежавшие графу Румянцеву, при переходе во владение князя Михаила Павловича Голицына в 1832 году, не желая подчиниться новому владельцу, князю Голицыну, произвели в то время крупные беспорядки и оказали сопротивление властям, сопровождавшиеся различными насилиями,

вследствие чего были вызваны в село Володькова Девица войска для усмирения бунтовщиков. Последние покорились лишь только тогда, когда почти все они были наказаны розгами. Сказанные крестьяне, после понесённого строгого наказания, до дня смерти князя Михаила Павловича Голицына (5 марта 1868 года) не проявляли стремления к насильственным действиям по отношению к владельцу князю Голицыну. Но в эпоху освобождения крестьян крепостных, при составлении уставных грамот, Володьково Девицкие крестьяне, отказавшись от полного надела (данинцы и шатуринцы получили полные наделы), просили князя Голицына наградить их земельным даром, причём некоторые крестьяне того времени заявили, что они имеют свои собственные земли, на владение коими есть у них записки. Проверенные их записки местным мировым посредником Волжиным были не признаны документами. Тем более, что по законам того времени, крестьяне не имели права покупать недвижимую собственность на своё имя, а могли покупать такую собственность, лишь на имя своих помещиков. Тем не менее, князь Михаил Павлович Голицын, в виду отказа крестьян села Володьковой Девицы от полного надела, предложил им получить от него в дар: усадьбы, и кроме того по полторы десятины земли на каждую ревизскую душу (такого крупного дара никто из помещиков не давал своим крестьянам, обыкновенно дарили: полдесятины земли, три четверти десятины земли и редко - одну десятину), но с условием, чтобы девичане более уже не домогались разыскивать каких то своих клочков земли, на коих не имели никаких юридических документов. Крестьяне охотно соглашались на предложение князя Голицына. Таким образом дело о наделении девицких крестьян закончилось дарственным актом. Причём обе стороны означенными окончанием дела были довольны, как об этом рассказывал ныне ещё находящийся в должности Нежинского уездного предводителя дворянства, действительный статский советник Константин Елисеевич Троцина, который в эпоху освобождения крестьян был членом Черниговского губернского по крестьянским делам присутствия. А то, что крестьяне остались совершенно довольны своим владельцем князем Голицыным, подарившим им усадьбы и полторы десятины земли на каждую ревизскую душу, так это видно ещё из того, что, как утверждает и теперь господин Троцина, названные крестьяне, никогда не подавали: ни в губернское присутствие, ни в другие учреждения жалоб о присвоении князем Михаилом Павловичем Голицыным их земель. Через 23 года по освобождении крестьян от крепостной зависимости

и через 16 лет после смерти генерал-адъютанта вице-адмирала князя Михаила Павловича Голицына, а именно в 1884 году, девичане, сожалея о том, что отказались от полного земельного надела и, будучи подстрекаемыми своими односельцами Степаном Даниловичем Волкогоном, Семёном Яковлевичем Татарчуком, Николаем Романовичем Сириковым, Моисеем Фёдоровичем Бойко, Марком Степановичем Сириком и Иваном Петровичем Быликом, предъявили требование своё к пожизненной владелице княгине Александре Васильевне Голицыной. Они настаивали на отчуждении в их пользу из Володьково Девицкого имения, принадлежавшего князю Михаилу Павловичу Голицыну, 4000 десятин земли, так как сказанное количество десятин земли, захвачено её мужем при разрешении земельного вопроса во время освобождения крестьян. На такое дерзкое и незаконное требование крестьян бывшего владения князя Михаила Павловича Голицына княгиня Александра Васильевна Голицына отвечала решительным отказом. Тогда вышеупомянутые подстрекатели приступили к сбору денег с Володьково Девицкого общества для ведения дела разными способами и путями, через адвокатов, преимущественно подпольных, к отобранию у княгини Голицыной 4000 десятин земли. Для этого приглашённые адвокаты-обманщики, а также и упомянутые общественные уполномоченные, ещё большие обманщики, чем те адвокаты, стали рассылать необоснованные прошения и жалобы разным учреждениям и высшему начальству о возврате Володьково Девицким крестьянам будто бы принадлежащей им земли в размере 4000 десятин. Получая от всех учреждений и властей отказы, названные лица начали предъявлять к княгине Голицыной иски в окружном суде, но, получив и оттуда отказ, общественные уполномоченные по совету подпольных адвокатов подали всеподданнейшее прошение Государю Императору по тому же предмету. Когда же основательное ходатайство было Государем Императором оставлено без удовлетворения, то упомянутые крестьяне, истратив в течение лет десяти до 2000 рублей, обратились к княгине Александре Васильевне Голицыной с просьбой о продаже им земли такого количества десятин, какое необходимо их односельцам. Княгиня Голицына, будучи пожизненною владелицею Володьково Девицкого имения, не могла исполнить просьбу девичан, поэтому отказала им в продаже земли. Тогда общественные уполномоченные, не оставляя намерения своего, когда либо завладеть 4000 десятинами земли, принадлежавшей Володьково Девицкой экономии, начали просить княгиню Голицыну, разрешить им взять часть экономических земель

в аренду, на что княгиня Голицына изъявила своё согласие. Часть крестьян Володьково Девицкого общества, бывшего владения князя Михаила Павловича Голицына (всё общество мужского и женского полов состоит по меньшей мере из 2000 душ) заарендовали по двум письменным договорам более тысячи десятин экономической земли на весьма выгодных для крестьян условиях и в течении всего времени, до смерти княгини Александры Васильевны Голицыной (17 ноября 1901 года), платили своевременно арендные деньги. Потом по смерти княгини Голицыной, когда законные наследники князя Михаила Павловича Голицына: князь Николай Сергеевич Голицын и княгиня Мария Павловна Долгорукова ввелись во владение своими земельными частями, то крестьяне перестали платить денежную аренду, отговариваясь тем, что княгиня Долгорукова обещала им по приобретению у князя Николая Сергеевича Голицына его части, продать 1500 десятин земли и что им поэтому нужен день для сказанного платежа и, что они, крестьяне, при покупке экономических земель уплатят сполна и арендные деньги, числящиеся в недоимке. Затем, когда княгиня Долгорукова купила у князя Голицына его часть, и объявила распродажу большей половины экономической земли (всей земли около 6000 десятин) с тем, что крестьянам бывшего владения князя Михаила Павловича Голицына предоставляется купить 1500 десятин хорошей земли по уменьшенной цене, то крестьяне того владения заявили местному волостному старшине, земскому начальнику и исправнику, что земель у княгини Долгоруковой покупать они не будут, так как считают, что земля 4500 десятин, которую владеет княгиня Долгорукова, ей не принадлежит, а принадлежит им. Она их дедовщина, которую незаконно завладел во время освобождения крестьян князь Михаил Павлович Голицын. Сколько не разъясняли местные власти крестьянам на полных крестьянских сходах, что они заблуждаются, что права на эти земли они никакого не имеют, но, будучи подстрекаемы своими односельцами: Степаном Даниловичем Волкогоном, Матвеем Степановичем Татарчуком, Трофимом Михайловичем Безжоном, Семёном Савовичем Даниным, Иваном Моисеевичем Даниным, Прокофием Герасимовичем Сыровцем и другими подстрекателями второй величины, крестьяне остались при своём убеждении, что 4500 десятинами земли владеет незаконно княгиня Мария Павловна Долгорукова и что они путём судебного иска будут домогаться, чтобы та земля полностью была возвращена им.

Весною 1903 года, когда Володьково Девицкая экономия приступила к распродаже земель различным лицам и сельским

обществам, смелость, нахальство и дерзость девичан значительно увеличились. Они, руководимые шестью вышеупомянутыми главарями-крестьянами, несколько раз толпами до 300 человек вторгались в экономическую контору и заявляли уполномоченному княгини Долгоруковой – Григорию Семёновичу Конончуку, что они не позволяют и не позволят распродавать землю, так как 4500 десятин земли принадлежит не экономии, а им. При этом требовали для рассмотрения планы и документы, на основании которых княгиня Долгорукова владеет Володьково Девицким именем. Потом, пересмотрев всё, что им хотелось, кричали, шумели, ругались, грозили разорить до основания экономическую усадьбу. Озлоблённые, они расходились по домам. Подобным беспокойствам и обидам, наносимым лицам экономии, не было конца. На проведённые действия местных крестьян уполномоченный княгини Долгоруковой Конончук, многократно жаловался местному земскому начальнику Гржимайлу. Последний иногда выезжал в село Володьково Девицу, где собирал сельский сход для вразумления крестьян. Но благоприятных результатов не получалось, а напротив, с каждым днём девичане делались более грубыми и дерзкими. На сельских сходах, в присутствии земского начальника Гржимайло, они безнаказанно не только осыпали площадною бранью тех лиц, кто заявлял желание купить экономические земли, но их жестоко били. Земского начальника они вовсе не слушали, так как перестали уважать закон и властей. Земский же начальник стремился исключительно мерами кротости успокоить крестьян, но они над такими мерами смеялись и издевались. Видя, что им всё проходит безнаказанно, крестьяне стали выгонять весь свой скот и лошадей на экономические луговые и лесные сенокосы. Тогда я усилил Володьково Девицкую уездную полицейскую стражу тремя урядниками и пятнадцатью стражниками, предложив экономической администрации о всяком незаконном действии крестьян по отношению к экономии тотчас же заявлять полиции для преследования виновных. (Статья 531, 10-го тома, часть первая Свода гражданских законов, издания 1900 году), Но и это девичан не образумило. Они по-прежнему делали выпасы и при появлении чинов полиции не только не угоняли скота и лошадей с сенокосов княгини Долгоруковой, но собирались толпами в 300-500 человек с кольями и нападали на чинов полиции. По всем таким делам возбуждались преследования, но и эти меры не останавливали крестьян вновь совершать безобразия. Обо всех поступках крестьян села Володькова Девица мною до мельчайших подробностей своевременно доносилось

господину начальнику губернии. В то же время лично мною на сельских сходах и в полицейском управлении делались крестьянам строгие внушения, а также принимались все меры, какими обладает полиция для вразумления вышедших из повиновения крестьян. Но крестьяне вели себя по-прежнему возмутительно. По распоряжению господина губернатора был в том же году в село Володькова Девица командирован неперменный член губернского присутствия Шрамченко. Он на сельском сходе, в присутствии меня и земского начальника Гржимайла, разъяснял крестьянам, что землями их экономия княгини Долгоруковой не владеет, а что она владеет своими землями. Но крестьяне ничего не слушали, а кричали, что 4500 десятин их земли – дедовщины захватил во время освобождения крестьян от крепостной зависимости князь Михаил Павлович Голицын и что они эту землю от княгини Долгоруковой отнимут. Неперменный член Шрамченко, видя необыкновенные наглость, грубость, дерзость и упрямство девичан, распустил сельский сход. Совещаясь после схода со мною и с земским начальником Гржимайлом, пришли к заключению, что только войска могут успокоить возмутившихся Володьково Девицких крестьян. Но войска в прошлом 1903 году не требовались. И крестьяне до осени продолжали безобразничать на землях княгини Долгоруковой. Разными способами наносили убытки экономии, тормозили распродажу экономических земель и били тех лиц, кто совершал запродажные записи на продаваемые экономией земли. Только непрерывное личное моё воздействие на крестьян и экономическую администрацию предотвратило открытый бунт названных крестьян. Затем осень и зима лишили крестьян возможности разорять экономические поля и сенокосы, но за то они с прежней яростною злобой относились к экономическому служащему персоналу, к лицам, покупающим экономические земли и к чинам полиции, а также вовсе отказались повиноваться законам и властям. С открытием весны в этом 1904 году девичане объявили местным волостному старшине и земскому начальнику Гржимайло, что они иска против княгини Долгоруковой вести не будут. Просто заберут себе свою землю и уже не 4500 десятин, а 4900 десятин и будут владеть, как своею собственностью. Если же княгиня захочет отобрать от них сказанную землю, то пусть она предъявляет к ним иск в окружном суде. 10 мая 1904 года девичане, подстрекаемые вышепоименованными шестью односельцами и другими зловредными крестьянами, толпою более 500 человек, вышли с 250 плугами на земли княгини Долгоруковой (которые никогда не были у них в аренде) и запахали

для себя в один день сто десятин. Затем через день ещё запахали 60 десятин, причём объявили управляющему именем Безкодарному, чтобы он приказал не возить на их земли навоз (в то время экономия вывозила на свои земли навоз) и чтобы вообще на 4900 десятин земли их дедовщины экономия не распоряжалась. Потом они стали усиленно выпасывать своим скотом и лошадьми луговые и лесные покосы, всегда под прикрытием толпы человек в 300-400, вооружённых кольями. Затем крестьяне собирались начать рубку экономического строевого дубового леса. Намерение это сохранялось в большой тайне. О насильственных действиях девичан, согласно жалобы управляющего Девицким именем Безкодарного, поданной мне, было немедленно произведено подробное дознание, которое препровождено участковому судебному следователю и донесено прокурору Нежинского окружного суда, а также донесено господину губернатору. Со своей же стороны, прибывши на место беспорядков, я сделал следующие распоряжения:

1. усилил ещё в селе Володькова Девица уездную полицейскую стражу урядниками и стражниками;

2. временно командировал в село Володькова Девица пристава I стана Скоблина, для личного ближайшего наблюдения за настроением, поведением и действиями крестьян названного села;

3. пригласил местного земского начальника Гржимайла, выехать в село Володькова Девица и собрать полный сельский сход для строжайшего внушения крестьянам о прекращении с их стороны всяких насилий по отношению к имени княгини Долгоруковой;

4. в виду насильственных поступков девичан, я решил с 10 мая, по возможности каждый день ездить в село Володькова Девица как для наблюдения за местными крестьянами, так равно и для личного руководства всеми чинами полиции, находившимися в селе Володькова Девица.

Всё, изложенное в 4 параграфах, было мною исполнено. Причём соответственно обстоятельствам принимались мною законные меры для поддержания порядка и в тоже время обо всём, происходящем в жизни девичан и их действиях, немедленно доносилось господину начальнику губернии. Дерзкий поступок девичан, совершённый 10 мая с быстротою молнии разнёсся по всему уезду. Население местностей: Носовки, Макиевки, Татаровки, Веркиевки, Дремайловки и прочих больших сёл, всегда отличавшиеся буйством и беспокойным поведением, начало волноваться и с напряжённым вниманием следить за развитием Володьково Девицкого дела. Мне приходилось побывать

в тех местностях, чтобы личным своим присутствием, не произнося никаких бесполезных слов и не делая никаких предупреждений (молчаливым своим присутствием) напомнить населению, что ещё есть в уезде давно известная им власть исправника, которая в данный момент примет строгие законные меры к обузданию тех людей, которые осмелились бы нарушить законный порядок в сёлах. Затем прибыл в село Володькова Девица из Чернигова командированный неперемный член губернского присутствия Шрамченко для нового вразумления девичан. Но и эта миссия неперемного члена присутствия Шрамченка не принесла желанных результатов. По прибытии в город Нежин господина начальника губернии и всестороннем исследовании лично Его Превосходительством Володьково Девицкого дела, длившегося в течении двадцати лет и обострившегося в последнее время до крайних пределов, господин начальник губернии своими телеграммами, адресованными шести исправникам Черниговской губернии, приказал немедленно выслать в город Нежин в моё распоряжение по пять урядников и по двадцати одному стражнику. Таким образом, на третий день после упомянутого распоряжения, в с. Володькова Девица собрался отряд уездной полицейской стражи от семи уездов (в том числе и Нежинского уезда), состоящий из тридцати пяти урядников и ста сорока семи стражников. Кроме этого Его Превосходительство по личной моей просьбе изволил командировать в помощь мне бывшего помощника Борзенского уездного исправника Колодия. Также на усиление Нежинской уездной полиции были командированы пристав I стана Козелецкого уезда Шлегель, полицейский надзиратель г. Конотопа Жуков и помощник пристава г. Чернигова Бордовский. Начальствуя таким сильным отрядом уездной полицейской стражи, я не имел права ограничиваться лишь только одними увещаниями крестьян бывшего владения князя Михаила Павловича Голицына. Это было бы с моей стороны преступное бездействие, тем более, что крестьяне эти признавались всеми, в том числе и мною, бунтовщиками, ослушниками законов, неповиновавшимися властям и нападающими с кольями на чинов полиции, не говоря уже о том, что названные крестьяне фактически завладели Володьково Девицким имением княгини Долгоруковой. Чтобы дать девичанам одуматься, при бытности в их селе сильной полицейской стражи им было объявлено, что если они сами не удалят свой скот и лошадей со всех экономических сенокосов и лесов, не перестанут для себя пахать земли княгини Долгоруковой и сами не уйдут с экономических земель, то, как скот их и лошади, так и они

сами будут удалены полицейскими мерами. При неповиновении же властям и оказании насилия против них, уездная полицейская стража употребит имеющееся у них оружие. Упомянутое строгое предупреждение, по-видимому, не произвело на крестьян того впечатления, которое ожидалось. Они с большой наглостью начали распоряжаться захваченными ими землями княгини Долгоруковой. Причём глумились над полицейскою стражей говоря: «Мы вас не боимся, в Киеве били полицию, и мы будем вас бить». А также грозили экономическим рабочим, говоря: «Пусть только полиция тронет нас, так мы разнесём всю экономию». 23 мая, когда уже были на лицо все полицейские чиновники, урядники и стражники, я предложил лично выехать в экономические леса и на сенокосы для удаления оттуда крестьянского скота и лошадей. Также и самих ослушников крестьян, которые в то время, когда стали постепенно прибывать урядники и стражники, начали ещё более усиленно выпасывать везде траву и собираться около своего скота и лошадей толпою более тысячи человек. Нижеследующее неожиданное событие задержало привести мне в исполнение моё намерение.

В ночь на 21 мая во дворах крестьян с. Володькова Девица были разбросаны неизвестными злоумышленниками специальные для Девицы прокламации преступного содержания, причём крестьяне вместо того, чтобы подобрать эти прокламации и доставить полиции, они, подобрав таковые, стали читать, потом попрятали их в свои сундуки под замки, а также начали передавать сказанные прокламации в другие сёла, как это было обнаружено, что по одной такой прокламации кто-то успел передать в сёла Данино и Крапивну. Чины полиции, узнав о появлении таких прокламаций во дворах Володьково Девицких крестьян, тотчас же приступили к розыску их. К вечеру 21 мая был разыскан 41 экземпляр, в том числе 19 прокламаций было найдено в сундуке Григория Трофимовича Будка. Отобранные экземпляры прокламаций и сведения касательно их распространения в селе Володькова Девица были немедленно препровождены господину начальнику Черниговского губернского жандармского управления и донесено с представлением одного экземпляра прокламации господам начальнику Черниговской губернии, прокурору Киевской судебной палаты и прокурору Нежинского окружного суда. Затем, узнав, что девичане, начитавшись прокламаций, ещё более озлобились, и что настроение населения в других сёлах сделалось более беспокойным и тревожным, а между тем, жандармский офицер для производства дознания по делу о появлении прокламаций в

с. Володькова Девица на место происшествия не прибывает, я на основании статьи 1035³ Устава Уголовного Суда О Судопроизводстве по государственным преступлениям, нашёл более чем необходимым произвести во дворах двадцати важнейших главарей розыски прокламаций. И таким образом извлечь вовсе из употребления экземпляры вредной прокламации, дабы крестьяне не имели возможности читать сказанные прокламации и через то ещё больше враждебно настроиться против помещиков, властей и вообще правительства. Поэтому 22 мая я составил по означенному предмету особое постановление и, прибыв в тот день в с. Володькову Девицу, где по обсуждении обстоятельств дела касательно появления прокламаций во дворах девичан с подведомственными мне полицейскими чиновниками: помощником Борзенского исправника Колодия, местного станowego пристава Зенченка и других, я решил одновременно 23 мая после часа дня произвести во дворах нижеследующих крестьян: Степана Даниловича Волкогона, Матвея Степановича Татарчука, Трофима Михайловича Безжона, Семёна Саввовича Данина, Ивана Моисеевича Данина, Прокофия Герасимовича Сыровца, Фотия Даниловича Волкогона, Гордия Еремовича Курыло, Харлампия Ефимовича Игнатенко, Сергея Леонтьевича Бочковского, Михаила Васильевича Короля, Павла Моисеевича Данина, Тимофея Петровича Бочковского, Афиногена Степановича Прохи, Ефима Тимофеевича Охременко, Марка Семёновича Бочковского, Кирилла Артёмовича Татарчука, Евтихия Леонтьевича Бунь, Ивана Емельяновича Ивахно и Фёдора Степанова Татарчука розыски экземпляров прокламаций. При этом подробно разъяснил каждому чиновнику о том, как он должен действовать в сказанном деле. Рекомендовалось им быть спокойными, тактичными, внимательными, производить розыски в присутствии понятых с составлением подробных протоколов. Помощнику же Борзенского исправника Колодию, как старшему полицейскому чиновнику, уезжая в Нежин почти ночью, я объявил, что приеду из г. Нежина в с. Володькову Девицу 23 мая к часу дня. Если бы я к часу дня не приехал по каким либо обстоятельствам, то розыски разрешил начать и без меня, чтобы в этом деле не запоздать и окончить розыски непременно до захода солнца. Около часа дня, когда все полицейские чиновники собирались идти к намеченным девичанам-главарям для производства у них розысков, местный крестьянин Прокофий Герасимович Сыровец, один из самых дерзких бунтовщиков, явился в экономический дом, где помещались полицейские чиновники и заявил местному становому

приставу Зенченко от имени общества, что всё общество собралось в составе до 2000 душ на сенокосах, где пасут свой скот и ждут прибытия чинов полиции, так как было им объявлено, что 23 мая полиция будет удалять людей и скот, находящийся на их собственных сенокосах, которыми незаконно завладела экономия Княгини Долгоруковой. Пристав Зинченко, видя такое нахальное поведение и общества крестьян, и Прокофия Сыровца, выгнал последнего с экономической усадьбы. Полицейские чиновники вместо произведения 20 розысков в намеченных дворах, успели произвести только 9. Когда возвращались в свою квартиру, то на улицах стояли толпы крестьян, позволяя себе при прохождении чинов полиции дерзкие выходки. Причём помощника пристава г. Чернигова Бордовского толпа человек 300 окружила и начав ругать его и вообще наносить оскорбления, пыталась нанести ему побои, хватая его за руки. Но освобождавшие Бордовского урядники и стражники, вынув шашки, очистили ему дорогу, а пристав Зинченко разогнал толпу, чем дал возможность Бордовскому дойти до квартиры. Двух крестьян Евдокима Харитоновича Бочковского и Семёна Максимовича Серика, дольше всего бушевавших, в порядке охраны арестовали и привели в полицейскую квартиру. Через некоторое время толпа крестьян бывшего владения Голицына стала быстро собираться к воротам и к забору помещицкой усадьбы, где шумела, кричала и, наконец, с небывалой грубостью и нахальством начала требовать освобождения Бочковского и Серика, арестованных за буйство. Но это только был предлог к нашествию их на экономическую усадьбу. Бунтовщики видимо хотели привести в исполнение свою угрозу, много раз ими повторявшуюся, что если им будут мешать возратить свою дедовщину от княгини Долгоруковой, то они разорят экономию дотла. Это видно ещё и из того, что человек двести, отделившись от собравшейся 2000-й толпы, перелезли через усадебный забор и бросились в то место, где находится большой дом, в котором жила княгиня Александра Васильевна Голицына. Так как на пуги к тому дому находилась поварня, они стали её громить. Тогда к тому месту были посланы урядники и стражники, которые и выгнали сказанную толпу с усадьбы. Главная же 2000-я толпа, видя, что им трудно одолеть чинов полиции и невозможно вторгнуться в усадьбу, начали первыми стрелять по полиции: из ружей и револьверов. Урядники и стражники по приказанию полицейских чиновников сделали несколько выстрелов в воздух. Но когда бунтовщики, не обращая на это внимания и некоторые из них продолжали стрелять из упомянутого оружия, а

другие ближайшие к полицейской страже, стали последнюю бить огромными дубовыми кольями, тогда было приказано сделать несколько выстрелов из револьверов в бунтовщиков, которые, видя, что три человека из них ранены, начали медленно уходить.

Старший полицейский чиновник, помощник Борзенского исправника Колодий, тотчас же приказал уряднику Кичке ехать верхом в г. Нежин и словесно доложить мне о происшествии, так как я в этот день по приключившейся мне внезапной серьёзной болезни, вследствие проведённых мною бессонных ночей и утомительных трудов по случаю совершившихся и совершавшихся событий в с. Володьковой Девице, не смог 23 мая приехать в названное село. Урядник Кичка прискакал верхом ко мне, следуя окольными путями, и доложил на словах обо всём случившемся. По выслушании доклада обо всём совершившемся, я пришёл к убеждению, что восстановить порядок, спокойствие, повиновение крестьян законам и властям, а также оградить собственность княгини Долгоруковой от разорения, а также восстановить престиж власти и правительства возможно лишь только силою оружия. Потому тотчас о происшествии донёс господину губернатору по телеграфу, прося Его Превосходительство о вызове войск в с. Володькову Девицу и лично доложил местному прокурору суда. Для усиления же состава полицейской стражи в с. Володьковой Девице я просил полицеймейстера Басанько, послать при полицейском чиновнике двадцать городовых, что названным полицеймейстером было и сделано. Через означенную полицейскую команду я послал для полицейской стражи, находящейся в с. Володьковой Девице, пятьсот патронов. Затем по написании всех бумаг куда следует, я выехал в с. Володькову Девицу для восстановления и поддержания там порядка, тишины и спокойствия. Прибыв в означенное село, я тщательно расследовал все обстоятельства открытого нападения 2000-й толпы девичан как на полицейскую стражу, так равно и на экономическую усадьбу. Причём совершенно выяснилось, что действия всех без исключения чинов полиции, были вполне законны, осмотрительны, тактичны, гуманны и соответствовали возмутительным поступкам местных крестьян, которые под предлогом освобождения арестованных Евдокима Бочковского и Семёна Серика, сделали нашествие на экономическую усадьбу с целью полного разорения её. Но это им не удалось, так как все полицейские чиновники, будучи мною предупреждены заблаговременно, что от разъярённых девичских крестьян возможно ожидать даже разбойнических действий, и в тоже время чиновникам мною было

подробно указано, что если подобное событие произойдёт без меня, то как они должны отразить нападение бунтовщиков. Благодаря разумному выполнению всеми чинами полиции, находившимися в с. Володьковой Девиге всего того, что мною было им уяснено и приказано, прискорбное девичье дело, длившееся 20 лет, разрешилось сравнительно хорошо, без ожидавшегося всеми кровопролития в обширных размахах. Причём некоторые девичане, опомнившись, к каким преступлениям их довели односельцы подстрекатели, во главе коих стоят: Степан Данилович Волкогон, Матвей Степанович Татарчук и другие, явились к чинам полиции с заявлением, что они в бунте не участвовали. Составивши донесение господину губернатору о событии 23 мая в с. Володькова Девига, я в тот же день в форме шифрованной телеграммы отправил таковое Его Превосходительству. А по приезду господина губернатора 25 мая, утром рано в г. Нежин, я ещё лично подробно доложил дополнительно Его Превосходительству о происшествии, совершившемся 23 мая. По приходу в с. Володькову Девигу двух пехотных рот и трёх сотен казаков я составил письменное соображение о тех объединительных мероприятиях, какие должны были быть приняты отрядом полицейской стражи и войсками до приезда господина Начальника губернии. Его Превосходительство изволил упомянутое собрание подробно рассмотреть и затем утвердить. 27 мая в 10 часов утра господин начальник губернии изволил прибыть в с. Володькову Девигу, где за селом был собран полный сельский сход крестьян бывшего владения князя Голицына. И затем, по приведению крестьян к повиновению господином губернатором, последующие все распоряжения делались лично Его Превосходительством, а равно и руководство чинами полиции Его Превосходительство изволил взять лично на себя. Таким образом, 27 мая 1904 года необыкновенно успешно окончилось так называемое девичье мужицкое дело, длившееся 20 лет и достигшее в первых числах истекшего мая высшего своего напряжения. Володьково Девичье дело грозило опасностью не только Девичьей экономии княгини Марии Павловны Долгоруковой, но и другими помещичьими именьями, находившимися при следующих местностях: при м. Носовке – графа Мусин-Пушкина, при м. Макиевке – Коллегии Галагана, при д. Татаровке – дворянки Забелиной, при м. Веркиевке – дворянина Терещенко, при с. Дремайловке – Графа Мусин-Пушкина и других, где крестьяне с болезненным напряжением следили за развитием мятежа девичан. И если бы девичье дело не разрешилось 27 мая так благополучно, то

могли произойти большие крестьянские беспорядки не только в Нежинском уезде, но и за пределами его. Теперь, когда я кратко изложил историю беспорядков, совершённых крестьянами с. Володькова Девица, бывшего владения князя Михаила Павловича Голицына, в течении 20 лет, а также и тех мер, какие принимались лично мною в течении последних двух лет, а в последнее тревожное время совместно с чинами полиции, командированными в моё распоряжение господином начальником губернии из других уездов Черниговской губернии четырьмя чиновниками, тридцатью пятью урядниками и ста сорока семи стражниками, коими лично руководил я, а никто другой, и равно и инициатором всех распоряжений был я, а остальные чиновники, не исключая помощника Борзенского исправника Колодия, были только исполнителями моих распоряжений и приказаний, я позволяю в защиту свою против вышеупомянутых трёх обвинений доложить губернскому правлению следующее:

1. Командированные господином начальником губернии в с. Володькову Девицу: помощник Черниговского полицмейстера ныне помощник Борзенского исправника Колодий, пристав I стана Козелецкого уезда Шлегель, полицейский надзиратель г. Конотопа Жуков и помощник пристава г. Чернигова Бордовский и из шести уездов Черниговской губернии: Черниговского, Кролевецкого, Сосницкого, Борзенского, Козелецкого, Остёрского 35 урядников и 147 стражников по 5 урядников и по 21 стражнику (с. Нежинского уезда то же число). С самого прибытия всех названных чинов полиции в г. Нежин, они немедленно поступили в моё непосредственное распоряжение. Я тотчас же отправил их в с. Володькову Девицу, предварительно лично осмотревши нижних полицейских чинов, имеющееся у них оружие и урядничьих лошадей. Потом я выехал в с. Володькову Девицу для личных распоряжений по расквартированию уездной полицейской стражи, а также, для добытия авансом денежных средств на продовольствие 35 урядников, их лошадей и 147 стражников. Устройством продовольствия лично я заниматься не мог, а это было поручено местному становому приставу Зенченко. Такому сравнительно сильному полицейскому отряду по их численности 182 человека, необходимо было дать удобную организацию, что лично мною и было сделано. Отряд этот я разделил на две сотни. Первую сотню поручил местному приставу Зенченко, а другую сотню становому приставу Шлегелю. Причём назначил полицейского надзирателя Жукова и помощника пристава г. Чернигова Бордовского помощниками приставов Зенченка и Шлегеля. Бывшему

ж помощнику Черниговского полицмейстера, как старшему полицейскому чиновнику Колодию, который был командирован по моей просьбе господином губернатором в помощь мне, я поручил ближайшее наблюдение за полицейским отрядом, в то время, когда мне приходилось отлучаться из с. Володькова Девица, так как жить безвыездно в названном селе, мне, в виду некоторых серьезных соображений не представлялось возможности. Чиновнику Колодию я не предоставлял никакой самостоятельности, потому что всецело полицейским отрядом и самим чиновником Колодием я распоряжался сам. Приезжал я из г. Нежина в с. Володькову Девицу почти ежедневно, а чтобы чиновники лучше запоминали мои распоряжения и приказания, отданные как им так и нижним полицейским чинам, я оставлял старшему полицейскому чиновнику Колодию письменные памятки. Все полицейские чиновники, урядники и стражники подробно были лично мною осведомлены о том, для чего они командированы в с. Володькову Девицу и как они при всяких случаях должны поступать и действовать. Кроме этого было устроено быстрое сообщение между с. Володьковой Девицей и г. Нежином. Такой порядок был заведён лично мною и поддерживался до выхода войск из с. Володькова Девица и откомандирования чинов полицейской стражи из названного села. Из всего изложенного Губернское Правление изволит усмотреть, что во всё время сосредоточения в с. Володьковой Девицы уездной полицейской стражи из 7 уездов Черниговской губернии я непрерывно руководствовал и распоряжался вызванными в с. Володькова Девица из других уездов чинами уездной полицейской стражи. И считаю обязанностью своею доложить губернскому правлению, как я и докладывал господину Начальнику Черниговской губернии лично в г. Нежине, что все, как полицейские чиновники, так и нижние чины стражи, за свою исполнительность моих приказаний, усердие, смелость, гражданскую доблесть и добросовестность заслуживают полной похвалы. Господин Начальник губернии, будучи лично свидетелем исполнения служебного долга всех чинов Володьково Девицкого полицейского отряда уездной стражи, изволил лично мне объявить благодарность, а также приказал мне от имени Его Превосходительства объявить за полезную и усердную службу всем чинам полиции благодарность. А те чины полиции, которые несли службу на глазах Его Превосходительства, удостоились получить благодарность лично от господина губернатора.

2. В виду того, что ни в Высочайше утверждённом мнении государственного Совета 5 мая 1903 года об учреждении в 46 губерниях Европейской России полицейской стражи, ни в предложении господина Министра Внутренних Дел, последовавшего на имя господина Черниговского губернатора, от 21 мая 1903 года за № 3081, а равно и не в других распоряжениях начальства нет указаний на то, чтобы уездные исправники неотлучно жили именно в тех пунктах, где временно сосредотачивается отряд уездной полицейской стражи. Я в виду тех соображений, что Володьково Девицкое дело произвело очень тревожное настроение в обывателях многих сёл вверенного мне уезда, нашёл необходимым оставаться жить в г. Нежине, а лишь ежедневно ездить в с. Володькову Девицу, как для личных наблюдений за девичанами, так равно и для руководства на месте чинами полиции, что мною почти каждый день и делалось. 23 мая, я не мог выехать в с. Володькова Девица по внезапно приключившейся мне болезни, сопровождавшейся упадком сил, последовавшей от многих бессонных ночей и усиленных трудов, перенесённых с 10 мая этого года, того дня, когда крестьяне с. Володькова Девица решительно завладели пахотными землями с покосами и лесами княгини Долгоруковой и намеревались произвести беспорядки в самой экономической усадьбе. В статье же 3 об учреждении в 46 губерниях Европейской России полицейской стражи говорится, что заведывание уездною полицейскою стражей в уездах принадлежит уездному исправнику. Упомянутую статью я всегда в точности и всецело исполнял, как по отношению к названной страже вверенного мне уезда, так и по отношению к той же страже, временно сосредоточенной в с. Володькова Девица.

3. В ночь на 21 мая во дворах крестьян с. Володьковой Девицы, были разбросаны прокламации преступного содержания на малорусском наречии. Девичане, давно вышедшие из повиновения и не исполнявшие в течение последнего года требования законов и властей, о чём своевременно подробно доносилось мною господину Начальнику губернии, подобранных ими сказанных прокламаций полиции не представили, а стали скрывать их в сундуках и своих домах, а также тайно передавать в другие сёла, как это было обнаружено в сёлах Данино и Крапивном. Вследствие чего чины полиции должны были употребить много трудов и служебной ловкости, чтобы отобрать от девичких крестьян первоначально 41 экземпляр тех прокламаций, причём у одного Григория Бутка отобрано припрятанных им 19 экземпляров прокламаций, а затем ещё 8 экземпляров было

разыскано у разных крестьян. Принимая во внимание, что крестьяне, начитавшись тех прокламаций, сделались ещё более дерзкими и нахальными, стали передавать имеющиеся у них прокламации в другие сёла, последнее обстоятельство служило доказательством преступности некоторых Володьково Девицких крестьян, по части распространения вредных для правительства письменных объявлений. Между тем офицер корпуса жандармов по делу о прокламациях в с. Володькова Девица не прибывал. Вследствие этого, согласно ст. 1035³ Устава Уголовного Суда О Судопроизводстве по государственным преступлениям 22 мая вечером я составил особое постановление, о произведении у выше именованных 20-ти главарей Володьково Девицкого движения одновременно, через подведомственных мне полицейских чиновников розыски, с целью разыскания у них скрытых экземпляров преступной прокламации. Упомянутая статья закона не только предоставила мне право производить в таких случаях обыски, но и возлагала на меня обязанности сделать обыски подозрительным людям. Пропускать же удобное время для розысков и ждать когда девичане успокоятся сами, я считал не только опасным для дела, но и вредным для престижа власти, так как крестьяне с. Володьковой Девицы открыто говорили, что начальство их боится. Успокоиться же они сами собою могли только тогда когда бы начальство признало мятежные стремления их законными, а этого быть не могло. Проведя весь день 22 мая в с. Володькова Девица между полицейскими чиновниками, я лично разъяснил им о том, как они должны в присутствии понятых производить розыски прокламаций с записанием как своих действий, так и действий крестьян в протоколы розысков. Затем рекомендовал чиновникам сохранять при розысках: спокойствие, тактичность и полное беспристрастие, указав на список, хранящийся у местного станового пристава Зенченка тех крестьян, у которых надо сделать розыск. 22 мая, почти уже ночью, уезжая из с. Володькова Девица, я передал старшему полицейскому чиновнику, бывшему помощнику Черниговского полицмейстера Колодию, командированному мне в помощь, что розыски указанным крестьянам надо непременно произвести завтра т.е. 23 мая, после крестьянского обеда начав около часа дня. Думая, что к тому времени я приеду сам из Нежина, но если бы какие либо служебные дела меня задержали, то, чтобы розыски непременно одновременно начались, около часа дня без меня. Это необходимо для того, чтобы до захода солнца их непременно окончить. Я же, во всяком случае, постараюсь приехать вовремя. Но мне не удалось 23 мая вовсе сделать выезд в с. Володькову

Девушку, потому что совершенно неожиданно приключившаяся болезнь с упадком сил заставила меня оставаться в квартире. Отменять производство розысков я нашёл невозможным, чтобы не утратить время. Тем более, я был совершенно уверен, что такой опытный, способный и тактичный старший полицейский чиновник, как Колодий, и вообще такие даровитые чиновники как Зенченко, Шлегель, Жуков и Бордовский, будучи мною 22 мая лично подробно осведомлены, как они должны поступать с крестьянами села Володьковой Девушки вообще, а при розысках у главарей-подстрекателей в особенности, исполнять свой долг: умно, тактично и добросовестно. И я в этом не ошибся - все названные чиновники привели в исполнение мои поручения вполне хорошо. Думаю, что если бы и я был в тот день в с. Володькова Девушка, то всё произошло бы точно так, как оно совершилось и без бытности моей. Ни действия Колодия, ни действия других полицейских чиновников не вызвали беспорядка, как на улицах с. Володьковой Девушки, так и около экономической усадьбы княгини Марии Павловны Долгоруковой, выразившееся арестованием двух бунтовщиков: Евдокима Бочковского и Семёна Серика. Крестьянам бунтовщикам необходимо было привести в исполнение давно объявленную свою угрозу: «разорить экономическую усадьбу». И, этот день они считали весьма удобным, для нашествия на экономию и разорения её, так как будучи все (до 2000 человек) в сборе. Но вовсе не для освобождения своих односельцев из под ареста. Последнее обстоятельство служило крестьянам только предлогом, но это им не удалось. Хотя толпа около 200 человек и успела уже проникнуть в усадьбу и затем стала бить окна в господской поварне, но толпа та тотчас же полицейской стражей была выгнана из усадьбы, а равно нападающая толпа до 2000 человек на ту же усадьбу, начавшая бить камнями чинов полиции и стрелять по ним из револьверов и ружей, была силою оружия холодного и огнестрельного уездною полицейскою стражей оттиснута к улице. Во время означенных беспорядков, произведённых девичанами были 2 стражника ранены, один из них пулей в грудь, а другой тупым орудием в голову, пристав I стана Козелецкого уезда Шлегель и помощник пристава г. Чернигова Бордовский серьёзно ушиблены колыями, а также ушиблены колыями и 15 нижних полицейских чинов, со стороны крестьян три человека были ранены револьверными пулями. Таким образом, при изложенных обстоятельствах лопнул аграрный Володьково Девушский нарыв, назревавший в течении 20 последних лет. Это самый лучший исход Володьково Девушского дела, потому что оно могло кончиться при

непобедимом застарелом упрямстве местных крестьян, наглости, нахальстве и азартности их, сильным кровопролитием. Тем более, что названные крестьяне в последнее время были подстрекаемы на совершение преступлений не только крестьянами: Степаном Даниловичем Волкогонном, Матвеем Степановичем Татарчуком и другими главарями-подстрекателями, но как видно и злонамеренные люди, принадлежащие к тайной крамоле, приняли участие в Володьково Девицком деле. Дело крестьян бывшего владения князя Михаила Павловича Голицына не могло окончиться без такого взрыва, какой произошёл на улицах с. Володьковой Девицы 23 мая этого года. Но он должен был произойти незаметно где-либо в другом месте, или на пахотных полях, или на сенокосах, или в лесах княгини Долгоруковой, и вообще где либо на просторе. Тогда сильное кровопролитие было бы неизбежно. В виду того что Статья 531, 10-го тома, часть первая Свода гражданских законов, издания 1900 года, возлагает на полицию (правительство) охранять имущество от насилия и самоуправства, имея в своём распоряжении до 200 человек уездной полицейской стражи я обязан был 24 или 25 мая мерами полиции удалить с земель княгини Долгоруковой, согласно многочисленным просьбам управляющего Володьково Девицким имением, как крестьян самоуправствующих на экономических владениях, так равно скот и лошадей, принадлежащих тем крестьянам, кои выпасывают экономические сенокосы. Остаться в выжидательном положении с такой внушительной полицейской силой, которая находилась в моём распоряжении, со стороны моей было бы служебным преступлением.

Обо всём изложенном, имею честь доложить губернскому правлению на предписание за №2498.

Исправник Фальковский
1904 год.

[ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265. – Арк. 5 – 24.]

Додаток 3

Відозва Револуційної української партії «Про поліцію на селі»

(мовою оригіналу)

Настали вже такі часи, що селяни стали проти своїх гнобителів: панів та дукарів боротися. Ще всі згадують, як селяни торік (*йдеться про полтавсько-харківське повстання 1902 року – авт.*) піднялися на

них і перелякалися ж тоді пани і сам цар! Не знали вже, що їм робити з селянами: і різкими пороли їх, стріляли в них, по острогах держали, нарешті за втрати в панських економіях під час розрухів особливі податки на селян накинули. Але ще й досі пани тремтять од страху, бо бачать вони, що ви (*селяни – авт.*) не залякані. Знають вони добре, що ви і тепер міркуєте, як би скинути з себе панське ярмо. От так налякавшись, цар з панами та дукарями і надумались завести по селах свою поліцію. У вас і тепер є поліція – соцькі та десяцькі, але це ж ваш люд і проти вас йти не будуть, бо вони ж вами вибрані. Їм уже не вірять ні цар, ні пани. Ні, вони надумали послати на села таких поліцейських, щоб їм служили. Їм треба собак, щоб гавкали та стерегли панське добро. Хіба ж нові поліцейські будуть дбати про селян? Ні. Вони добре знатимуть, що ні громада їх вибрала. Він, наче той індик, походжатиме по селу, та так як і урядник, буде поневірятись над людьми. Бо він ж начальство! Дорогу йому давай! Шапку скидай! Він не дасть у неділю зійтись на вулицю та люльку покурити. Він і на сход прийде та стане прислухатися, чи не казатиме хто чого проти панів! А як хто на вулиці, або в хаті скаже вільне слово, то через його вона зараз долетить до станового та панів. Як попадає на село книжка, що розказує, де правда, де неправда, – він не дасть прочитати її, і того у кого вона найдеться, зараз потягне до станового. І оцю панську собаку хочуть держати, та ще й на ваші гроші! На всяких станових та урядників каза і так щороку дере з вас 80 мільйонів, а тут ще й цього на шию повісять.

Як раз тепер по Полтавщині їздять станові та земські начальники та приглашають сходи прийняти на свій кошт от сіх дармоїдів. Та не на дурних наскочили. Скрізь на сходах в одно кричали: “Не треба нам їх!” І що ж? Як не кричав, як не лаявся становий, а силою не вдіяв нічого. Та вже почали дурити селян, ніби-то й скрізь заведено поліцію. І на жаль, як де та й повірили селяни і взяли їх на свою шию. А от у Пирогох, Вовчаку та Ришетилівці як не кричав, як не тупав становий, а селяни як не згодились то й досі цих поліцейських у них немає.

Вам можуть сказати всякі станові, що як його приймете, то не будете тоді із себе вибирати соцьких та десяцьких. А хіба це полегкість? За це ж треба гроші платити: на кожную душу треба наложити нові податки, щоб було чим годувати того дармоїда. Та хоч би з вас на цих поліцейських і грошей не вимагали, а платили б йому жалування з казни, так і це – хіба полегкість? Хіба казна не збере цих грошей з вас? Накине акцизу на сірники або ще на щось, одне на одному й вийде! Що не кажи, а цих посіпак не слід вам приймати. Так не

приймайте ж їх, не вірте становим, як будуть казати, що скрізь їх уже попримали.

Коли ж вам їх накинуть силою, то не забувайте, що ці поліцейські стражники ваші перші вороги, все – одно вони будуть чужі люди, чи з вашого села, бо вони запродали панам свою душу. Хай ніхто з ним не заговорить, не покличе до себе в хату і до нього не ходіть. Води котрий з них попросить, – і каплі не давайте. На вулицю вийде гуляти – тікайте від нього, як від чуми. Коли панам він служить, хай до них і ходить. Коли він з чужого села, то не наймайте йому хати – хай хоч під тинном ночує.

Так не приймайте ж їх ви, держіться всі, як один. Нехай знають пани та всякі станові, що й ви люди. Що й над вами не можна знущатись до краю. А то сьогодні поліцейських накинуть, цих звісних хабарників, а потім на селі таке, що й за кріпацтва того не було. Як будете всі гуртом, дружно й твердо держатись, то нічого з нами не пороблять ні станові, ні сам губернатор.

Март, 1903 р.

[ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр.138. – Арк. 21.]

Додаток 4

«Братья»

(мовою оригіналу)

Ни в одном государстве крестьянам не живётся так плохо, как нам русским – крестьянам. Работаем мы круглый год, не разгибая спины с утра до ночи. Работаем и в летнюю страду и в крещенский мороз и по колени в грязи и в глубоком снегу. А видим ли мы себе какую-нибудь пользу от этого труда? О своей скотине мы больше заботимся, чем царь о нас.

Много ли у нас земли? В некоторых местах на десять душ семейства одна десятина. Как с ней сыт будешь? А крестьянину ещё надо и подати платить. А податей у него больше чем у помещика.

... По русским законам никого нельзя бить розгами: ни духовных, ни мещан, ни купцов, а крестьян можно.

Царь помогает только дворянам! Царь для народа враг. Он заставил помещикам выплачивать выкуп за крестьянскую собственную землю. Царь самый богатейший помещик и такой же жадный, как и все богачи. Поэтому все законы издаются в пользу помещиков.

А как же в других государствах? Неужто там цари другие? Нет, цари везде одинаковые. Просто в России народ тёмный. В других странах поняли, что царь враг и самодержец, что хочет то и делает не спрашивая ни у кого. Народ понял это и заставил силой царей уничтожить. Теперь во всех странах, кроме России, нет самодержавия. Там от каждого села выбирают депутата для парламента. И без них царь не может подписать ни один закон.

Когда мы голодаем, то думаем, что виной этому помещик или еврей или божье наказание. А это от темноты народной. Ведь виной всему царское самодержавие. Поймите же это поскорее. Не против помещика надо бунтовать, а против царя. И встречать царя не хлебом с солью как раньше, а дубинками.

Харьков. Июнь, 1902 г.

[ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1072. – Арк. 62.]

Додаток 5

Фото **Антоня Петровича Щербака** – керівника селянського руху у Сумському повіті Харківської губернії

Додаток 6
(мовою оригіналу)
Циркулярно. 21 января 1909 г. №4.

Губернаторам

«Один из Губернаторов нашёл возможным для поведения в жизнь Высочайшего Указа 9 ноября прибегнуть к такой мере, как предписание Земским Начальникам понуждать к укреплению и выделу к одним местам должностных лиц крестьянских управлений их собственной земли, а в случае отказа последних без достаточных оснований от укреплений немедленно возбуждать вопрос о несоответствии их занимаемой должности.

Между тем *вся сущность закона 9 ноября основывается исключительно только на добровольном сознании населением выгод для него от перехода к личной земельной собственности* и не даёт никаких прав администрации оказывать в этом отношении какое-либо давление на население.

Приведённая мера, представляющаяся, таким образом, совершенно незаконною, вместе с тем не только не достигает цели, но даже должна быть признана вредною, как подрывающая сочувствие и доверие крестьян к землеустроительным начинаниям Правительства.

Ввиду сего прошу Ваше Превосходительство при выборе способов проведения в жизнь Указа 9 ноября неотступно держаться того положения, что органы Правительства могут лишь разъяснять населению смысл перехода к лучшим формам землевладения, ознакомлять крестьян с порядком этого перехода и его практическим и юридическим последствиям, требовать от должностных лиц исправного исполнения их обязанностей по этого рода делам, но отнюдь не могут понуждать этих лиц и вообще кого бы то ни было к переходу к личной собственности, составляющему по Указу 9 ноября 1906 года право крестьян, воспользоваться или не воспользоваться коим всецело зависит от личного усмотрения каждого отдельного крестьянина».

Министр Внутренних Дел
Статс-секретарь П. Столыпин

[Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа / В.Г. Тюкавкин. – М. : Памятники исторической мысли, 2001. – С. 154 – 155.]

Таблиця 2.1

**Видання Революційної української партії, розповсюдженні
у Полтавській губернії в 1903 р.**

(назви наводяться мовою оригіналу)

№	Назва	Кількість
1.	День 1 мая (відозва)	232
2.	Дневник Київського загального страйку (відозва)	7
3.	По всіх закутках (відозва)	1
4.	Що таке поліція (відозва)	8
5.	До Полтавської інтелігенції (відозва)	6
6.	Панове громадяни! Усі ви чули ... (відозва)	20
7.	Рекрути! Настав сумний час (відозва)	87
8.	Сьогодні опустили в землю В. Порцовича (відозва)	15
9.	Шандрівський страйк (відозва)	73
10.	Страйкуйте (відозва)	37
11.	Селянська посілість (відозва)	1
12.	Ой, високо сонце сходить (відозва)	16
13.	Хто роздає оці листи? (відозва)	24
14.	Панове громадяни! Радісна чутка (відозва)	32
15.	Панове громадяни! Велика неправда ... (відозва)	24
16.	Про поліцію на селі (відозва)	62
17.	Минуться ті часи (відозва)	3
18.	Мы українці, живемо ... (відозва)	1
19.	Революційні пісні (відозва)	2
20.	З усіх боків обсіли вороги (відозва)	4
21.	На південь від України (відозва)	1
22.	Народна справа (відозва)	3
23.	Страйк Київських робітників у юлі 1903 року (відозва)	7
24.	До селян (відозва)	4
25.	З приводу царського маніфесту (відозва)	1
26.	До рідних земляків-українців (відозва)	1
27.	Страйк і бойкот (брошура)	21
28.	Козаччина (брошура)	10
29.	Чи є тепер панщина (брошура)	20
30.	Дядько Дмитро (брошура)	7
31.	Селянин (часопис)	45
ВСЬОГО		775

[ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 121 – 125]
(Підрахунки наші)

Таблиця 2.1

Виступи запасних в Україні (1904 р.)

Губернії	Кількість			Розбито чи пошкоджено мастків, садіб, магазинів, будинків	Сума збитків
	виступів	Населених пунктів	Запасних, що брали участь у русі		
Полтавська	1	1	50	1	122
Чернігівська	2	2	800	2	482
Харківська	1	1	100	1	1500
Київська	54	57	13394	61	66880
Подільська	18	18	918	38	5835
Волинська	2	2	430	3	1000
Катеринославська	7	6	8540	78	35799
Херсонська	8	5	1401	7	54185
Таврійська	1	1	50	1	350
Разом	94	93	25683	192	166153

[Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття / М.Н. Леценко. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1968. – С. 193.]

Таблиця 3.1

Закриття та відкриття підприємств в Росії (1913 – 1917 рр.)

	1913 р.	1914 р.	1915 р.	1916 р.	1917 р.
Відкрито підприємств	32	215	187	275	264
Закрито підприємств	21	375	569	299	545
% закритих у відношенні до відкритих	65,0	174,4	304,0	108,7	206,4

[Нестеренко О.О. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX века / О.О. Нестеренко. – М. : Госполитиздат. – 1954. – С. 278.]

Таблиця 3.2

Назва продукту	1 пуд коштував (в крб.) в липні 1914 р.	1 пуд коштував (в крб.) в липні 1916 р.	Підвищився на %
Мука пшенична	2,40	4,40	83,30
Овес	0,82	1,70	83,00
Пшоно	1,50	3,00	100,00
Гречана крупа	1,75	5,60	220,00
Картопля	0,80	1,60	100,00
Масло	20,00	48,00	240,00
Мило	5,60	18,00	221,00
Міткаль	0,13	0,30	130,00
Дрова	45,00	155,00	244,50
М'ясо	7,20	13,40	86,10

[Черниговський вестник. – 1916. – №94–95, 5–7 авгу́ста. – С. 4.]

УДК 94(477) «1902/1917»-058.232.6

ББК 63.3 (4Укр) 5-422

ISBN 978-966-353-441-1

К 67

**Сергій Валерійович Корновенко,
Олена Володимирівна Герасименко**

СЕЛЯНИН-БУНТАР. СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ 1902 – 1917 рр.

Монографія

Комп'ютерне складання – Андрій Берестовий

В оформленні обкладинки використано картину
Г. Горелова **Розгром поміщицької садиби. 1905 р.**

Підписано до друку 22.05.2017. Формат 60x90/16.

Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 8,75. Наклад 300 прим. Зам. №

Видавець і виготівник – видавничий відділ Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Адреса: бул. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031. Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 35-44-63, e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3427 від 17.03.2009 р.

Друк ФОП Чабаненко Ю.А.

Україна, м.Черкаси, вул. О.Дашковича, 39

Тел: (0472) 56-46-66 E-mail: office@2upost.com